

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г. С. СКОВОРОДИ

На правах рукопису

Купіна Ірина Олександрівна

УДК 811.161.2'373

**ФРАЗЕОЛОГІЧНА ВЕРБАЛІЗАЦІЯ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ
«ГРАНИЧНІСТЬ» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент

Редін Петро Олексійович

Харків – 2017

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

ВУДУФСУМ – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови: Близько 2500 виразів / В. Д. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 226 с.

ЛСТ – лексико-семантична група

ЛСП – лексико-семантичне поле

ССМ – структурно-семантична модель

ТСУМ – Тлумачний словник української мови / уклад. Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. – Х. : Синтекс, 2002. – 672 с.

ФО – фразеологічна одиниця

ФСГ – фразеосемантична група

ФСБ – фразеосемантичний блок

ФСП – фразеосемантичне поле

ФСР – фразеосинонімічний ряд

ФСС – фразеосемантичний сегмент

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: [у 2-х кн.] / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – Кн. 1-2. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

ВіП – «Влада і Політика»

ГУ – «Голос України»

ЗіБ – «Закон і Бізнес»

ЛіЗ – «Людина і Закон»

СВ – «Сільські вісті»

УМ – «Україна молода»

УП – «Українська правда»

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	2
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «ГРАНИЧНІСТЬ»	11
1.1. Попередні зауваження..	11
1.2. Граничність як наукове поняття	21
1.3. Семантичне поле як системне об'єднання мовних одиниць	31
1.4. Особливості організації фразеосемантичного поля..	45
1.5. Фразеосемантична група як структурна одиниця фразеосемантичного поля.....	49
1.6. Резюме..	58
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНИХ СЕГМЕНТІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ГРАНИЧНОСТІ.....	59
2.1. Попередні зауваження.	59
2.2. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність кількості».	61
2.3. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність біологічного існування людини»..	75
2.4. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність психічного стану людини»	88
2.5. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність фізичного стану людини».....	96
2.6. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність інтенсивності дії людини»..	100
2.7. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність простору та часу».....	108
2.8. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність швидкості руху».	115

2.9. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність навколишнього середовища».....	122
2.10. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність якості та міцності».. ..	129
2.11. Резюме	135
РОЗДІЛ 3. ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ	
ОДИНИЦЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ ГРАНИЧНОСТІ.....	137
3.1. Попередні зауваження.. ..	137
3.2. Неофразеологізми на позначення граничності.....	143
3.3. Стилєтвірна роль фразеологічних одиниць на позначення граничності в тексті	150
3.4. Функціонування неофразеологічних одиниць на позначення граничності в засобах масової інформації	158
3.5. Резюме	170
ВИСНОВКИ.	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178

ВСТУП

Одним із продуктивних дослідницьких аспектів сучасної лінгвістики є питання системності мовних одиниць, що корелює з вивченням та описом складників національної фразеологічної системи, один з елементів якої становить фразеосемантичне поле (ФСП) «граничність».

ФСП «граничність» є цілісною системою з ієрархічною структурою, що має спільну сему «граничність», яка формує ядро поля (системоутворювальний чинник), а також диференційні й інтегральні семи. Фразеологічні одиниці (ФО) фіксують способи й результати вербальної діяльності людини щодо експресивно-образної номінації явищ довкілля, тож фрагмент фразеосистеми української мови, семантично представлений феноменом «граничність», відбиває етнокультурні особливості такої діяльності.

Фразеологізми мають здатність відображати фрагменти концептуально-мовної картини світу певного народу, кодуючи етноментальні особливості сприймання й оцінювання ним різних явищ життя, адже «мовна картина світу є засобом вираження не тільки знань про предметний світ, а й засобом вираження й формування духовного світу тих надбань, які безпосередньо не сприймаються органами чуття, а знання про які виникають і формуються в результаті складних психо- і логіко-ментальних процесів, у яких мова виступає знаряддям об'єктивації духовного світу» [108, с. 37]. Саме ФО є виразними, образними, експресивно-оцінними засобами мови, що сприяють творенню естетично значущої, змістовної, емоційно-оцінної мовної картини світу, національна своєрідність якої полягає в характері конкретно-чуттєвих словесних образів, заснованих на лінгвоасоціативному сприйнятті явищ довкілля.

Сучасна лінгвістична наука дедалі активніше залучає екстралінгвальні критерії аналізу мовних одиниць. Це безпосередньо стосується й фразеологічної семантики. Донедавна традиційні підходи до визначення семантичного поля сьогодні видаються недостатніми для всебічного розкриття

природи тих чи тих понять, що отримали в мові відповідну номінацію. Тому виникає потреба детального вивчення польових об'єднань із метою максимально виявити значеннєвий потенціал поняття, яке є у свідомості людини й фразеологізується в конкретній мові. До того ж «дослідження фразеосемантичних полів дає можливість отримати необхідні квантитативні дані, а також одержати уявлення про концептосферу української фразеології – невід'ємної частини здобутків народної мовотворчості» [76, с. 68].

Методологічною базою дослідження стали напрацювання вітчизняних і зарубіжних мовознавців, зокрема М. Ф. Алефіренка, Ш. Баллі, В. М. Білоноженко, Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, Ю. О. Гвоздарьова, І. С. Гнатюк, В. С. Калашника, Дж. Лакоффа, О. П. Левченко, Л. А. Лисиченко, П. О. Редіна, Л. Г. Скрипник, В. М. Телії, М. Тернера, В. Д. Ужченка, М. М. Шанського та ін.

Важливим для створення цілісного уявлення про українську мовну картину світу є вивчення різноманітних її фрагментів, у тому числі й тих, які активно вербалізуються за допомогою фразеологізмів. На сьогодні досить ретельно розглянуті фразеологічні засоби експлікації простору та часу (П. О. Редін), волі (О. О. Яцкевич), пам'яті (Я. В. Купіна), смерті (О. В. Омеляненко), заможності (Т. М. Князь), мовчання (Н. Д. Коловоротна), виховання (О. В. Ткаченко), яким присвячено окремі дисертаційні роботи.

Феномен «граничність» і його лексико-семантична об'єктивація дотепер є мало дослідженими в мовознавстві, за винятком наукової розвідки Б. Штефан (1984) і фрагментів дисертаційних робіт Ю. Ю. Гавриленко (2003) та С. Л. Попова (1995), у яких проаналізовано семантику слова «предел» на матеріалі російської мови, а також студій Н. А. Лантух (2000), де досліджено феномен «границя» у філософському й семантичному аспектах. З огляду на брак фахових розвідок, присвячених аналізу семантичного поля «граничність», постає необхідність вивчення його фразеологічної вербалізації. Потреба в розв'язанні цієї проблеми зумовлює **актуальність** обраної теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напря-

дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, науковій проблемі «Сучасна українська мова: когнітивний і прагматичний аспекти дослідження» (номер реєстрації 0111U006434), що передбачає вивчення системних зв'язків одиниць спеціалізованого лексико-семантичного рівня мови. Тему дослідження затверджено на засіданні наукової координаційної ради «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 35, реєстраційний номер 307/64 від 21 грудня 2006 року).

Мета роботи полягає у виявленні особливостей вербалізації феномена «граничність» у фразеологічному корпусі українській мови з огляду на його системну організацію та стилістичний потенціал останнього.

Поставлена мета зумовила виконання таких **завдань**:

- 1) з'ясувати наукову сутність поняття «граничність»;
- 2) виділити ФСП «граничність» у корпусі фразеології української мови;
- 3) запропонувати структуру ФСП «граничність» і його ідеографічну схему;
- 4) здійснити структурно-семантичний аналіз фразеосемантичних сегментів (ФСС) зі значенням граничності;
- 5) дослідити природу виникнення фразеологічних неологізмів, виявити семантичні й стилістичні особливості неофразеологізмів зі значенням граничності;
- 6) схарактеризувати фразеологічну ідентифікацію узуальних та okazіональних ФО на позначення граничності.

Об'єктом дослідження є ФО української мови зі значенням граничності.

Предмет дослідження – особливості структурно-семантичної організації ФСП та функціонально-стилістичного потенціалу ФО, що вербалізують поняття «граничність».

Джерельною базою дисертації стали ФО, основні семантичні

компоненти яких експлікують феномен «граничність» (близько 820 одиниць, реалізованих у понад 2000 ексцерпцій). Джерелами ілюстративного матеріалу були лексикографічні видання, сучасні тексти різної стильової належності (художній, розмовний, публіцистичний стилі), Інтернет-ресурси.

Методи дослідження. З-поміж загальнонаукових методів залучено *дедуктивно-індуктивний* аналіз, що, з одного боку, забезпечив теоретико-практичні узагальнення й дав змогу сформулювати конкретні висновки дослідження, а з другого, – уможливив об'єктивну інтерпретацію мовних фактів, отриманих у процесі аналізу емпіричного матеріалу; *описовий метод* посприяв формуванню всебічного уявлення про предмет аналізу в усьому різноманітті його функціональних виявів; *метод кількісних підрахунків* дав змогу виявити домінантні моделі аналізованого мовного матеріалу. З-поміж спеціальних *лінгвістичних методів* у роботі застосовано *метод компонентного аналізу* (дослідження семантики ФО й конкретизації семантичної структури номінацій зі значенням граничності); *метод семантичної ідентифікації та диференціації* (характеристика семантичної структури й ідеографічного аспекту фразеологізмів); *метод моделювання* ФСП (виокремлення ФСГ у структурі поля); *метод зіставного аналізу* (установлення відмінних і спільних ознак узуальних ФО з okazіональними); *метод лінгвостилістичного аналізу* (вивчення функціональних особливостей складників ФСГ «граничність» і встановлення стилістичного потенціалу відповідних одиниць); *метод аналізу словникових дефініцій* (вибірка потенційних елементів зі значенням граничності); *контекстуально-інтерпретаційний метод* (виявлення семантичної динаміки аналізованих ФО); *метод етимологічного аналізу* (з'ясування етимології актуальних складників ФО зі значенням граничності).

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційної роботи визначається тим, що вперше в українському мовознавстві проведено цілісний аналіз семантичного поля «граничність», розкрито його фразеологічну вербалізацію, проаналізовано компонентний склад фразеологізмів на позначення граничності, розроблено модель дослідження як важливий

конструкт для характеристики семантичного поля «граничність».

Теоретичне значення дисертації полягає в подальшій розробці операційних механізмів і методик аналізу ФО загалом. Результати дослідження розширюють наукові знання про українську фразеологію, зокрема про неофразеологічні одиниці; сприяють висвітленню прагматичного потенціалу ФО на позначення «граничності» й виявлення їхньої стилетвірної ролі в тексті.

Практична цінність роботи визначається можливістю використання отриманих результатів у подальших дослідженнях із фразеології. Матеріали дисертації можуть знайти застосування у викладанні спецкурсів з актуальних питань української фразеології, у процесі укладання фразеологічних словників, у написанні курсових і магістерських робіт.

Апробація результатів роботи. Основні положення й результати дослідження обговорювалися на семінарах і засіданнях кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2006–2009 рр.) й висвітлювалися на Міжнародній науковій конференції «Проблеми загальномовної та ареальної семантики» (Луганськ, 2007), XVI Міжнародній науковій конференції «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 2007), XII Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Текст та його одиниці в аспекті різних лінгвістичних парадигм (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2007), VII Міжнародній науковій конференції «Міжкультурні комунікації: ноосферна парадигма в мові» (Алушта, 2008), Міжнародній науковій конференції «Східнослов'янська філологія: від Нестора до сьогодення» (Горлівка, 2008), XIII Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Лінгвістичний опис художнього тексту в структурній та антропоцентричній наукових парадигмах (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2010), VI Міжнародній науковій конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпропетровськ, 2013), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські прикладні науки: сучасні підходи в наукових дослідженнях»

(Штуттгарт, Німеччина, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження та розробки» (Братислава, Словаччина, 2016), X Міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 2016).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 20 статей, із них – 16 у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, 1 – у закордонному виданні, та 1 тези доповіді на науковій конференції (Словаччина). Усі публікації є одноосібними.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, переліку умовних скорочень і списку використаних джерел (210 позицій). Загальний обсяг дисертації – 199 сторінок, основного тексту – 177 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «ГРАНИЧНІСТЬ»

1.1. Попередні зауваження

Мова є формою існування знань, що накопичуються в людській пам'яті у вигляді відповідних структур. Знання, які акумулюються мовною системою, відображають ставлення людини до об'єктивного світу, опосередковуючись за допомогою психічних чуттів. Це є підґрунтям для формування в мові системних відношень зі своєрідною складною ієрархією семантичних рівнів.

Дослідження системного характеру лексики й фразеології має важливе значення для розвитку мовознавства в цілому, тому це питання й на сьогодні залишається актуальним.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки перспективним вважається як вивчення системного характеру лексики й фразеології, так і польовий підхід до вивчення мовних одиниць, що дає можливість глибше дослідити змістовність мови.

Змістові аспекти мови загалом та її окремих підсистем і рівнів перебувають у полі зору лінгвістики, а їхня розробка здійснюється в річищі різних наукових парадигм. Відмінною тенденцією сучасного етапу розвитку мовознавства є не тільки наявність різних дослідницьких орієнтацій (Л. А. Лисиченко, Г. О. Золотова, О. С. Кубрякова) – структурно-семіотичної, функціонально-комунікативної, антропологічної та ін., а й формування нового конструктивного напрямку, для якого характерні синтез та інтеграція парадигм наукового знання, що розвивалися переважно окремо (Н. Д. Арутюнова, М. Блек, А. Вежбицька, В. В. Жайворонок, С. Я. Єрмоленко, В. І. Карабан, Ю. О. Карпенко, Е. Кассіер, М. П. Кочерган, Д. Лакофф, Г. П. Півторак, П. Рікер, А. Річардс, В. М. Русанівський, Б. О. Серебренніков, В. Г. Складенко,

Н. В. Слухай, О. С. Снітко, М. А. Собацький, Ю. С. Степанов, О. О. Тараненко, Ф. Уїлбрайт, Г. І. Халимоненко, О. І. Чередниченко та ін.), усвідомлення взаємодії всіх засобів мови в мовленнєвому процесі (Г. О. Золотова).

Будь-якій системі притаманна ознака цілісності. Її вияви в різних системах можуть вирізнятися суттєвими особливостями. У семантичних полях ознака цілісності характеризує зміст поля, тому серед методів вивчення системних відношень, зв'язків між елементами особливе місце посідає теорія семантичного поля.

Теорія семантичного поля виникла в 20–30 роки ХХ століття внаслідок відродження філософського підходу до розуміння мови, звернення до ідей В. Гумбольдта, його порівняльно-історичного методу дослідження мовних явищ.

Семантичне поле в лінгвістиці стає однією з найважливіших категорій, у якій системно розглядаються цілісні за своїм змістом одиниці. У цій категорії найвищого порядку не тільки віддзеркалюється ієрархічна структура фрагментів фразеосемантичної системи, але й взаємопов'язано представлені відношення традиційних мовних категорій (синонімія, антонімія).

На сьогодні в мовознавстві актуалізовані різні критерії визначення поля: у лексикології – лексико-семантичне поле (Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда, Л. А. Лисиченко), у граматиці – функціонально-семантичне поле (О. В. Бондарко, О. В. Виноградова, І. Г. Воротникова, О. В. Кардащук, Ю. С. Маслов), у словотворенні – словотвірне поле (Н. М. Мединська, М. А. Нікітіна, А. М. Поповський, О. М. Тихонов), у лексикографії – ідеографічне поле (В. В. Морковкін, В. М. Мокієнко, Ю. Ф. Прадід), у фразеології – фразеосемантичне поле (О. Ф. Арсентьєва, А. Р. Аюпова, А. Вежбицька, П. О. Редін, І. І. Синельникова, Ю. П. Солодуб), у лінгвокультурології – концептуальне поле (М. Ю. Алефіренко, В. В. Воробйов, О. С. Кубрякова, О. О. Селіванова).

Вивчення системних відношень між лексичними одиницями мови найчастіше проводиться шляхом виділення й дослідження семантичних полів.

Семантичне поле, як будь-яке інше, будується за принципом ідентифікації: лексичні одиниці об'єднуються навколо семантико-логічного ідентифікатора на основі спільних семантичних ознак. Усі одиниці пов'язані парадигматичними й синтагматичними відношеннями. У межах семантичного поля співіснують інтегральні й диференційні семантичні елементи. Семантичні рівні різного ступеня узагальнення зумовлюють градаційний, ієрархічний характер поля, наявність у його структурі макро- й мікроодиниць, які перебувають у відношеннях підпорядкованості й залежності.

Семантичне поле утворюється більшістю значень, що мають хоча б один загальний семантичний компонент, наприклад, висота, глибина, об'єм, площа, сила, число, швидкість, граничність, безмежність. Семантичні поля, на відміну від синонімічних рядів, утворюють незамкнені, перехресні семантичні угруповання.

Семантичне поле має багаторівневу структуру, представлену мікрополями, лексико-семантичними групами, тематичними групами, синонімічними рядами. Слова в полі об'єднуються за семантичною спільністю або протилежністю.

Структурно-семантичне поле характеризується складною ієрархічною організацією. Узагальнюючи різні концепції теорії поля, важливо відзначити, що семантичне поле – одна з важливих категорій, у якій системно досліджуються цілісні за своїм змістом мовні одиниці, що об'єднуються або за семантичною та функціональною ознакою, або за двома ознаками. Для семантичного поля характерна наявність загальної семантичної ознаки, що виражається мовною одиницею із спільним значенням (архісемою), і наявність диференційних ознак, якими одиниці поля відрізняються. Сучасна лінгвістика керується положенням про те, що основним змістовим елементом мовної картини світу є семантичне поле, і в його основі лежать знання, закріплені в семантичних категоріях, семантичних полях, складниками яких є мовні одиниці, структуровані в межах поля.

Типологія мовних полів і їхнє визначення залишається в сучасному

мовознавстві дискусійним питанням. Дослідження розходяться в головному – принципі моделювання поля, у визначенні його ідентифікатора, розумінні характеру відношень між конститuentами семантичного поля.

Слова можуть об'єднуватися за однорідністю або близькістю значень, утворюючи лексико-семантичні категорії або угруповання. Лексико-семантичні угруповання – це слова тієї ж частини мови, об'єднані однорідністю й близькістю значення. Лексико-семантичні угруповання бувають більш об'ємними (лексико-тематичні групи) і менш об'ємними (сегменти, блоки, ряди, пари). Усі зазначені категорії об'єднуються тим, що вони мають предметно-поняттєву основу.

Лексико-семантичні групи об'єднують слова тієї ж частини мови однакової предметної спрямованості, і в цьому значенні вони сходяться з тематичними, синонімічними групами слів. Оскільки точні синоніми семантично не розрізняються, синонімічний ряд не має ніякої внутрішньої структури. Наступна, за ступенем узагальненості – категорія, в основі якої ідея семантичної схожості, а саме – семантичне поле, таку ознаку вже має.

Існування лексико-семантичної системи загальновизнане. Залежно від того, як формувалися уявлення про неї, усе більшого поширення в лексикології набували формальні методи, засновані на вивченні об'єкта за допомогою прийомів, що найбільш адекватно відображають його структурні властивості [79, с. 78].

Останнім часом термін «семантичне поле» широко використовується у фразеології. Уперше на можливості й необхідності вивчення семантичних полів стосовно фразеології наголосив О. В. Кунін.

Активне володіння лексикою й фразеологією мови виявляються, насамперед, у смисловій адекватності мовця, тобто в умінні вибрати в словнику ті засоби, які точно виражають думку.

Фразеологія, як і вся лексична система в цілому, слугує для позначення найменування понять, тому ФО є номінативними знаками, але спосіб номінації у фразеології характеризується значними відмінностями, порівняно з лексикою.

Особливості вербалізації знань фразеологізмами зумовлені передусім антропоцентричним характером цих одиниць.

Структурно-семантичні засоби ФО, що розрізняють їхні типи, формуються, звичайно, у процесі переосмислення вихідних сполучень слів у цілому або хоча б одного з лексичних компонентів сполучення. У першому випадку утворюються фразеологізми зі злитим значенням, у другому – у слова формується фразеологічно зв'язане значення, яке здатне реалізуватися лише в поєднанні з певним словом або з низкою слів й утворити стійкі словесні комплекси. ФО, як і слова, не існують у мові ізольовано, вони можуть утворювати лексико-фразеологічні, лексичні та фразеосемантичні групи (ФСГ). Крім того, що ФО утворюють ФСГ, наявні тісні зв'язки ФО і слів. Кожна лексико-фразеологічна парадигма є системою слів і ФО, об'єднаних семантичною ознакою, що знаходить у ній своє вираження, незалежно від категоріальної віднесеності її конститuentів.

Людська свідомість оцінює об'єкти, явища, процеси в різних аспектах. Певна частина ФО має здатність репрезентувати образ світу як сукупність дій чи процедур. Цю думку точно висловила О. П. Левченко: «Фразеологія переважно фіксує уявлення, які не відповідають стереотипній нормі, описує явища, предмети, процеси тощо, параметри яких відхиляються на шкалі норми вліво або вправо, тобто виняткові явища. Фразеологічні одиниці виконують номінативну функцію, однак відрізняються від лексичних характером та обсягом інформації. ФО мають свою сферу референції, вони членують світ на дрібніші фрагменти з огляду на їхню значимість для мовців. Безліч фразеологічних вербалізацій ґрунтується на раціональній оцінці, яка дістає емоційне втілення» [104, с. 29].

ФО розуміємо як динамічний ментальний комплекс, який має вербальну маніфестацію в мові, формується на основі особистого, чуттєвого й раціонального досвіду, з ознаками об'єктивного та суб'єктивного світу. ФО містять оцінку й ставлення людини до того чи того об'єкта дійсності.

Значення ФО – складна структура, яка в тлумачному словнику

розкривається дефініціями через семи, що є елементарними неподільними одиницями змісту, які формують семантику поля.

У лінгвістичній літературі останніх десятиліть велика увага приділялася дослідженню ФО в різних аспектах: формальному, семантичному, прагматичному, культурологічному тощо. Мовознавці довели (О. В. Кунін, В. М. Мокієнко), що ФО мають ознаки, спільні з лексичними одиницями, словосполученнями, реченнями й відмінні від названих типів одиниць. Констатувався факт наявності зворотів, які не мають відповідників у системі слів, і зверталася увага на своєрідність їхньої семантики й прагматичного потенціалу (А. М. Емірова, В. П. Жуков, О. В. Кунін, Л. М. Пелепейченко, П. О. Редін, В. М. Телія).

Одним із найважливіших методологічних питань при вивченні будь-якої наукової проблеми є вибір найбільш оптимального методу дослідження й відповідних йому категорій та одиниць опису. Характерна особливість різних наукових дисциплін – яскраво виражена тенденція до системного підходу в дослідженні й інтерпретації відповідних об'єктів.

Такий інтегративний підхід характерний і для актуальних останнім часом досліджень, що проводяться на перетині семантики та семіотики. Це стосується як теоретичних проблем лінгвосеміотики, так й опису окремих лексико-семантичних і фразеосемантичних полів (М. Ф. Алефіренко, С. Я. Єрмоленко, О. М. Каракуця, Е. С. Кубрякова, І. Л. Покровська, П. О. Редін, О. О. Селіванова, Т. Ф. Семашко, І. В. Тимченко, Д. В. Ужченко, Н. В. Щербакова та ін.).

Дослідженню структурних, семантичних і стилістичних властивостей ФО, а також їхньому функціонуванню в мовленні присвячено низку монографічних і дисертаційних розвідок в українській мові (М. Ф. Алефіренко, Г. М. Доброльова, А. М. Найда, П. О. Редін, Н. В. Щербакова) та російській (Л. О. Лебедева, В. М. Огольцев), польській (К. М. Гюлумянц, О. К. Ніколаєва) та інших мовах (З. А. Божеєва, К. А. Васіліте, С. Г. Гаджієва, В. Є. Куленко, В. Я. Михайлов, Р. М. Прохорова).

У процесі аналізу семантики ФО прийнято використовувати метод ідентифікації, що вперше був запропонований Ш. Баллі. Ю. О. Гвоздарьов так пояснює операційний механізм цього методу: «Сутність ідентифікації полягає в тому, що до фразеологічної одиниці для визначення її загального значення підбирається абстрактне слово або словосполучення, яке є вираженням думки в найпростішій її формі» [50, с. 149].

Метод ідентифікації у фразеології достатньо плідний, але, використовуючи його для вивчення власне семантики ФО, необхідно мати на увазі те, що слова-ідентифікатори не відображують повністю всіх смислових відтінків, які наявні в окремій одиниці. На зазначену обставину вказує Е. В. Кузнецова: «Ідентифікатор, як відомо, містить тільки частину ознак певного слова, причому найбільш загальних» [90, с. 261]. Цінність і значущість методу ідентифікації полягає в тому, що ідентифікатори можуть скласти визначену ієрархічну систему, у свою чергу, «кожен ідентифікатор у ролі певного слова співвідноситься з ще більш загальним ідентифікатором» [там само].

З ієрархічною системою ідентифікаторів пов'язаний метод ступеневої ідентифікації, що становить основу переходу аналізу семантики ФО від загальнокатегоріальної, граматичної ознаки до конкретного значення; з другого боку, за допомогою ступеневої ідентифікації можна об'єднати ФО у ФСГ. На думку науковців, використання методу ступеневої ідентифікації «дозволить послідовно зводити широкі ряди слів до одного основного ідентифікатора, у загальному значенні якого виявлена та чи та базова сема» [там само]. Застосування методу ступеневої ідентифікації вможливило виявити базову сему «граничність», що структурує відповідне ФСП.

Людські емоції та почуття є універсальними, але різняться вербальною репрезентацією, тому досить показовим у цьому відношенні може бути, як видається, фрагмент семантичної системи української мови, представлений феноменом «граничність». На мовному рівні він поданий, передусім, семантичним полем, склад та обсяг якого варіюється залежно від конкретної

мови. Мовні одиниці семантичного поля входять в основний словниковий запас літературної мови, активно функціонують в усному мовленні, є його складниками, уживаються на сторінках періодичних видань і в художніх творах.

Граничність як значеннєва номінація апелює до мислення людини, до системи її понять. Питання межі, границі віддавна привертала увагу дослідників, посідали значне місце в становленні й розвитку людського знання про істотні сторони буття. Про це свідчать як роботи філософів античності (Аристотель, Платон, Сократ), так і дослідження пізніших науковців. Інтерес до цієї проблеми не зникає й до сьогодні (Ю. Ю. Гавриленко, Н. А. Лантух, С. Л. Попов).

Вибір для дослідження феномена «граничність» зумовлений, з одного боку, важливістю для мовної свідомості самого поняття «граничність», що актуалізує всі грані людського буття в його просторово-часовій і кількісно-якісній визначеності, з другого боку, важливістю граничної семантики як конкретизації мовної семантики взагалі. Однак, незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, О. В. Бондарко, Б. Штефан, Т. В. Булигіна, В. В. Виноградов, Є. М. Вольф, М. Я. Гловінська, А. П. Загнітко, Ю. М. Караулов, О. С. Кубрякова, О. М. Пешковський), у тому числі дисертаційних робіт семасіологічного й ономасіологічного плану (Ю. С. Маслов, С. Л. Попов, І. В. Червенкова та ін.), феномен «граничність» залишається недостатньо вивченим.

Характерною особливістю дослідження семантики граничності є, як уже зазначалося, поєднання семасіологічного й ономасіологічного підходів до розгляду проблеми, а також вихід за межі системи мови – у систему мовлення, тобто залучення до аналізу різноманітних одиниць. Такий ракурс висвітлення поняття «граничність» дає можливість більш широко дослідити фразеосемантичну вербалізацію семантичного поля «граничність» в українській мові. Найбільш показовим у цьому зв'язку є дослідження О. В. Бондарка, у якому всебічно розкриваються різні «відтінки мовної інтерпретації поняттєвої

основи семантики границі» [29, с. 4]. Мовознавець висуває й обґрунтовує ідею функціонально-семантичного поля лімітативності (категорія граничності), що охоплює в російській мові різнорівневі формальні засоби, які виражають різновиди внутрішньої границі й різні відношення дії до границі, у тім числі її відсутність.

Категорія граничності тісно пов'язана з такими поняттями, як «границя», «міра», «інтенсивність». Граничність є крайньою кількісною межею міри, належить до сфери інтенсивності, що її розуміють як ступінь вияву параметричних ознак предметів, кількісні зміни яких відбуваються в межах певної якості без її змін. Надалі лінгвісти, досліджуючи засоби вираження граничної інтенсифікації, звернули увагу на різну семантику мовних одиниць на позначення граничності, яка залежить від специфіки комбінації в змістовій структурі лексичних одиниць інтегральної семи 'грань' і диференційних сем, визначених характером вираженого лексичними одиницями категоріального значення [9, с. 165].

У дослідженнях С. Л. Попова і Ю. Ю. Гавриленко категорія граничності кваліфікується як «семантико-оцінна категорія», навколо якої групуються різнорівневі засоби вираження семантики «реальної границі». Заслуговує на окрему увагу докторська дисертація О.О. Стародумової, предметом уваги якої є особливості функціонування часток у писемному монологічному мовленні. Автор детально аналізує частки, що реалізують у контексті семантику граничності: обмежувальні частки (*тільки, лише, всього, за винятком*) і частки, що виражають мінімальну й максимальну границю (*хоча б, навіть*) [164, с. 20 – 21]. Науковець порівнює функціонування самостійних і службових частин мови з погляду виявлення в них семантики граничності. Дослідниця доходить висновку про те, що самостійні частини мови конкретизують у мовленні семантичний потенціал, закладений у них на домовленнєвому рівні, а службові лише в контексті реалізують своє граничне значення.

Поняття границі невід'ємно пов'язане з таким поняттями, як «час», «простір», «кількість», «якість», що досліджуються як універсально-мисленнєві

(поняттєві) категорії. Серед універсально-мовних категорій (темпоральність, локативність, квантативність та ін.), співвідносних із зазначеними поняттєвими категоріями, категорія граничності виділяється специфічним зв'язком з іншими категоріями. В ієрархічному плані вона кваліфікується як категорія, що входить до категорії «просторово-часової локалізації» [193, с. 35]. Саме ця категорія є основою взаємодії когнітивних характеристик мовних виразів й аспектуальних засобів мовлення. Із мовною категорією аспектуальності категорію граничності пов'язує семантико-морфологічна ознака «відношення дії до її внутрішньої границі» (О. В. Бондарко, В. В. Виноградов), а з категорією темпоральності – чинник обмеженості/необмеженості часом дії [там само].

Отже, поняття «границя» й «граничність» є співвідносними, пов'язаними з філософською категорією кінцевого, вони використовуються для характеристики кількісно-якісної визначеності різних меж людського буття, що знаходить своє особливе віддзеркалення в мові та її окремих одиницях і їхньому функціонуванні в мовленні.

Граничність інтерпретується як категорійне, узагальнене поняття, що пов'язане з категоріями простору й часу. Як поняттєва категорія, граничність належить до параметрів, що характеризують глибинну семантику. Як мовна універсалія, граничність реалізується і в системі мовлення, характеризуючи різноманітні засоби обмеження предметів або відношення між об'єктами позамовної дійсності в їх просторово-часовому і якісно-кількісному вимірах. Як семантична категорія, граничність увіходить у коло мовних семантичних функцій, зокрема функції репрезентації пізнання. Граничність розглядається як конкретизатор мовної семантики взагалі, як універсальний зміст, ядро різних типів полів: семантичних, лексико-граматичних, функціонально-граматичних та ін. У цьому розумінні граничність співвідносна з поняттям границі – універсальним концептом. З огляду на граматичну семантику, границя пов'язана перш за все з аспектуальними характеристиками дієслівної лексики та з деякими морфологічними категоріями, зокрема з найвищим ступенем порівняння прикметників і прислівників.

Поділяємо думку Ю. Ф. Прадіда про те, що серед першочергових теоретичних завдань фразеологічної ідеографії є «опис лінгвальних та екстралінгвальних принципів вирізнення окремих фразеологічних мікро- та макросистем, опрацювання класифікаційної схеми, яка б повно та всебічно характеризувала світобачення людини, що виражається фразеологічними засобами мови, тобто структури ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови» [133, с. 11].

У розвідці підтримується така ідеографічна ієрархія, запропонована Ю. Ф. Прадідом: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе.

Для дослідження фразеологічної вербалізації семантичного поля «граничність» в українській мові послуговуватимемося розробленою нами ієрархією ФО: семантичне поле (СП) → фразеосемантичне поле (ФСП) → фразеосемантичний сегмент (ФСС) → фразеосемантична група (ФСГ) → фразеосемантичний блок (ФСБ) → фразеосинонімічний ряд (ФСР) → фразеологічна одиниця (ФО).

1.2. Граничність як наукове поняття

Питання межі, границі віддавна привертала увагу дослідників, посідали значне місце в становленні й розвитку людського знання про істотні сторони буття. У науковій картині світу *межу* розглядаємо з осмисленням головних категорій буття – простору й часу. Тракткування цих взаємопов'язаних понять сформувалося в межах двох філософських напрямів – емпіризму й раціоналізму. Філософи-емпірики виходили із заперечення безконечності дійсності, узявши за основу філософію здорового глузду. Вона віддзеркалює «зміст мовного концепту нескінченності, що є емпіричним аргументом: “Межі немає, тому що я її не бачу”» [129, с. 7]. Критикуючи розуміння безконечності

як вічного повторення того самого, «раціоналісти» в особі їхнього яскравого представника Г.-В. Гегеля обґрунтували діалектичну взаємодію *кінцевого* (конкретних предметів і явищ, обмежених у своєму існуванні) і *безкінечного* – того, що не має ні абсолютного початку, ні абсолютного кінця й відображає «необмежену багатоманітність матеріального світу в просторі і в часі» [187, с. 58].

Принциповими положеннями діалектичної інтерпретації *кінцевого* – *безкінечного* є: єдність протилежностей *кінцевого (граничного)* – *безкінечного (безграничного)* як *кінцевого* в *безкінечному* й *безкінечного* в *кінцевому* [51, с. 296]; діалектика відношень абсолютного й відносного, можливість вияву «граничності» в часі й просторі; кількісно-якісна визначеність цих вимірів буття, що виражається в наявності визначеної межі; «мірність» *кінцевого*, що допускає можливість виходу за межі міри, тобто «заперечення даного *кінцевого*, переходу або перевтілення його в інше» [187, с. 273] і так до нескінченності. Із наукової позиції питання про місце *межі* в *кінцевому* вирішується шляхом його кількісно-якісного трактування, організаційним ядром виступає категорія міри, «якісної кількості» [51, с. 425]. У повсякденному мовному розумінні *межі* важливе значення має людський чинник. В існуванні *кінцевого* людина завжди намагається визначити найвищу точку, міру *межі* як у матеріально сприйнятому (*межа земельної ділянки*), так і в сутності життя (*межа стосунків, кінець життя*). Із логіко-філософського погляду *кінцеве* об'єднує в собі *границю* й *граничність*, що знаходить своє відображення й у лінгвістичній інтерпретації цих понять. Основою їх диференціації в межах мовознавчих наук і зокрема в їх термінологічній визначеності є гегелівське трактування. За Гегелем, у *кінцевому* розрізняються, з одного боку, власне *межа (границя)* як відображення й утілення реального, а з другого – *граничність* як потенційний засіб, що реалізується у визначених умовах.

Співвідношення понять «межа», «границя» й «граничність» у логіко-філософському аспекті знаходить своє відображення й у термінологічному

використанні зазначених слів у лінгвістичних дослідженнях [128, с. 77].

Граничність є основою взагалі всього істотного, що охоплюється відповідними категоріями. Незважаючи на розуміння категорії граничності як частини множини, у дійсності, виходячи з міркувань причинності, можна вивести граничність витоком самої категорії, яка існує спочатку для того, щоб сформувати поняття, розширюване свідомістю до сутності.

Поняття кількості виникає через можливу границю цієї кількості до ступеня переходу в якість або ступінь відсутності. Наприклад, число «два» виникло тільки тому, що число «один» упирається у свою границю, виводячи свій дубль, цілий або дробовий. *Граничність*, що переходить у свою протилежність, – це модель наявного світу, оскільки будь-яка сутність, доведена своїми визначальними якостями до абсолютного максимуму, переходить у свою протилежність. Таким чином, *граничність* у психічному полі людини абсолютно ідентична *граничності* в закономірностях універсуму й континууму, проявляючи своєю моделлю устрій можливого фізичного світу Всесвіту.

Розглядаючи Всесвіт фізичного простору, не можна не звернути увагу, що світ обмежений граничністю категорій: з одного боку, теоретичною швидкістю світла, а з іншого, – абсолютними поняттями категорій, такими як абсолютний нуль температури. Аналогічно людина обмежена своїм народженням і смертю. Тому вічне, безкінечне існування може бути лише в полі відсутності будь-яких категорій узагалі. Єдина визначена подібність такого субконтинууму – це людська уява як осмислена верхівка духовної сутності, що не підкоряється ніяким категоріям і діє як категорія в собі та є фактично матрицею всього дійсного.

Розвиваючи уявлення про «граничні ситуації», К. Ясперс дійшов висновку про те, що споконвічний смисл і пафос буття розкриваються людині лише в моменти цих кардинальних, життєспівмірних потрясінь (міркування про смерть, хворобу тощо). Людина постійно переживає у своїй душі певні обставини, але іноді вони гранично емоційно сполучаються з крайніми

потрясіннями – людина усвідомлює роль випадку у своєму житті, а також те, наскільки її життя не належало їй самій, будучи не її власним. Це і є «гранична ситуація випадку», за К. Ясперсом, навіть «смерть як об'єктивний факт емпіричного буття ще не є граничною ситуацією»: важливий факт усвідомлення такої можливості, факт відчуття крихкості, кінцевості існування індивідів» [187, с. 121].

Відомо, що лінгвістика часто використовує терміни точних наук, зокрема математики. Проте в цьому разі лінгвістична інтерпретація поняття «межа», «границя» (граничний, граничність) відтворює більш його філософське розуміння, ніж вузькоспеціальне. Порівняємо, наприклад, уживання понять *межі*, *границі* в І. Бодуена де Куртене та їхнє термінологічне значення у ВТС. Так, за І. Бодуеном де Куртене, «методи дослідження в мовознавстві наближаються до методів точних наук. Ми можемо характеризувати мову на основі статистичних підрахунків, уводити поняття нескінченно малих величин (кількості), нескінченно малих відмінностей, поняття зародкових відмінностей, поняття межі (границь, ліміту) розвитку у визначеному напрямі тощо» [28, с. 18]. Дещо інакше від філософського потрактування звучить вузькоспеціальне визначення поняття *границя* у ВТС: «Границя – одне з основних понять функціонального аналізу (математичного аналізу), яке означає, що об'єкт, змінюючись, нескінченно наближається до певного сталого значення. Точний зміст отримує лише за наявності конкретного визначення поняття зближення між елементами множини, у якій ця величина набуває значення. Основною ознакою *граничності* є «граничність процесу або наближеність до його межі» [38, с. 132 – 133].

Сучасна медицина як одна з найрозвиненіших галузей української науки послуговується належним чином організованою національною фаховою мовою, основу якої становить спеціальна лексика. Висока комунікативна значущість досліджуваних одиниць на позначення граничності засвідчена взаємозв'язками з літературною мовою, загальнонауковою та іншими системами мови, а також активним уживанням у нефарховій сфері: *граничні нервово-психічні розлади*

(ГНПР), гранично допустима концентрація (ГДК), граничні та патологічні стани, граничний вік жінки для народження дитини, граничний рівень захворюваності, граничні ціни на ліки, граничний детектор, граничні вуглеводні, граничні відхилення гіпофізу, граничні норми підіймання, гранично допустимий рівень алкоголю в крові водіїв, гранична норма цукру та ін.

У вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці категорія граничності (а також її складники, перехідні та неперехідні дієслова) і способи дії виступають в аспектологічних дослідженнях як самостійні характеристики, хоча й взаємопов'язані, але достатньо автономні. Зарубіжні дослідники часто проводили аналогії між категорією граничності й категорією виду, інколи навіть настільки ототожнювали ці поняття, що називали граничність лексичним видом. Надалі було встановлено, що граничність – це особливе явище, хоча й тісно пов'язане з категорією виду. Різниця між ними в тому, що ці дві категорії (граничність і вид) знаходяться в різних площинах, належать до різних ярусів мови: граничність належить до семантики, а вид – до граматики. Крім того, категорія виду оформлена граматично, має свої формальні ознаки (префікси й суфікси). Категорія граничності (перехідні й неперехідні дієслова) або взагалі не виражається в мові, або в окремих мовах може мати систему формальних засобів вираження. Як слушно зауважує В. Б. Силіна, «граничність у давньоруській мові виступала як істотна частина семантики такої форми минулої дії, як аорист, форми аориста безпрефіксних дієслів витіснялися префіксними, що виражали семантику граничності на словотворчому рівні» [149, с. 164 – 165].

Традицію дослідження категорії граничності в давньоруській мові продовжує О.О. Караванов: «У давньоруській мові категорія граничності виступала ще і як значною мірою автономна від категорії виду. Одним із засобів формального вираження давньоруської категорії граничності слугували префікси. Із розвитком російської мови значення граничності перекривалося видом, стаючи категоріальним. Префіксальна категорія граничності все більш утрачала свою автономію від категорії виду, усе більш заглиблювалась у неї»

[78, с. 110 – 111].

У давньоруській мові маючи словотвірні засоби як формальні показники, категорія граничності в історичному розвитку мови втратила засоби формального вираження й поглинулася категорією виду, ставши важливою частиною змісту видового протиставлення й семантичної видової кореляції. У сучасній мові категорія граничності виступає як бінарна опозиція. Сильним, маркованим членом її виступає клас перехідних дієслів, семантика яких характеризується наявністю внутрішньої межі дії; слабким, немаркованим членом є клас неперехідних дієслів, семантика яких характеризується відсутністю внутрішньої границі дії.

На думку О.О. Потебні, дієслово в індоєвропейських мовах виникло в результаті розпаду первісного імені на іменник і дієслово. Цей розпад був зумовлений розподілом їхніх синтаксичних функцій – вираження суб'єкта та дії, що виконується цим суб'єктом [130, с. 125]. Вид – давніша категорія, ніж час, що виникає вже після виділення дієслова та закріплення за ним спеціальних показників, після формального розмежування форм присудка. Тобто не поділ на часи виділяє слово, а сам поділ закріплюється за дієсловом, коли останнє вже виділилося. Є підстави вважати, що первинне видове протиставлення в спільноіндоєвропейській мові-основі на дію незавершену (неперервну в часі) та завершену (результативну) стало базою для розвитку форм теперішнього та минулого часів відповідно.

Межа, границя – крайня кількісна точка міри, що належить до інтенсивності. Останню розуміємо як ступінь вияву параметричних ознак предметів, кількісні зміни яких відбуваються в межах цієї якості без її змін.

Серед сем, що виділяються в змістовій структурі лексичного значення, у ролі ядерної семи дослідники виділяють поряд із семами «повнота», «цілісність» і деякими іншими сему «граничність». Межа, границя – універсально-поняттєві категорії, невід'ємні від таких понять, як простір і час, кількість і якість, однак серед універсально-мовних категорій (темпоральність, локативність, квантитативність).

Отже, можна виділити низку смислів, що пов'язані в мовній свідомості із семою 'граничність' і віддзеркалюють на рівні норми окремі фрагменти позамовної дійсності. Порядок їхнього розташування відображає динаміку розвитку значення – від конкретного до абстрактного, від первинного номінативного до похідного:

1. Сема 'граничність простору' – простір, що має окреслені межі, визначені об'єктивно, або ті, що сприймаються суб'єктивно з позиції фізичної, психологічної, соціальної й іншої параметризації територіального локусу: *за межами України – на краю світу – «дуже далеко»* [188, с. 312]. – *Ой ні! Далека, далека сторона, аж на краю світа!* (М. Кропивницький).

Сема вербалізується в мовленні іменником *межа*, створюючи з близькими за значеннями словами групу з домінантою «територія». Наведемо фрагмент з аналізом словникових дефініцій: Межа. 1. Лінія поділу якої-небудь території. // Лінія, що поділяє землі або води суміжних держав; кордон. // Границя поділу, розрізнення якихось явищ, предметів тощо. Границя. // Кінець, край чого-небудь. 2. Простір, обмежений чим-небудь. Територія. 1. Частина земної кулі, що належить певній державі або входить до складу якої-небудь частини світу. // Частина якої-небудь країни (область, район і т. ін.). 2. Земельний простір, зайнятий населеним пунктом, підприємством, установою тощо. Кордон. 1. Межа, що розділяє території держав. // Межа між чим-небудь. Границя. 1. Допустима норма, межа. Країна. 1. Територія, що становить єдність із погляду історії, природних умов, населення тощо. // Місцевість, що характеризується наявністю в ній великої кількості кого-, чого-небудь. 2. Те саме, що край. Край. 1. Лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; кінець. Кінець. 1. Крайній пункт, межа предмета, площини тощо, а також те, що прилягає до такого пункту, межі. Місцевість. 1. Яке-небудь місце, простір земної поверхні. 2. Те саме, що край. Місце. 1. Простір земної поверхні, зайнятий або який може бути зайнятий ким-, чим-небудь. 2. Певна місцевість. Область. 1. Частина країни, державної території [38, с. 312].

Зазначений ряд можна було б продовжити, поповнивши його словами, у дефініціях яких є ідентифікатор «простір» і які містяться в семантичному полі «граничність». З аналізу словникових дефініцій можемо презентувати ще одну істотну особливість сприйняття граничності простору, а саме співвідношення «ціле – частина», що вербалізується словами *частина землі, країни, території*. Співвідношення частини й цілого сприймається, з одного боку, у їхній єдності (простір), а з іншого – у розмежуванні, пов'язаному з поняттям границі, що дає можливість виділити цей смисл як окрему сему. Граничність співвідноситься і з власне простором, і з його межами. Межа постає як кінець системи, що одночасно є початком іншої системи, локусу. Співвідношення в мовній свідомості тієї самої матеріальної оболонки двома окремими сутностями (простір і його межі) демонструють універсальні закономірності їх сприйняття й усвідомлення людиною. Людина сприймає реальний фізичний простір як своєрідну дійсність, не в його нескінченності, а дискретно. Істотним для неї є те, що в просторі можна виділити співвідносні частини як у межах цілого, так і в співвідношенні частина й ціле. Необхідно зазначити, що «граничність простору» в мовній свідомості пов'язана не тільки з окресленням деякої території, але й з її відмежуванням від іншої.

2. Сему 'граничність часу' сприймаємо як визначені часові межі. Особливістю поняття «граничність часових меж» є уявлення про двобічне обмеження, що знаходить свій вербальний вираз переважно словоформою множини, тобто *межа–межі*. *Границя* конкретизується як «відтинок часу, обмежений якими-небудь строками»: *у межах часу – від дзвінка до дзвінка – «від початку до кінця»* [188, с. 196] – *Ви мало не вбили людини, відсиділи за це два роки від дзвінка до дзвінка* (В. Собко).

3. Сема 'кінець будь-чого, що має протяжність, яка закінчує будь-що протяжне' пов'язана з особливостями зорового сприйняття, розмежуванням суміжних просторів, бажанням побачити кінець реальних предметів. Сема вербалізується словами *границя, край, кінець, межа* та ін. Абстрагувальна здатність мислення переносить просторові уявлення на інші сторони дійсності,

що не можуть мати власне фізичних параметрів, а саме – сфери людської психіки, емоційного стану, стосунків. Однак вони також сприймаються людським розумом як специфічний континуум. Фізичне вимірювання при цьому модифікується в мірність, пов'язану з діяльністю, інтенсивністю вияву визначених засобів і станів. У свідомості людини поняття кінця пов'язане не тільки зі світом речей, що є граничними, кінцевими, але й зі світом ідей, уявлень: *на ладан дихати* – «бути безнадійно хворим, близьким до смерті; помирати» [188, с. 200] – *Він вже старий. Він дихає на ладан* (М. Костомаров).

У галузі особистих стосунків, станів, почуттів людина здатна виділяти співвідносні між собою етапи, періоди розвитку, усвідомлюючи їхню градуальність. Отже, граничність сприймається як вищий ступінь вияву дій, ознак, станів, при досягненні якої виступає дещо якісно інше, протилежне.

4. Сема 'крайній, вищий ступінь вияву чого-небудь' найбільш тісно корелює із філософською інтерпретацією межі в її кількісно-якісному аспекті (граничність як засіб). У мовній свідомості носіїв сучасної української мови сприйняття граничності як вищого ступеня вияву чого-небудь нерозривно пов'язане з уявленням границі, що розмежовує певні сутності. Сема вербалізується словами *границя, грань, ступінь, точка, риса, межа: небу жарко* – «уживається для вираження найвищого ступеня інтенсивності якоїсь дії, діяльності» [188, с. 233] – *Знов пост біжить, клене, аж небу жарко* (І. Франко).

Сприйняття *граничності* як вищого ступеня, найбільшого виявлення чого-небудь припускає поняття *міри*, що дає змогу виявляти її оптимальну межу. Граничність міри розуміємо як норму, пов'язану з кількісною та якісною мірністю всього істотного, матеріального й духовного, природного або штучного обмеження. Природне обмеження людина сприймає в межах своїх суб'єктивних відчуттів: *на грані можливого – на грані* – «близький до крайнього ступеня вияву чого-небудь (про стан людини)» [188, с. 166] – *Платон Кречет стояв на грані людського життя* (О. Корнійчук). Поняття *норми* належить до засобів організації діяльності, що регулюються зовнішніми

стосовно людини чинниками, дає підстави виділити сему «норма» – «оптимальна міра, норма чого-небудь». Поняття норми корелює з категорією градуальності. Сема вербалізується словами *норма, міра, межа, ліміт: ложкою не поїсти* – «дуже багато, велика кількість чого-небудь» [188, с. 532] – *То він справді стільки грошви приніс, що ложкою не поїсть, доки жити буде?* – *поцікавився Жменяк* (М. Томчаний).

Усі проаналізовані семи, що презентують поняття *граничність*, прямо чи опосередковано пов'язані з поняттям *границі (межі)* – просторової, часової, кількісної чи якісної. Вона може сприйматися як видима або як умовна. В одних випадках більш рельєфно віддзеркалюються пов'язані з поняттям *граничності* ознаки «початок» і «кінець», в інших – уявлення про міру в її суб'єктивно або об'єктивно нормативному сприйнятті, а ще в інших – уявлення про останній ступінь розвитку як максимуму, повноти.

У концептуально-змістовій структурі *граничності* відображуються істотні зв'язки й відношення речей, опосередковані людським пізнанням. Специфічною особливістю мовної свідомості є диференціація фізичної (зовнішньої) та якісної (внутрішньої) *граничності*. Вербально це виявляється в наявності реальних або віртуальних об'єктів. Відповідно до цього осмислення *граничності*, вона характеризується антропометричними засобами: дискретністю, лінійністю, мірністю, градуальністю, синкретичністю (поєднання початку-кінця).

Необхідно зазначити, що всі ознаки розглядаються не автономно, а у зв'язку з конкретною субстанцією, що може мати ознаки граничного. Антропометричність *граничності* виявляється також у тому, що крайню межу людина визначає, спираючись або на фізичні відчуття (*граничність власне простору, граничність фізичного стану людини, граничність власне швидкості*), або на психологічні (*граничність психічного стану людини, граничність можливого*), або ж на конвенційно закріплені уявлення, пов'язані з усталеною нормою (*перейти всі межі*).

Граничність будь-чого усвідомлюється в динаміці й статиці (*прагнути до*

граничної досконалості, знаходиться на грані), у скалярному вимірюванні (*нижня й верхня межа, нижче нижньої межі*). Сприйняття граничності в кількісно-якісному аспекті припускає її відокремленість від руху, при цьому рух може розглядатися і як розвиток, прагнення до найвищої точки (*немає меж досконалості, на грані рішучості*), і як зміни, що припускає перехід кількості в якість, кінець одного стану або засобу й початок іншого, незворотних процесів.

Ураховуючи зазначене, можна зробити деякі висновки, що стосуються поняттєвого й семантичного вимірів аналізованого феномена *граничність*, яка є мисленнєвим знаком дійсності, фрагментом у мовній картині світу.

Сприйняття дійсності, віддзеркалене в окремих семах аналізованої мовної одиниці, філософська інтерпретація *граничності* як категорії кінцевого характеризуються високим ступенем співвіднесеності. Про це свідчить і наявність у смисловій структурі виокремлених сем загальної ознаки щодо кінцевого, а також модифікація просторово-розмірних сем у значеннях первинних варіантів у мірно-градуальні семи вторинно-номінативних значень: *граничність* – максимум, норма, мінімум. Розглянуті параметри поняттєвого й семантичного вимірювання поняття «граничність» не вичерпують його зв'язків з іншими елементами лексико-семантичної системи, тому подальший аналіз диференціації фразеосемантичних сегментів є об'єктом наукового дослідження й сприяє глибшому розумінню фразеологічного корпусу української мови.

У роботі *граничність* розуміємо як функціонально-семантичну категорію, що характеризує межі людського буття в просторово-часових і кількісно-якісних відношеннях, які відображені у ФО.

1.3. Семантичне поле як системне об'єднання мовних одиниць

Останнім часом увагу мовознавців привертають дослідження фразеологічної семантики. Єдиного напрямку щодо вивчення семантичної структури ФО немає, тому потрібно глибше проникнути в сутність мовних

явищ, показати системну організованість номінативного фонду української мови.

Системний підхід до вивчення явища вербалізації ФО передбачає дослідження семантичного поля в цілісності, що припускає не тільки виявлення всіх його одиниць і відношень між ними, але й виділення більш складних, ніж окрема одиниця, структурних частин. У зв'язку із цим у сучасній лінгвістиці об'єктом дослідження часто стають мовні об'єднання різних типів, виражених терміном «поле»: семантичні, лексико-семантичні, асоціативні, функціонально семантичні, концептуальні, ідеографічні, фразеосемантичні, лінгвокультурологічні та ін.

Термін «поле» використовується в різних аспектах дослідження, наприклад, у лексикології, лексикографії, граматиці, фразеології, при вивченні мови художніх творів, у лінгвокультурології. Термін «поле» виступає в лінгвістиці як родове поняття, проте все ж більшою мірою належить лексиці. «Поле – сукупність мовних одиниць, переважно лексичних, об'єднаних спільністю змісту, одним поняттям, функціональною подібністю позначуваних явищ. В одне лексичне поле об'єднуються, напр., назви спорідненості, назви дієслів руху, назви кольорів і под. Крім лексичних полів, розрізняють граматичні, на основі об'єднання слів-асоціатів навколо слова-стимулу» [63, с. 132].

Дослідження поля, безумовно, має важливе значення при комплексному вивченні мови у взаємозв'язку з дійсністю, історією й культурою взагалі, оскільки в сучасній лінгвістиці увага приділяється мовним одиницям, які віддзеркалюють дії людини, її свідомість, що зберігає знання про світ, які формують картину світу.

Основоположником теорії поля вважається німецький мовознавець Й. Трір, який уперше виклав основні положення в докторській дисертації «Німецький словниковий фонд у поняттєвій сфері розуму. Історія мовного поля. Частина перша» (1931). Основною метою досліджень Й. Тріра було вивчення внутрішньої структури мови та зв'язку між мовою, мисленням і

буттям. Мовознавець спирається на ідеалістичну теорію пізнання Е. Кассіра, з якою пов'язана його ідея про повний ізоморфізм між поняттєвими та словесними полями, тобто між планом змісту й планом вираження, що повністю абстрагує смисловий зміст мови як від предметів і явищ матеріального світу, так і від конкретної дійсності та історії її носіїв. У результаті такого розуміння значення ототожнюється з поняттям, а мова – із мисленням. До ідейних попередників Й. Тріра належить і Ф. де Соссюр, у якого науковець перейняв ідеї про значення слів, і В. фон Гумбольдт з його вченням про внутрішню форму слова [208].

Важливе значення для Й. Тріра мала також теорія Р. Мейєра про те, що слова у своєму значенні не ізольовані одне від одного, між ними є такий зв'язок, який розтлумачує значення окремого виразу. Цю думку Й. Трір пов'язує з картиною мозаїки. Слова ніби камінці мозаїки, мозаїка – мовне поле, яке повністю покриває поняттєве поле, тобто поняттєву сферу, відображену в реальному світі, а значення окремого слова залежить від значення понять, суміжних слів. Надалі Й. Трір доходить висновку, що мова поділяється на поля, із яких постійно виокремлюються групи, потім окремі слова, які мають значення тільки в межах поля. Мовознавець уперше проник у системний характер лексики. Його ідеї є основою багатьох теоретичних і практичних досліджень.

Продовжувачем теорії поля Й. Тріра є німецький мовознавець Л. Вайсгербер, який, як і Й. Трір, керується ідеалістичним розумінням співвідношень мови, мислення та реальної дійсності. Основним завданням лінгвістики Л. Вайсгербер вважає визначення змісту слова, який може бути встановлено тільки через аналіз відношення окремого слова до більш високої цілісності мови. Реконструювання тієї чи тієї мовної картини світу здійснюється на синхронічній основі, оскільки вона є відображенням змістового боку мови. Вайсгерберова концепція світу словоцентрична, домінантне місце в ній посідає категорія вербалізації, або омовлення, світу. Ось чому образ мовної картини світу розглядається вченим як система полів.

Розвиваючи теорію поля, Л. Вайсгербер займався, перш за все, питаннями структури словесного поля, розробляючи методику його побудови. Мовознавець виокремлює два різновиди полів: однарусні та багаторусні. Однарусні поля розчленовуються з одного вихідного положення, а багаторусні – з різних [209].

На відміну від Й. Тріра й Л. Вайсгербера, які досліджували поняттєвий зміст мови й поняттєве поле, В. Порциг, Г. Іпсен, В. фон Вартбург та ін. займалися дослідженням власне семантичних полів, аналізуючи групи слів, словниковий склад мови [202; 207; 208; 209].

Г. Іпсен увів у науковий ужиток термін «поле», займаючись розробкою методів порівняльно-історичного вивчення лексики давніх індоєвропейських мов [202].

В. Порциг сформулював теорію про те, що між словами наявні смислові відношення, звернув увагу на сутність метафори. Метафора можлива тільки за наявності між словами зумовлених зв'язків. Заслугою В. Порцига є дослідження системних відношень у лексиці в діяхронії. Спираючись на факти історії, мовознавець показує, як зміна значення слова діє на його місце в словниковому складі мови. Науковець визначає характерні риси словесних полів, вважаючи, що вони завжди складаються з елементів, які належать до однієї частини мови, аналізує відношення між словесними полями, етимологічними групами й словотворчими рядами [207].

Значний унесок у вивчення теоретичних проблем систематизації лексичного фонду мови зробив німецький мовознавець В. фон Вартбург. Ідейною основою його напрацювань є думки Ф. де Соссюра, що мова є системою, частини якої передбачають одна іншу. Елементи цілісної системи мають значущість тільки завдяки своєму місцю в цій системі. Відомо, одним із постулатів традиційної лінгвістики є теза Ф. де Соссюра про зв'язок між формою й значенням слова. Мовознавець був не поодиноким у своїй помилковій думці: майже до XIX ст. наука виходила з аристотелівської ідеї про те, що думка не існує до мови й без мови. В. фон Вартбург слушно зауважив,

що слово не може існувати само по собі, його необхідно сприймати як частину семантичної групи.

Погляду, що теорію поля потрібно розглядати з позиції матеріалістичного розуміння зв'язку між мовою, мисленням і реальним світом, дотримуються, зокрема, Ю. Д. Апресян, О. С. Ахманова, Л. М. Васильєв, В. В. Виноградов, Р. М. Гайсіна, В. Г. Гак, В. В. Дятчук, Ю. М. Караулов, В. В. Левицький, Л. А. Лисиченко, Ф. О. Нікітін, Л. А. Новиков, В. М. Русанівський, О. О. Селіванова, Ж. П. Соколовська, О. О. Тараненко, В. М. Телія, Г. А. Уфимцева, Д. М. Шмельов, Г. С. Щур та ін.

Вагоме значення для подальшого розвитку теорії поля мали дослідження як прихильників, так і противників теорії Й. Тріра. Залежно від виду зв'язків, що формують основу полів, Л. В. Васильєв, аналізуючи праці, написані після появи теорії Й. Тріра, виокремлює три типи полів: парадигматичні, синтагматичні та комплексні.

Позиція Й. Тріра та його однодумців критично проаналізована В. В. Виноградовим, який наголошує на необхідності вивчення зв'язку між мовою й мисленням із матеріалістичного погляду, бо питання системної організації лексики тісно пов'язане із загальнофілософськими проблемами, а також з історією розвитку мови та її носіїв: «Вивчення змін у принципах сполучуваності значень слів, – пише він, – не може привести до широких узагальнень, до відкриття семантичних законів – поза зв'язком із загальною проблемою історії світобачення, проблемою мови й мислення» [40, с. 18].

Питання систематизації лексичного складу мови цікавило й Ю. М. Караулова. Науковець займається й теоретичною, і практичною частинами класифікації словникового фонду мови, зазначаючи, що «теоретичні засади ідеографічного словника розробляються як синтез теорії семантичного поля з принципами ономасіологічного підходу до вивчення лексики» [79, с. 3]. Аналізуючи праці, присвячені питанню системного характеру лексики, Ю. М. Караулов розкриває загальнотеоретичні передумови, які вирішують два питання: 1) чи визнається самотійність і тотожність слова? 2) яка роль

належить контексту? Побудова семантичного поля з позицій семасіології, на думку вченого, робить вторинним питання «поділу словникового складу мови, ширше – питання членування світу мовою» [79, с. 67]. Науковець переконаний, що таким чином автоматично вирішується членування словникового складу.

Згідно з теорією поля Г. С. Щура, крім поля як парадигматичного явища, виокремлюються синтагматичні або синтаксичні поля, одне й те ж слово вступає в парадигматичні або ж синтагматичні відношення. Усередині парадигматичного поля знаходяться синоніми, антоніми, гіпоніми, гіпероніми та інші групи слів, що пов'язані семантичними відношеннями. Г. С. Щур зазначає: «Синтагматичні поля – це класи слів, які тісно пов'язані за вживанням, але ніколи не бувають в одній синтаксичній позиції. У такі поля об'єднуються слова за їх семантичною суміжністю. Сукупність усіх семантичних полів складає лексичну систему тієї чи тієї мови» [196, с. 88].

Публікації В. Г. Гака переконливо демонструють історичний пріоритет у розробці багатьох методів і проблем теоретичної лінгвістики, особливо семантики (вивчення мови у зв'язку з мисленням, залежно від екстралінгвальної ситуації, мовної картини світу, побудова полів). Аналіз семантичного поля передбачає розв'язання двох завдань, як слушно відзначив В. Г. Гак, – «виявлення взаємодії досліджуваного поля із сусідніми полями й визначення внутрішніх опозицій, які створюють структуру поля» [47, с. 50].

Вивчення конструктивної організації мовних одиниць, аналіз принципу поля визнається одним з основних завдань сучасної лінгвістики, але неоднозначно вирішується й питання про співвідношення лексичної та фразеологічної підсистем у сучасних лінгвістичних працях. Деякі дослідники розглядають лексичні та фразеологічні системи як замкнуті самостійні системи, а інші відзначають, що всі одиниці можуть бути членами одного поля.

У мовному просторі поля функціонують у взаємозв'язку. Жодне поле не є ізольованим, усі поля належать до загальної системи й структури. Поля можуть частково накладатися одне на інше, об'єднуватися або протиставлятися одне одному, вступати в синонімічні й антонімічні відношення. Той самий мовний

елемент може бути членом різних семантичних полів.

Проблема виділення й визначення семантичних полів залишається відкритою. Наявність відношень між елементами – це вже ознака системності, а не простого набору об'єктів. Думки про те, що не можна правильно описати значення окремого слова, не зіставивши його зі значеннями інших слів, закріпились у мовознавстві з появою структурних методів аналізу. У результаті становлення системного підходу до вивчення лексики теорія поля розглядалася як спосіб вивчення єдиної закритої групи слів із чітко окресленими зовнішніми й внутрішніми межами.

Виділяється два основних напрями вичленування семантичних полів: від поняття (ономасіологічний підхід, методика якого опрацьована Й. Тріром) і від слова (семасіологічний підхід В. Порцига). Різниця між семасіологічним й ономасіологічним підходами до визначення поля полягає в тому, що семасіологічне дослідження компонентів поля – це дослідження співвідношень значень, а при ономасіологічному – визначення співвідношень між словом і поняттям. Кожен із зазначених підходів має свої плюси та мінуси, тому необхідний комплексний підхід до вичленування семантичних полів.

Польовий підхід до вивчення лексичних одиниць мови вможливорює проникнення в глибину семантичних взаємозв'язків мовних одиниць, з'ясування ієрархічних побудов семантичних полів.

Незважаючи на висвітленість проблеми критеріїв виділення поля, низка питань у теорії поля залишається відкритою для обговорення, зокрема питання про принципи побудови польових утворень. Частково польова структура лексики досліджується в наукових статтях, монографіях, дисертаційних роботах. Так, О. В. Кардашук розглядає семантичне поле як «семантичну групу слів однієї частини мови» й зазначає, що саме поняття «поле» потребує уточнення, а серед ознак поля дослідниця виділяє такі: «семантичні поля не мають постійних меж, тобто постійно взаємодіють; у структурі поля співіснують загальні та диференційні ознаки; визначення центру й периферії; у периферійній зоні смислові зв'язки з центром поступово послаблюються;

утворюються зони, де окремі елементи поля (семантичні ознаки, лексико-семантичні варіанти або й слова) відрізняються від нього або ж належать одному, двом і більше полям» [81, с. 6].

Структура поля розглядається як парадигма, семантичним стрижнем якої слугує певний семантичний інваріант, що міститься в значенні кожної мовної одиниці як члена парадигми й забезпечує наявність зв'язків між усіма її елементами. Як видається, об'єднання лексичних і фразеологічних одиниць у єдине семантичне поле не досить обґрунтовано через специфічність семантики фразеологічного значення. Однозначне розуміння ФО й інтерпретація їх значення неможливі без аналізу широкого контексту, окремої ситуації й насамперед знань семантичних особливостей та ознак цих одиниць. Виявити й вивчити семантичні особливості фразеологізмів шляхом об'єднання їх у семантичні поля дає можливість теорія семантичних полів ФО. В основі розподілу ФО на семантичні поля лежить ідентифікація цих одиниць окремими словами, словосполученнями або розгорнутими описами в лексикографічних джерелах, а також наявність інтегральних елементів їхньої семантики. Таким інтегральним компонентом семантики мовних одиниць є сема, що розглядається як мікроелемент значення.

Поняття «сема» є базовим для побудови семантичного поля. О. В. Кунін визначає семи як мікроелементи значення, що відображають реальні або уявні ознаки денотатів [92, с. 161]. В. Г. Гак виділяє три типи сем: архісеми (загальні семи родового значення), диференційні семи видового значення й потенційні семи, які віддзеркалюють другорядні характеристики визначеного об'єкта [47, с. 371].

Національна специфіка фразеологічної системи виявляється не тільки на змістовому рівні, а й у плані вираження ФО. Ця специфіка пов'язана з лексико-граматичними й стилістичними особливостями мовної системи в цілому. Зрозуміло, що кожна мова має особливі засоби знакового вираження реальності. Глибинні категорії й властивості мови визначають конкретні засоби кожного окремого мовного рівня, у тому числі й фразеології.

Досліджуючи взаємодію лексики й фразеології, Ю. Ю. Аваліані наголошує на можливості класифікування фразеології й водночас звертає увагу на деякі особливості такої систематизації: «Фразеологічні одиниці також розподіляються за окремими полями, зокрема лексичними, але й фразеологічні поля пов'язані з обмеженням у силу того, що фразеологія (її центральний шар) утілює в основному ті поняттєві сфери, які сприяють виявленню емоційно-експресивних одиниць із послабленою поняттєво-номінативною функцією. Це, перш за все, сфера переживань і станів індивідуумів, а також ті сфери явищ і процесів дійсності, які викликають якісні й морально-оцінні характеристики» [1, с. 7].

Огляд літератури останніх десятиріч, присвяченої розробці теоретичних питань семантики, зокрема лексико-семантичного поля, свідчить про постійний інтерес дослідників до принципів об'єднання лексем у різні лексико-семантичні структури. Сам термін «семантичне поле» останнім часом усе частіше замінюється більш вузькими лінгвістичними термінами: лексичне поле, синонімічний ряд, лексико-семантичне поле й таке ін. Кожний із цих термінів більш чітко задає тип мовних одиниць, що входять у поле, і тип зв'язку між ними.

О. В. Кардашук, послуговуючись поняттям «семантичне поле», зазначає: «При системному описі лексики в сучасному мовознавстві все частіше застосовується методика семантичного поля, що, крім відношень елементів лексико-семантичної групи, передбачає також просторову організацію тих чи інших сфер лексики, позиційні відношення лексичних елементів у структурі семантичного поля тощо» [81, с. 7].

На сучасному етапі розвитку лінгвістики спостерігаємо як зростає інтерес до вивчення мовних явищ з використанням теорії систем, що передбачає врахування функціонально-семантичного підходу. Увага лінгвістів останнім часом зосереджується на вивченні мови як засобу спілкування й на проблемі взаємодії мови та дійсності. Це зумовлює появу досліджень, присвячених вивченню функціонально-семантичних полів. Так, на сьогодні на матеріалі

української мови проаналізовано функціонально-семантичне поле квантитативності (С. Бронникова), посесивності (І. Данильчук), адресатності (Л. Пац), компаративності (О. Щепка), темпоральності (О. Бондар) та ін.

У дослідженні О. М. Хавкіної «Функціонально-семантичне поле параметричності в українській мові» визначено, що «загальне поле параметричності, як й інші ФСП, складається з конститuentів, які знаходяться між собою в системних відношеннях та зв'язках різного рівня. Воно не має чітких меж через постійну взаємодію з іншими полями, а також через архаїзацію й вихід з ужитку ряду назв розміру й поповнення складу української мови численними неологічними параметризмами. Досліджуване поле містить центральну та периферійну зони» [189, с. 4].

Поле як лінгвістичне явище перебуває в центрі уваги європейських мовознавців протягом останніх десятиліть. У дослідженнях із традиційної семантики ЛСП об'єднує низку лексико-семантичних мікрополів (ЛСМП). Їх виділяють за допомогою семантико-логічного критерію, в основі якого лежить принцип ідентифікації – відшукування слова-ідентифікатора, що виражає поняття, ідею в найбільш загальній формі [201].

С. І. Липка розглядає «семантичне поле як сукупність семантичних ознак (макросем, значень), об'єднаних системними відношеннями» [105, с. 256].

Щодо різних груп мовних одиниць, то варто відзначити досить довільне використання терміна «поле» в мовознавстві. В одних із визначень подано максимальний, дещо надлишковий перелік ознак семантичного поля (обширність, смислова атракція, цілісність, упорядкованість, взаємовизначеність елементів, повнота, безперервність, довільність і розмитість меж), в інших наголошено на приналежності до поля слів зі спільним компонентом значення та різним граматичним значенням або на зв'язок з тією ж темою. Однак усі ці відмінності об'єднані думкою, що лексико-семантичне поле – це спосіб відображення системної організації словника. У сучасній лінгвістиці лексико-семантичне поле – це семантико-парадигматичне утворення, що має певну автономність і специфічні ознаки організації: спільну

нетривіальну частину в тлумаченні, ядерно-периферійну структуру, наявність зон семантичного переходу [5, с. 78]. Їхня будова повторює принципову будову багатозначних слів (Ю. Апресян, М. Нікітін).

В основі виділення семантичного поля лежить загальна для об'єднання слів сема. У семантиці слова обов'язково наявний головний компонент, за яким визначається належність слова до визначеного семантичного поля. Головна семантична диференційна ознака як один із компонентів, що входить у семантичну структуру конститuentів, слугує об'єктивним критерієм виділення семантичного поля. Термін «семантичне поле» найбільш поширений і закріплений низкою лінгвістичних словників, хоча є й інші варіанти: «семантичний клас» (В. В. Морковкін), «лексико-семантичне поле» (Л. М. Васильєв), «фразеосемантичне поле» (А. М. Емірова) та ін.

Семантичне поле має ядро й периферію. Ядро створюють варіанти, синоніми, антоніми, об'єднані опозиціями. На периферії поля знаходяться слова, пов'язані опозиціями з ядерними одиницями. З усієї кількості ядерних компонентів більш за все на стан лексико-семантичної парадигматики впливають синонімічні ряди, які складаються з мовних одиниць. Ряди зазвичай відкриті, мають складну динамічну структуру.

У більшості сучасних досліджень терміни «семантичне поле» й «лексико-семантичне поле» вживаються як синоніми, хоча спостерігається тенденція до витіснення терміна «лексико-семантичне поле» у зв'язку із заміною його терміном «семантичне поле», наприклад, подібне зрозуміло з дефініції семантичного поля: «Поле – сукупність мовних одиниць, поєднаних спільністю змісту (іноді також спільністю формальних показників), що відтворює поняттєву, предметну або функціональну подібність позначених явищ. Семантичне поле характеризується зв'язком слів або їхніх окремих значень, системним характером цих зв'язків, взаємозалежністю та взаємовизначеністю лексичних одиниць, відносною автономністю поля, безперервністю змістовного простору та психологічною реальністю для пересічного носія мови» [147, с. 530].

Поняття семантичного поля набагато ширше. Вивчення семантичних полів – предмет семіотики. Семантичні поля аналізуються із залученням відомостей різних наукових дисциплін, а не тільки лінгвістики. Лексико-семантичне поле досліджується як частина мовної системи зі зв'язками у вербальному ряді одиниць – слова й словосполучення, об'єднані на основі узагальненості значення. Семантичне поле містить у своєму складі слова різних частин мови, їх похідні, словосполучення, ФО. При дослідженні семантичного поля в першу чергу аналізуються екстралінгвальні чинники, а потім розкриваються мовні явища, які є в полі, – синонімія, антонімія, деривація тощо, тобто це, насамперед, аналіз семантики на основі дефініції. Складний семантичний зміст, закладений у слові, не може бути адекватно описаний тільки шляхом виокремлення мінімальних лексичних протиставлень із метою встановити відмінні за змістом ознаки. Щоб зрозуміти значення слова, визначити місце слова серед структурних одиниць поля, необхідно подати його опис засобами визначення, що вводить слово в певний контекст понять. Отже, можна визначити основні етапи розробки поля: на першому – на основі екстралінгвального аналізу виділяються деякі поняття й відповідно до них розглядаються всі ті мовні одиниці, які можуть його виразити й передати; другий етап – це змістовий аналіз вибраних мовних одиниць, виділення структурно-семантичних особливостей слова, груп слів і відношень між ними.

Сучасні лінгвістичні пошуки відкривають нові можливості в дослідженні проблеми семантичного поля. Прагматичний підхід відповідно до загальної тенденції поширення мовних категорій, характерної для лінгвістики початку ХХІ ст., надає можливості збільшити обсяг блоків мовних одиниць, що виступають як базові при описі системності лексики, зокрема семантичного поля.

За широкого розуміння до лексичної системи мови входить також і фразеологія. Підґрунтям для такого розуміння лексики є, за словами В. В. Виноградова, «фразеологічні звороти, які існують поряд зі словом як семантичні одиниці більш складного ґатунку, еквівалентні слову» [40, с. 21].

На думку мовознавця, з дослідженням слова природно пов'язані спостереження над зрощеннями слів, над фразеологічними єдностями й фразеологічними сполученнями. Зазначені спостереження дають можливість стверджувати, що в мові найбільше фразеологічних зрощень і різноманітних типів стійких ФО, які «відокремлюються від вільних словосполучень і приєднуються до лексичних одиниць» [40, с. 28]. Але емоційно-експресивний компонент ФО є невід'ємною частиною значення ФО, тоді як для лексичних одиниць його наявність не обов'язкова, це пояснюється перевагою номінативної функції в семантичній структурі слова, чого не можна сказати про фразеологізми, у яких емоційно-експресивна функція реалізується водночас із номінативною.

Теорія семантичного поля, в основі якої лежить ідея про втілення універсальних поняттєвих категорій у мові, є на сьогодні одним із перспективних і плідних напрямів, що виникли в сучасному мовознавстві ще у ХХ столітті. Семантичне поле будується на принципі функціональної граматики, що має в центрі уваги динаміку мовного матеріалу, який вивчається, дослідження мови в напрямі від функцій до мовних засобів. Семантичне поле виокремлюється на основі узагальненості значення мовних одиниць, які входять до поля, й узагальненості функцій, що вони виконують. При цьому елементи поля вивчаються на рівні мовлення. Семантичне поле набуває значення універсальності й стає важливим інструментом у вивченні мови в нерозривному зв'язку з реальним світом і пізнавальною діяльністю людини. Окремі мовні одиниці розглядаються як мовні елементи, що фіксують різні типи знань, які актуалізуються в процесі мовленнєвого спілкування.

Й. А. Стернін на основі проаналізованих праць, присвячених польовій організації лексики, сформулював центральні положення цієї концепції мови. Поле, як слушно зауважує дослідник, характеризується такими ознаками: «1. Поле – інвентар елементів, пов'язаних між собою системними відношеннями. 2. Елементи, які утворюють поле, мають семантичну спільність і виконують у мові одну спільну функцію. 3. Поле об'єднує однорідні й

різномірні елементи. 4. Поле утворюється зі складників – мікрополів, кількість яких має бути не менше двох. 5. Поле має вертикальну й горизонтальну організацію. Вертикальна організація – структура мікрополів, горизонтальна – взаємовідношення мікрополів. 6. У складі поля виділяються ядерні й периферійні конституенти. Ядро консолідується навколо компонента-домінанти. 7. Ядерні конституенти найбільш специфіковані для виконання функцій поля, систематично використовуються, виконують функцію поля найбільш однозначно, найбільш частотні порівняно з іншими конституентами й обов’язкові для зазначеного поля. 8. Між ядром і периферією здійснюється розподіл функцій поля: частина функцій припадає на ядро, частина на периферію. 9. Межа між ядром і периферією є розмитою, нечіткою. 10. Конституенти поля можуть належати до ядра одного поля й периферії іншого поля або полів. 11. Різні поля здебільшого нашаровуються одне на одне, утворюючи зони поступових переходів, що є законом польової організації системи мови» [166, с. 38 – 39].

А. П. Загнітко зазначає, що поле семантичне – це «1) фрагмент дійсності, що може бути описаний певною мовою за допомогою відповідної лексичної підсистеми; 2) ієрархічна структура множинності лексичних одиниць, об’єднаних спільним інваріантним значенням, спільністю змісту, що відображає поняттєву, предметну чи функційну предметність означуваних явищ. Семантичне поле, його структура досліджується методами компонентного аналізу й синтезу» [70, с. 70].

Таким чином, спостереження над структурно-семантичними зв’язками мовних одиниць дало можливість констатувати факт польової організації мови. Усі поля мають спільні параметри: відбиття об’єктивної дійсності, єдність внутрішньої, поняттєвої структури мовних одиниць, системний характер зв’язку елементів, відносна автономність поля та його компонентів.

У роботі поле досліджуємо як системне об’єднання мовних одиниць, які перебувають в ієрархічній залежності, що характеризується спільними параметрами, серед яких – системні відношення між елементами однієї системи

й між однорідними системами, відносна автономність, наявність ядра і периферії, розподіл функцій між конститuentами, спрямованість змін кількісного та якісного складу одиниць на збереження їхнього поняттєвого обсягу.

Використання положень теорії поля в мові є, безсумнівно, перспективним напрямом у лінгвістичних студіях, тому такий підхід дає змогу систематизувати досліджувані лексичні лакуни, з'ясувати синтагматичні й парадигматичні зв'язки між елементами поля та здійснити комплексний аналіз у царині теорії поля.

1.4. Особливості організації фразеосемантичного поля

На підставі аналізу різних концепцій теорії поля можемо твердити, що семантичне поле стало однією з важливих категорій, за допомогою якої системно досліджуються однорідні за своїм змістом мовні одиниці, що об'єднуються або за семантичною, або за функціональною ознакою, або на основі комбінації двох ознак. Для семантичного поля характерна наявність загальної семантичної ознаки, що виражається мовною одиницею із загальними значенням, а також наявність диференційних ознак, за якими одиниці поля відрізняються. Термін «семантичне поле» широко застосовують у фразеології (О. В. Кунін).

Питання співвідношення лексичної та фразеологічної підсистем у сучасній лінгвістиці вирішується неоднозначно. Представники одного напрямку вважають недостатньо обґрунтованим об'єднання лексем і ФО у єдине семантичне поле й досліджують їх як замкнуті окремі підсистеми. Представники другого напрямку вважають можливим співіснування лексики й фразеології всередині одного семантичного поля, беручи за основу їхню функціональну й семантичну співвіднесеність.

Тому в лінгвістиці виділяють два підходи у вивченні ФСП. Представники

першого (А. І. Чорна) вважають, що ФО утворюють окремі фразеологічні поля, оскільки їм властивий особливий характер відображення дійсності й особливі парадигматичні та синтагматичні відношення всередині поля. Прибічники другого (З. Д. Попова) допускають наявність у структурі семантичного поля як фразеологічних, так і лексичних одиниць мови, пов'язаних загальним семантичним інваріантом.

Вивчення фразеології за семантичними полями є одним з основних аспектів сучасної лінгвістики, що пов'язане передусім із загальним напрямом дослідження мовних одиниць як системи, а також з ідеографічною практикою. ФСП аналізуються як на внутрішньомовному рівні, так і в порівняльно-зіставному плані.

Різноманітність підходів до використання теорії поля в лінгвістичних дослідженнях (Н. Д. Арутюнова, Ф. М. Березін, А. Вежицька, І. О. Голубовська, М. П. Кочерган, О. П. Левченко, Л. А. Лисиченко, А. А. Лучик, В. М. Манакін, О. О. Тараненко, О. О. Селіванова) свідчить про продуктивність і перспективність цієї теорії.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених проблемі ФСП, залишається відкритим питання про принципи виділення його меж і структури. Зокрема І. І. Синельникова вважає, що «способом вивчення мовних засобів є метод семантичного поля. Семантичне поле виступає як об'єднання одиниць семантичного рівня – семем – за наявності загальних смислів для всіх елементарних одиниць і характеризується відносною автономністю, безперервністю смислового простору, психологічною реальністю для наївного користувача мови» [150, с. 226].

ФСП є сукупністю ФО, об'єднаних загальним значенням і відображених поняттєвою схожістю певних явищ. І. А. Волошкіна розуміє ФСП «як структурну організацію сукупності ФО, які перебувають у певних системних відношеннях і об'єднуються обсягом семантичної теми й узагальненим вираженням одного поняття. Необхідними конститuentами в складі поля виступає ядро, що є ідентифікаційним значенням полевого утворення, центр і

периферія» [45, с. 10].

Наприклад, І. Б. Іванова на підставі аналізу ФСП визначає, що «фразеологізовані стереотипи фразеосемантичного поля «життя/смерть» утворюють такі тематично-концептуальні класи: соціальний, темпоральний та екзистенційний на позначення життя; сакральнo-магічний, анатомічний та причинно-наслідковий класи на позначення смерті. Визначено ядро та периферійні складники фразеосемантичного поля «життя/смерть»: складники міфологеми Життя з інваріантною семою «життя як таке», а також фразеологічні одиниці з інваріантним значенням «смерть як така». За принципом променевого конструювання фразеосемантичного поля структуровані класи з периферійними інваріантними семами, а також периферійні семантичні інваріанти із семантикою смерті» [72, с. 26].

Дослідження фразеологічної підсистеми мови проводиться зазвичай шляхом виявлення угруповань ФО різного типу та обсягу при встановленні їхніх взаємовідношень. Із самого початку в теорії ФСП спостерігалася деяка плутанина в термінології. Так, ті самі угруповання ФО позначалися термінами «синонімічний ряд», «фразеосемантична група» або «семантичне поле». Причиною такого стану речей є те, що предмети і явища зовнішнього світу пов'язані одне з одним складними, перехресними відношеннями, причому ці різноманітні зв'язки в зовнішньому світі проектуються на лексичну й фразеологічну підсистему мови. Елементи фразеологічної системи пов'язані своїми внутрішньомовними відношеннями, породженими конкретними умовами розвитку й функціонування мови.

Усе це дає підстави розглядати ФСП «граничність» як поліцентричне утворення, що характеризується дифузною структурою з великою кількістю складників. У будь-якій одиниці, що входить до складу групи, наявний специфічний набір мінімальних смислових компонентів – сем, інтегральних і диференційних.

Отже, ФСП «граничність» – це відносно відокремлений фрагмент єдиного семантичного поля «граничність». Такий підхід уможливив виявлення

загального й різного в семантиці та формі одиниць, відмінних у системі мови, але семантично орієнтованих на одне поняття – «граничність».

Під ФСП розуміємо упорядковану кількість ФО із загальним значенням, що групуються навколо спільної семи «граничність». ФСП побудоване у вигляді динамічного ядерно-периферійного простору. У центрі поля перебувають фразеологізми з максимально вираженим ступенем граничності, які мають спільну сему «далі нікуди». Периферію утворюють ФО з диференційними семами.

Отже, ФСП «граничність» є чітко структурованим функціонально-семантичним утворенням, об'єднаним на основі спільної семи «граничність», що складається з фразеосемантичних сегментів (ФСС).

ФСС – своєрідне фразеосемантичне угруповання, що об'єднує фразеосемантичні групи (ФСГ) за спільною інтегральною семантичною ознакою. Наявність же спільної для ФО досліджуваного сегмента категоріальної семи дає можливість говорити про її диференційний статус у межах поля. У структурі кожного сегменту виділяються ФСГ, які мають характерні диференційні ознаки.

У такий спосіб утворюється складне семантичне об'єднання із ФСГ – субстантивної ФСГ, адвербіальної ФСГ, нумеральної ФСГ, прономінальної ФСГ, дієслівної ФСГ й ад'єктивної ФСГ.

У роботі на підставі частотності вживання, експресивно-стилістичного забарвлення, семантики ФО на позначення граничності та закріплення за певними стилями виділяємо фразеосемантичні сегменти, мотивовані прямим значенням слова *граничність* – «крайній ступінь вияву чого-небудь, межа», а саме: «граничність кількості», «граничність біологічного існування людини», «граничність психічного стану людини», «граничність фізичного стану людини», «граничність інтенсивних дій людини», «граничність простору та часу», «граничність швидкості», «граничність фрагментів навколишнього середовища», «граничність якості та міцності», що входять до складу ФСП «граничність».

1.5. Фразеосемантична група як структурна одиниця фразеосемантичного поля

Відображення національно-культурної специфіки народу в мовних одиницях привертає увагу багатьох дослідників. Особливості історичного розвитку країни, її природні умови, географічне розташування, економіка, суспільний устрій, побут, звичаї, традиції особливо яскраво виявляються у фразеології. Глибоке вивчення ФО в культурно-історичному аспекті можливе лише у взаємодії з іншими науками, зокрема з країнознавством, історією, географією, економікою.

Як відомо, мова як соціальне явище пов'язана, з одного боку, з мисленням, з іншого, – з об'єктивною дійсністю й суспільством. Віддзеркалення дійсності в знаковій системі мови виразно виявляє різницю в діапазоні лексичних знаків прямих номінацій і номінацій фразеологізмів – непрямих. Через лексичний склад мови глобально проходить усе матеріальне й духовне життя людей. Усе нове, що з'являється у сферах життя, отримує негайне відображення в слові. Фразеологія ж, на відміну від лексики, покриває фрагментарно лише ті сфери, що сприяють появі ускладнених образних й експресивних знаків. Семантика ФО є дуже складним і багатовимірним явищем, де відбувається взаємодія мови й мислення, екстралінгвального й лінгвального чинників. У фразеології відбиваються переважно ті галузі, які вимагають до себе емоційного ставлення, наприклад, внутрішні переживання й психофізичні стани людини, її інтелектуальна й вольова діяльність, тобто семантика фразеологізму має яскраво виражений антропоцентричний характер.

Як лексика, так і її фразеологічний склад характеризуються властивістю групуватися за семантичними класами. Питання структурно-семантичного аналізу порушували такі науковці, як М. Ф. Алефіренко, А. С. Білоусова, Ю. О. Гвоздарьов, О. С. Єфімов, В. П. Жуков, В. І. Лавер, В. М. Мокієнко, Ю. Ф. Прадід, П. О. Редін, Ю. П. Солодуб, В. М. Телія, І. В. Тимченко, А. І. Чорна, Н. В. Щербакова та ін.

Не випадково зросла кількість публікацій, присвячених вивченню фразеологічної групи, об'єднаної наявністю загального граничного компонента (О. В. Белкіна, Ф. М. Белозерова, В. Д. Бояркін, Г. В. Ватутіна, О. В. Кардащук, О. Р. Малофєєва, Н. В. Щербакова). У більшості цих робіт досліджується внутрішня структура ФО, процеси їхнього функціонування в мові, тоді як питання виявлення й опису зв'язків фразеології й культури практично не розглядаються.

Будь-яке наукове дослідження, у тому числі й лінгвістичне, неминуче використовує теорію систем. ФО, як і слова, не існують у мові ізольовано, вони можуть утворювати лексико-фразеологічні, лексичні й фразеологічні семантичні групи.

Мінімальним складником ФСГ є ФО, тобто «надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (з допущенням варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризувально-номінативну функцію» [184, с. 26].

У процесі вивчення ФО виокремлювалися їхні різні ознаки: семантична цілісність (О. С. Ахманова, В. В. Виноградов, В. Д. Ужченко), фразеологічна відтворюваність (С. Г. Гаврин, М. М. Шанський), метафоричність (О. В. Кунін, Б. О. Ларін), стійкість (В. П. Жуков), еквівалентність слову (О. О. Реформатський), нарізнооформленість (Л. Г. Скрипник), наявність не менше двох повнозначних слів (М. М. Шанський), неперекладність (Л. А. Булаховський), експресивність (В. Д. Ужченко).

Одиниці фразеологічного фонду є особливим, специфічним прошарком лексики, вони мають різноманітну структуру, виконують різні функції в мові. Семантика ФО дуже тісно пов'язана з контекстом і наділена експресивним компонентом значення.

Згідно з теорією еквівалентності, ФО притаманне лексичне значення, тому що, крім нарізнооформленості, у лексико-семантичному відношенні вони нічим суттєвим не відрізняються від слова або володіють значенням, аналогічним лексичному значенню слова. Прибічники фразеологічного

значення вважають, що визнання лексичного значення у фразеологізмів призводить до повного ігнорування плану вираження.

Фразеологічне значення відрізняється від лексичного значення слова своєрідністю відображення предметів, явищ, властивостей довкілля, особливостями мотивації свого значення, характером участі компонентів у формуванні цілісного значення фразеологізму.

Сучасна фразеологія характеризується достатньою розробленістю проблеми структурності фразеологічного значення, зосередженням на питаннях семантичної структури фразеологізмів, семантичної організованості фразеологічного складу, взаємодії семантичних і граматичних властивостей фразеологізмів.

Проблема фразеологічного значення – одна з найбільш багатоаспектних. Лінгвісти намагаються її вирішити на основі зіставлення фразеологічного й лексичного значень за допомогою глибинного аналізу природи фразеологічної семантики. Більшість фразеологів визнають, що значення ФО складніше, ніж лексичне.

Фразеологічне значення, як і лексичне, залежить від співвіднесеності фразеологізму з уявленням або поняттям, із реаліями об'єктивної дійсності, з іншими лексичними і фразеологічними знаками мови.

Крім того, що ФО утворюють ФСГ, наявні тісні зв'язки ФО і слів. Кожна лексико-фразеологічна парадигма є системою слів і фразеологізмів, об'єднаних загальною семантичною ознакою.

На думку П. О. Редіна, семантична структура ФО є складною мовною сутністю, що містить: 1) предметно-логічний зміст; 2) категоріальну віднесеність і граматичну оформленість; 3) функціонально-стилістичну приналежність й емоційно-експресивне забарвлення; 4) парадигматичні відношення (синонімічні й антонімічні, а також відношення, наявні в семантичних групах і мікрогрупах фразеологізмів); 5) синтагматичні особливості; 6) внутрішню форму й характер мотивації фразеологічного значення. Мовознавець зазначає, що кожен із компонентів семантичної

структури ФО підкреслює його певні характеристики [136, с. 50 – 52].

У процесі аналізу матеріалу з погляду об'єднання елементів у групи стає можливим послідовне виявлення співвідношення між такими важливими поняттями, як опозиція, зв'язки й відношення, що для мовознавства мають первинне значення, тобто панує підхід, за якого дослідження опозицій вважається головним і найбільш ефективним. Тому процес вибудовування польової структури є системою, у якій відбуваються постійні зміни елементів і відношень, яка слугує розкриттю різноманітних зв'язків між мовними явищами й позамовною дійсністю, виявленню особливостей мовної свідомості.

Лексико-семантична й фразеосемантична групи є різновидом семантичної групи: в одних характеризуються семантичні ознаки слів, в інших – ФО. У ЛСГ об'єднуються слова, які належать до однієї частини мови, а до ФСГ, у свою чергу, належать одиниці, різноманітні за своєю граматичною структурою, але їх зіставлення можливе лише за наявності в усіх них спільного загальнокатегоріального значення. Така характерна ознака ФСГ лежить в основі дефініції ФСГ в А. І. Чорної: «Під фразеосемантичною групою ми розуміємо сукупність фразеологічних одиниць, що належать, у формально-граматичному відношенні, до однієї частини мови, у яких наявні загальні семантичні та диференційні ознаки (сміслові й стилістичні), які надають повної характеристики значеннєвій структурі фразеологічної одиниці» [190, с. 121].

Виділені шляхом компонентного аналізу семи можуть бути інтегральними та диференційними. Інтегральними називаються такі семантичні ознаки, які повторюються хоча б у двох з аналізованих ФО, об'єднуючи їх, таким чином, під цим загальним значенням. Диференційними – семантичні ознаки, які не повторюються в аналізованих одиницях, відокремлюючи їх одну від іншої. Та сама сема може бути диференційною для ФСГ в межах ФСП, водночас вона ж може бути інтегральною для конститuentів, що об'єднані в цю ФСГ.

У межах ФСГ інтегральні й диференційні семи перебувають у взаємовідносинах, створюють у своїй сукупності ієрархічну систему. При

цьому кожна семантична ознака є диференційною щодо попереднього етапу вичленування ФСГ й інтегральною щодо наступного. Виділення семантичних ознак і їхнє зіставлення у вигляді ієрархічної системи має велике методологічне значення для побудови ФСГ. В. В. Виноградов зазначає: «Сукупність об'єктів створює систему, якщо низка ознак, зібраних для опису цих об'єктів, створюють систему. Це означає, що проблема системності переноситься з рівня об'єктів на рівень ознак. Доцільність такого перенесення очевидна в прагматичному плані: рівень ознак кількісно більш оглядовий, ніж рівень об'єктів» [42, с. 251].

Аналізуючи структуру лексико-семантичного поля, Ю. М. Караулов слушно зауважує, що «в поле у певні зв'язки, відношення один з іншим вступають окремі значення слів» [80, с. 57]. Це стосується і ФСГ, тому важливим є питання характеру відношень між семантичними ознаками в межах ФСГ.

Будь-яка група повинна бути побудована з урахуванням теорії опозиції. «Опозиції, – за словами Г. С. Щура, – є не принципом об'єднання елементів, а засобом, за допомогою якого можна встановити, що зазначені елементи відрізняються і сприяють вивченню не інтеграцій, а диференціацій лінгвістичних елементів» [196, с. 131].

Таким чином, метод опозиції, застосований до ФСГ, виконує одночасно дві функції: з одного боку, він забезпечує вичленування диференційних сем і, як результат цього, з іншого боку, є основою внутрішньої класифікації ФСГ. Теорія опозиції була розроблена М. С. Трубецьким та іншими вченими Празької лінгвістичної школи й застосована у фонетиці для визначення й розрізнення фонем. Надалі поняття й метод опозиції були широко використані також і в інших розділах мовознавства. У межах ФСГ окремі семи, які є диференційними семантичними ознаками, залежно від ступеня їхньої абстрактності, на різних ступенях членування ФСГ теж протиставляються у вигляді певних опозицій. Аналіз опозицій є головним унеском праць у методологію структурного аналізу мови. Опозицію розуміли як лінгвістично

(семіологічно) істотну різницю між одиницями плану вираження, якому відповідає різниця між одиницями плану змісту, і навпаки, як специфічний вид парадигматичного відношення (кореляція). Опозиційний метод став використовуватися для ідентифікації (установлення парадигматичних меж) мовних одиниць, для виявлення диференційних ознак у фонетичній або семантичній субстанції, що відрізняють зазначену одиницю від протиставлених їй одиниць, для встановлення системних зв'язків між протиставними одиницями. Зіставляються, як правило, члени однієї пари одиниць, які мають частково спільні ознаки (основа для порівняння) й частково відмінні (диференційні) ознаки. Розрізняються опозиції: а) одномірна й багатомірна; б) ізольована й пропорційна; в) привативна, градуальна (ступенева) й еквіполентна; г) постійна та нейтралізована. Один із членів привативної опозиції кваліфікується як немаркований і маркований. При побудові ФСГ використовуються два різновиди. По-перше, градуальна опозиція. Градуальними (ступеневими) називаються опозиції, члени яких характеризуються різним ступенем, або градацією, тієї ж ознаки. Такі відношення наявні між підгрупами всередині ФСГ, які знаходяться на різних етапах членування зазначеної мікросистеми, тому що кожний новий етап є більш досконалим розмежуванням виділених раніше семантичних ознак. По-друге, диз'юнктивна опозиція. У диз'юнктивній опозиції є, з одного боку, фонемі опозиційної пари, які розрізняються за наявності загальної основи двома ознаками, а з іншого боку, фонемі, які розрізняються великою кількістю ознак; за принципом диз'юнктивної опозиції протиставляються ФО або, точніше, окремі семантичні ознаки цих одиниць, що є складниками різних підгруп ФСГ на одному ступені членування. Їхня основа – загальна інтегральна ознака, а релевантними ознаками є диференційні семи.

Виділені в результаті аналізу фразеологічного значення й ідентифікації сем із застосуванням результатів компонентного аналізу інтегральні та диференційні семантичні ознаки є основою побудови ФСГ. Семантичні ознаки бувають або конкретними, або абстрактними.

Семантична класифікація ФО зазначеної ФСГ здійснювалася шляхом виявлення в їхньому значенні диференційних семантичних ознак, які слугують ідентифікаторами різних сегментів, що відображають структуру досліджуваного ФСП.

ФСГ – це така група ФО, які мають інтегральні елементи й той чи той набір диференційних ознак, їй притаманні синонімія, антонімія, багатозначність, синтагматичні зв'язки.

ФСГ розглядається як підсистема в самому семантичному полі та як складник фразеосемантичного сегмента. Ядро ФСГ утворює синонімічний ряд ФО, об'єднаних загальним для них інваріантом. У нашому дослідженні для позначення сукупності фразеосем обрано термін «ідеограма», тобто нейтральний еквівалент значень ФО, поданий у вигляді словосполучення, що містить спільну сему й основні елементарні семи фразеологізмів. Ідеограма слугує семантичним інваріантом для диференціювання понять у складі груп фразеологізмів, що вербалізують ту чи ту рису характеру фразеологічного корпусу мови.

ФСГ розуміємо як сукупність ФО з єдиним значенням, об'єднаних загальною семантичною ознакою. З погляду структурної організації, ФСГ є частиною ФСС. Виділення ФСГ у складі сегмента пов'язане із семантичною неоднорідністю конститuentів ФСС. Передумовою для виділення ФСГ стала спільність експліцитного значення певних ФО з категоріальним значенням, актуалізатором якого є спільна сема.

Усередині кожної групи ФО знаходяться в синонімічних й антонімічних відношеннях і об'єднуються у фразеосемантичний блок (ФСБ). Під фразеологічними синонімами традиційно розуміємо ФО, що характеризуються максимальною близькістю фразеологічного значення, залучаючи відтінки значення й стилістичну маркованість, але які відрізняються образною основою й лексичним складом. Фразеологічна синонімія виникає «внаслідок необхідності виділити ту чи іншу рису предмета. Об'єднуючись у синонімічні ряди, домінантою яких вважають лексеми, фразеологізми часом зберігають

деякі особливості свого походження, відрізняються відтінками, по-своєму відображають окремі явища об'єктивної дійсності, що найкраще виявляється в контексті» [184, с. 100]. Функцію домінанти синонімічного ряду ФО зазвичай виконує ідеограма.

ФО можуть об'єднуватися в синоніміко-антонімічні ряди, що утворюють ФСБ, тобто складні за структурою об'єднання, які побудовані за принципом семантичної опозиції «фразеологізм – фразеологізм (власне фразеологічна антонімія) і належність усталених сполук до знаків однієї логічної сутності» [75, с. 4].

В основу наявних у лінгвістиці семантико-граматичних класифікацій фразеологічного складу мови (М. М. Шанський, В. П. Жуков, П. О. Редін, Н. В. Щербакова) був покладений принцип еквівалентності частин мови слову, що передбачає співвіднесення семантичних і граматичних показників фразеологізмів зі словами певних частин мови. На підставі врахування семантичних і граматичних особливостей слів і співвіднесення з ними ФО науковцями було виділено чотири основних семантико-граматичних класів: субстантивний, дієслівний (вербальний), ад'єктивний і адвербіальний.

Питання про кількість семантико-граматичних класів ФО ще не до кінця вирішене. Деякі дослідники, зокрема В. Д. Ужченко, виокремлюють іменникові, дієслівні, прикметникові, прислівникові, вигуківі ФО. М. Т. Демський називає також займенникові фразеологізми.

У дисертації виділяємо ФСГ, у яких репрезентовано категоріальні типи одиниць (субстантивні, адвербіальні, нумеральні, прономінальні, дієслівні, ад'єктивні).

Дослідження ФО приводить до системного аналізу фразеосемантичних структур на основі моделей, схем, полів, окремих сегментів, груп, блоків, рядів, тобто уможливорює моделювання фразеологізмів. Визначення понять моделі та моделювання було вперше сформульовано в теорії пізнання, де моделлю називають об'єкт або систему, дослідження якої слугує засобом для отримання знань про інший об'єкт – оригінал або прототип моделі.

У сучасній науці метод моделювання став одним з основних аспектів наукового дослідження, тому що він пов'язаний із «наочністю» аналізованого матеріалу, із заміною абстрактних понять конкретними. Наочність фразеологічних моделей принципово відрізняється від наочності звичайних об'єктів (предметів, малюнків), наочність звичайних об'єктів конкретна, за їх сприйняття виникає образ тільки цього об'єкта. Наочність фразеологічних моделей має узагальнений характер; модель дає змогу виокремити властивості, явища тих фрагментів дійсності, які слугують основою фразеологічного образу. Доцільність існування в мові фразеологічних зворотів часто пояснюється їхньою образністю, що надає особливої виразності мовленню. Справді, переважна частина ФО з просторовою, часовою, кількісною та якісною семантикою містить образ, який лежить в основі фразеологічного значення.

Структурно-семантичні моделі (ССМ) розкривають взаємодію структурних і семантичних чинників відносно кожної мовної одиниці, сприяють формуванню найчастіше конотативного компонента, що надає можливості показати функціонування фразеологічного образу, який впливає на семантичні відмінності фразеологізму, а також на його емоційність, експресивність, оцінність, стилістичну маркованість. Під функціонально-стилістичним компонентом розуміємо залучення фразеологізму до того чи того стилю мовлення й не вважаємо його компонентом конотації. Значний інтерес цей аспект становить з огляду на його здатність репрезентувати інформацію про потенційну можливість ФО в тій чи тій сфері спілкування, а також про доречність уживання того чи того фразеологізму в певних умовах спілкування. У дисертації структурно-семантичне моделювання ефективно й активно використовується при зіставному аналізі ФСГ.

1.6. Резюме

Аналіз сучасного стану теоретичних досліджень у сфері фразеосемантики дає підстави для певних висновків.

Граничність – це функціонально-семантична категорія, що характеризує межі людського буття в просторово-часових і кількісно-якісних відношеннях, які відображені у ФО.

Семантичне поле – системне об'єднання мовних одиниць, які перебувають в ієрархічній залежності, воно характеризується спільними ознаками, відносною автономністю, наявністю ядра й периферії.

ФСП «граничність» є чітко структурованим функціонально-семантичним утворенням, об'єднаним на основі спільної семи «граничність», що складається з ФСС.

ФСС – своєрідне фразеосемантичне угруповання, що об'єднує ФСГ за спільною інтегральною семантичною ознакою.

ФСГ розглядається як підсистема в самому семантичному полі та як складник ФСС. Ядро ФСГ формує синонімічний ряд ФО, об'єднаних загальним для них інваріантом. До кожного ряду побудовані ССМ.

Усередині кожної групи ФО знаходяться в синонімічних й антонімічних відношеннях та об'єднуються у ФСБ.

Для дослідження фразеологічної вербалізації семантичного поля «граничність» в українській мові послуговуємося розробленою нами ієрархією ФО: семантичне поле → фразеосемантичне поле → фразеосемантичний сегмент → фразеосемантична група → фразеосемантичний блок → фразеосинонімічний ряд → фразеологічна одиниця.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНИХ СЕГМЕНТІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ГРАНИЧНОСТІ

2.1. Попередні зауваження

У нашій роботі первинною одиницею опису є ФО, що входять до ФСР. Ці ряди формують ФСБ за семантичними та формальними ознаками. У ФСБ наявні ФО не тільки із суміжним, а й із протилежним значенням. Аналіз фразеологічного матеріалу здійснено методом структурно-семантичного або структурного моделювання. У межах кожного семантичного ряду після наведених структурних моделей аналізовано матеріал за опорним (стрижневим) компонентом, що є образним стрижнем внутрішньої форми фразеологізму. Структурно-семантичне моделювання фразеологізмів розуміємо як утворення синонімічних ФО за структурно-семантичним інваріантом при відносному збереженні його форми й семантики. Серед класифікаційних розрядів фразеологізмів найнижчою ідеографічною ланкою є ФСР, до складу якого входять фразеологізми зі спільними семантичними та граматичними ознаками. ФСР зі спільним значенням та ідентичним співвідношенням із лексико-граматичним розрядом об'єднуються в блоки, а блоки – у ФСГ. ФСГ утворюють ФСС, сегмент – ФСП «граничність», що є складником СП.

Семантичні характеристики ФО, отримані шляхом аналізу словникових дефініцій, дають змогу представити виділене ФСП у вигляді кількох сегментів:

1. ФСС «граничність кількості»: *як зірок на небі; як оселедців у бочці; як бджіл у вулику; голку ніде ткнути; яблуку ніде впасти; як кіт наплакав; на щербатий гріш; з ніготь; з наперсток; із заячий хвіст; з горобину душу.*

2. ФСС «граничність біологічного існування людини», у якій ФО мають у своєму складі семантичні елементи, що актуалізують уявлення про життя або

смерть людини: заснути вічним сном; піти у вічність; полетіти до праотців; розпрощатися з білим світом; із сирою землею повінчатися; лягти на лаві; віддати Богові душу; прийшла остання смертна мить; настав смертний час; відвідала кирпата свашка.

3. ФСС «граничність психічного стану людини»: хоч з мосту та в воду; хоч вовком вий; хоч в ополонку з головою; хоч у зашморг лізь; хоч у домовину лягай; на сьомому небі; аж танцює.

4. ФСС «граничність фізичного стану людини»: не чути ні рук ні ніг; ледве волокти ноги; ледве живий та теплий; ходячий мрець; як вичавлений лимон; живіт присох до спини; кістками торохтить; аж шкіра репається.

5. ФСС «граничність інтенсивної дії», у якій ФО вказують на активну діяльність людини до граничності своїх можливостей: аж хата трясеться; аж іскри летять; аж дим коромислом; аж небу жарко; аж тини тріщать; аж кишки болять; аж за очі хапати; аж волосся дибки стало; галасувати на весь рот.

6. ФСС «граничність простору та часу», у якій ФО вказують на локалізацію об'єкта в просторі та часі й за своєю семантикою пов'язані з темпоральною характеристикою: на краю світу; куди Макар телят не ганяв; тридев'яте царство; де козам роги правлять; де і перець не росте; за царя Панька; як волосся на долоні виросте; коли рак свисне; ще чорти навкулачки не б'ються; тільки почало на світ благословлятися.

7. ФСС «граничність швидкості руху»: як на пожежу; як на крилах; і конем не здоженеш; на всіх парах; з усіх ніг; як чорт від кукуріку; у три скоки; як із батого тріснути; як до царя на іменини.

8. ФСС «граничність фрагментів навколишнього середовища»: хоч в око дай; хоч око виколи; хоч в око стрель; як на долоні; хоч голки збирай; хоч вовків гони; кров стигне в жилах.

9. ФСС «граничність якості та міцності»: мертвою хваткою; хоч гармати коти; як із заліза зроблений; міцний як горіх; мокрого місця не залишиться; дати міцного гарту; слабкий як учетверо мотузка.

2.2. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність кількості»

Як і будь-яка логіко-граматична категорія, кількість у тому чи тому аспекті відображається в мові. Однак досліджувана мовна категорія має унікальну поняттєву основу, завдяки чому вона набуває різноманітних засобів репрезентації. Мовна категорія кількості – це результат складної, інколи суперечливої взаємодії об'єктивного світу й людської свідомості. У процесі аналізу мовних засобів вираження категорії кількості виявляються суперечності не лише логічного, а й граматичного та семантичного плану. Це слугує підтвердженням того, що закони розвитку категорії кількості в об'єктивному світі, свідомості та мові різні.

Найменування кількості є мотиваційною базою для створення нових ФО. При цьому фразеологізми означають кількість у різноманітних формах її виявлення: велику й маленьку, означену й неозначену, одну кількість порівняно з іншою. ФО на позначення кількості досліджувалися С. І. Кравцовою, а лексико-фразеологічна мікросистема «багато» вивчена М. Ю. Тихоновою. ФО з кількісною семантикою неодноразово залучалися до аналізу й вітчизняними науковцями як у межах досліджень фразеології з певним компонентним складом, зокрема Н. В. Піддубною, П. О. Редіним, І. В. Тимченко, Д. В. Ужченком, так і в роботах Л. Г. Акуленка, Л. О. Біловольського, О. В. Бондарка, В. М. Білоноженко, М. Т. Демського, О. Єсперсена, Ю. П. Солодуба, Б. Штефан, присвячених загальній характеристиці фразеологічного фонду.

ФО різноманітні за своєю формально-граматичною структурою, зіставляються в межах ФСГ за наявністю в усіх одиниць спільного категоріального значення. Перехід від аналізу граматичного значення ФО до опису їхніх власне семантичних ознак здійснюється через ідентифікацію та семно-компонентний аналіз, у результаті якого виділяються інтегральні й диференційні семантичні ознаки, що у вигляді градуальних і диз'юнктивних опозицій формують ієрархічну систему, тобто структуру ФСГ.

У межах ФСП «граничність» окреме місце посідають ФО зі значенням «граничність кількості». Виявлено й досліджено 60 ФО, які утворюють своєрідне фразеосемантичне угруповання (сегмент), у якому представлено три категоріальних типи одиниць: адвербіальні (43 ФО), нумеральні (7 ФО), прономінальні (14 ФО). Наявність спільної для всіх ФО названого сегмента категоріальної семи «кількість» дає підстави говорити про її диференційний статус у межах поля. У такий спосіб утворилося складне семантичне об'єднання із трьох ФСГ – адвербіальної, нумеральної та прономінальної.

Серед фразеологізмів української мови на позначення кількості можна виділити групу таких одиниць, які поряд зі значенням «кількість» містять сему «граничність». Граничність кількості припускає її обмеженість. При цьому, як показали спостереження, не називаються конкретні числа, а значення граничності виражається різними семантичними елементами всієї ФО в цілому.

У центрі фразеосемантичного сегмента «граничність кількості» розташовані прислівникові ФО, які утворюють адвербіальну групу. До складу цієї ФСГ входить 43 ФО, за допомогою яких репрезентується міра й ступінь вияву ознаки. Для виділення адвербіальної ФСГ велике значення має категоріальна сема «адвербіальність», що об'єднує всі ФО ФСГ: *дихнути ніде; плюнути ніде; голці ніде впасти; і ногою ніде ступити; як оселедців у бочці; до кореня; до копійки (копієчки); до щербатої копійки; до зернини, з потрухами; по вінця; яблуку ніде впасти; аж кишить; валом валити; як бджіл у вулику; як у бочці огірків; як у бездонну бочку; аж гілля гнеться; видно і невидимо; без міри; до останньої крапки; по горло; повен рот; по саме нікуди; дівати нікуди; під зав'язку; до зубів; як за гріш маку; хоч греблю гати; на весь світ; скільки душа забажає; як за нігтями; на краплину; на копійку; хіба пальці оближе; на щербатий гріш; на пальцях можна перелічити; і котів на сльози нема; на комариний ніс; як кіт наплакав; від а до я; від аза до іжиці; від слова до слова; один одним.*

Адвербіальні ФО зі значенням «граничність кількості» співвідносяться з якісно-кількісними прислівниками, похідними від числівників, і позначають

кількість, ступінь вияву на основі загального, суб'єктивного уявлення. Адвербіальна ФСГ «граничність кількості» об'єднує синонімо-антонімічний блок ФО на позначення ступеня вияву кількості, у межах якого виявлено два опозиційних ФСР із семами «високий ступінь вияву» + «кількість» та «низький ступінь вияву» + «кількість», що виділяємо за семантичним критерієм, визначивши ієрархію інтегральних і диференційних сем у структурі ФО. Синонімо-антонімічний блок об'єднує два опозиційні ФСР зі спільною інтегральною семою «ступінь вияву» й диференційними семами з ідеограмами «дуже багато» – «дуже мало». Протиставлення відбувається на основі відмінності значень ФО.

1. Основою для виділення ФСР із семами «високий ступінь вияву» + «кількість» стала сема «максимум». Фразеологізми цього ряду характеризують дуже велику кількість кого-, чого-небудь: *по вінця* – «дуже багато» [188, с. 111], *голіці ніде впасти* – «надзвичайно багато» [188, с. 126], *аж кишить* – «дуже багато» [188, с. 295].

Домінанту ФСР практично неможливо визначити, що пов'язано з різною внутрішньою формою конститuentів ФСР, тому «роль домінанти в такому разі майже завжди виконує ідеограма, яка моделюється експериментальним шляхом при зіставленні структури значення конститuentів ФСР» [136, с. 51]. До складу ФСР з ідеограмою «дуже багато» входить 27 ФО зі значенням «дуже велика кількість людей, предметів або явищ»: *яблуку ніде впасти* – «дуже багато людей, надзвичайно людно» [ФСУМ, кн.1, с. 126]; *голіці ніде впасти* – «дуже тісно, надзвичайно багато» [ФСУМ, кн.1, с. 126]; *хоч греблю гати* – «дуже багато, велика кількість» [ФСУМ, кн.1, с. 147], *як бджіл у вулику* – «дуже багато, безліч» [ФСУМ, кн.1, с. 26], *аж кишить* – «дуже багато» [ФСУМ, кн.1, с. 295], *як тієї сарани* – «дуже багато, велика кількість» [ФСУМ, кн.1, с. 630]; *як у бездонну бочку* – «у великій кількості, марно» [ФСУМ, кн.1, с. 37], *аж гілля гнеться* – «дуже багато, рясно (про плоди на дереві)» [ФСУМ, кн.1, с. 150], *видимо і невидимо* – «дуже багато» [ФСУМ, кн.1, с. 69], *непочатий край* – «дуже багато» [ФСУМ, кн.1, с. 310], *без*

міри – «дуже багато» [ФСУМ, кн.1, с. 392]. Наприклад: *В клубі народу, що ніде голці впасти*. Люди сиділи на лавах, стояли під лавами (М. Зарудний); *Женихів у тебе, Олесю, хвалить Бога, як цвіту в городі, хоч греблю гати* (Марко Вовчок); *А там [на базарі] люду – яблукові ніде упасти!* (А. Дімаров); *Приходжу до клубу колгоспного, а там людей, ніби бджіл у вулику* (І. Сочивець); *Ось і табір. Глянув [хлопчик] – війська, як тієї сарани!* (О. Олесь); *Гроші пливуть як у бездонну бочку* (З журналу); *Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси. Їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні* (Гр. Тютюнник); *Але пішло поколінь в тебе видимо-невидимо* (Б. Олійник); *В одному Кам'яному Броді непочатий край роботи* (В. Земляк); *Багато сонця, без міри чистого повітря, навкруги добро – і чоловік добрішає* (М. Коцюбинський).

При розмежуванні ФО всередині одного ФСР необхідно враховувати їхню семантичну й граматичну дистрибуцію, що може бути або вузькою, або широкою, а також стилістичне забарвлення, що впливає на застосування фразеологізмів у певних текстах. Вузькою лексико-семантичною дистрибуцією вирізняються ФО, які означають кількість людей: *яблуку ніде впасти, дихнути ніде, плюнути ніде, голці ніде впасти, і ногою ніде ступити*. Усі ці одиниці виражають значення «дуже багато, у великій кількості, про велике скупчення людей» [ФСУМ, кн.2, с. 700]. Подальша диференціація ФО пов'язана з їхньою внутрішньою формою та лексичним наповненням. Проте ФО означають не просто велику кількість, а саме граничну кількість. Значення граничності при цьому передається в типовій формі: зібралася така кількість людей, що більше не поміститься навіть маленький предмет (*яблуко, голка*), що рух стає неможливим (*і ногою ніде ступити*). Показником семантики граничності цих ФО є заперечення (*ніде*). З основним значенням названих фразеологізмів пов'язане значення «дуже тісно». До зазначених ФО належать і як *оселедців у бочці, як у бочці огірків, як у бездонну бочку, як бджіл у вулику*, що відрізняються від попередніх семою, яка вказує на велику кількість, велике скупчення людей у будь-якому приміщенні. У лексичному наповненні названих

ФО немає граматично домінантного компонента, вони відбивають різноманітні характеристичні властивості або пасивне перебування суб'єкта в якомусь певному стані. Внутрішня форма цих ФО актуалізує асоціативний зв'язок із найбільш поширеними в Україні ремісничими видами діяльності, зокрема бондарством. Важливу роль у господарстві слов'ян відігравало бджільництво, адже мед не тільки споживали, а й виготовляли з нього чудовий напій, цінували його за лікувальні якості. Українські пасічники володіли багатьма способами природного та штучного роїння. Спостереження за поведінкою бджіл відбилися у фразеологічних зворотах *як бджіл у вулику, як бджіл по весні*.

Із уявленнями про конкретні предмети або явища, пов'язані ФО *по саме нікуди* (у значенні «дуже багато»), *дівати нікуди, під зав'язку, як за гріш маку, хоч греблю гати*. ФО мають складну семантичну структуру, виокремлюються три семи: «граничність», «кількість», «високий ступінь вияву». Значення граничності не обов'язково пов'язується з уявленням про велику кількість: *Нащо ти Венері здався, в неї других зальотників по саме нікуди!* (Є. Гуцало); *Як тільки починається сезон опадання листя, його дівати нікуди, по кілька днів стоять переповнені міські контейнери з сміттям* (Із газети); *Квіточки, пташечки, чисте повітря... Він наївся того чистого повітря по самісіньку зав'язку* (А. Дімаров); *Повиправляйте тільки собі друкарські помилки, бо їх там як за гріш маку* (М. Коцюбинський); – *А гриби у вас є? – Хоч греблю гати, коли знаєш місце* (М. Стельмах).

Гранична кількість у зв'язку з абстрактними поняттями, що не піддаються кількісному вимірюванню, виражають ФО *по горло, повен рот*. Семантична дистрибуція цих одиниць обмежується словами: *турботи, клопоти, справи* і под.: *Він зайнятий по горло і тому не подає вістей* (Із газети); *Турбот – повен рот! Нудьгувати було ніколи* (Із журналу).

2. ФСР з ідеограмою «вичерпність дії»: *до кореня, як під мітлу, до копійки, до щербатої копійки, до останньої нитки, до зернини, з потрухами*.

ФО *до кореня* має значення «знищити повністю, остаточно» [ФСУМ, кн.1, с. 308], поєднується звичайно з дієсловами *убивати, різати* і

под.: *Всі були згодні, що банду якнайшвидше треба до кореня знищити* (А. Головка).

ФО як *під мітлу* означає граничну кількість не тільки людей, а й предметів, явищ: «нічого не залишаючи, акуратно, усе підряд»: *І справді, машина безвідмовно корилася людській волі, ...як під мітлу, забидала руду* (С. Чорнобривець); *У 1932 році хліб вивезли під мітлу. У 1933-му почався масовий мор людей* (Із газети). Як і попередні одиниці, ФО як *під мітлу* в контексті часто супроводжується означальним займенником «весь», що підсилює значення граничності. Образним конкретизатором аналізованої ФО є слово-компонент *мітла* – хатній предмет селянського побуту. Український народ використовував мітли в магії й у ритуалах. Мітла – могутній інструмент проти проклять і злих магів. Мітла, яка лежала поперек порога, захищала від проклять будинок і всіх, хто жив у ньому. Невеличка мітла, яка лежала під подушкою, приносила приємні сновидіння й оберігала того, хто спить.

Підмітання – це не просто фізичне очищення території. Цілком не обов’язково торкатися прутиками мітли підлоги чи землі. Під час підмітання наші пращури уявляли, як мітла вимітає астральне «сміття», яке накопичується в будь-якому місці, де живуть люди.

ФО *до копійки* (*копієчки*), *до [щербатої] копійки* (*копієчки*) мають значення «повністю». Із цією особливістю пов’язана їхня дистрибуція та вживання: описується гранична кількість грошей у поєднанні з дієсловами *витратити, розподілити*: *Посилав Багіров дружині усе, до копієчки, що платила йому армія* (О. Гончар); *Він вивернув усі шістнадцять кишень, виклав усе, до щербатої копійки* (В. Бабляк). В основі значення ФО метонімічне перенесення: назва однієї грошової одиниці в поєднанні з прийменником *до* означає всю суму, витрачену, заплачену «повністю, нічого не залишаючи» [ФСУМ, кн.1, с. 307].

Із думкою про те, що повністю, без залишку зникає або витрачається певна кількість предметів або явищ, пов’язані ФО *до останньої краплини* (*нитки*), *до зернини, з потрухами*.

Наведені одиниці близькі за семантикою, оскільки основою їхнього значення є поняття «цілком, повністю», однак вони відрізняються своїми дистрибутивними можливостями.

ФО до останньої краплини багатозначна: 1) «без залишку, до дна (випити, осушити і т.п.)»; 2) «усе, цілком (розповісти, витратити)» [ФСУМ, кн.1, с. 310]. Перше з наведених значень дає можливість віднести ФО до останньої краплини в сегмент «граничність кількості». Це значення є первинним, непохідним: *Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його життя висохло до решти, до останньої краплі* (І. Нечуй-Левицький). Первинне значення одиниці пов'язане з рідиною. Похідне значення «усе, цілком» розподіляється у зв'язку з тим, що в одному випадку наявна сема кількості (коли мова йде про предмети, явища, що витрачаються, зникають): *І любов, і надію, і ніжність, Ірено, переллю до краплини в серденько твоє* (М. Упенник), а в іншому її немає: *Я читаю з жадібністю і вже вивчила теорію всю до краплини* (Із газети). Тому тлумачення ФО до останньої краплини передбачає виділення трьох значень: 1) «без залишку, до дна (випити, осушити і т.п.)»; 2) «усе, цілком (витрачати, зникати і т.п.)»; 3) «повністю, без прогалин (розповісти, вивчити)».

Багатозначна також ФО до останньої нитки, яка має кілька значень: 1) «наскрізь, повністю, зовсім» (промокнути) [ФСУМ, кн.1, с. 434]: *Джмелик, весь мокрий до нитки, шмигнув під воза* (Г. Тютюнник); 2) «повністю все, до останнього» (обібрати, обдерти, пропити) [ФСУМ, кн.1, с. 434]: *Напівзруйновану й пограбовану до нитки церкву перетворили на клуб* (З журналу); 3) «цілком, остаточно, абсолютно» [ФСУМ, кн.1, с. 435]: *Його танкістська форма на той час зносилася до нитки* (Ю. Мушкетик).

ФО до зернини має значення «усе, цілком, без залишку», хоча у фразеологічних словниках української мови й не зафіксована. Вона реалізується в поєднанні з дієсловами, що означають зникнення будь-якої кількості, наприклад: *У 1932–1933 роках почалося викачування хліба, забирали усе, до зернини, не залишаючи нічого, навіть для посіву* (Із газети). Частина

цілого асоціюється з усією кількістю, ФО виникає на основі метонімічного перенесення.

Вичерпну кількість означає також просторічна одиниця з *потрухами*: *Якщо враховувати, що у вільному обігу зазвичай перебуває щонайбільше десять відсотків акцій компаній, то сума, необхідна для того, щоб скупити весь ринок з потрухами*, – лише 3,8 млрд. у.о. (Із газети).

Отже, фразеологічним центром прийменниково-іменникових ФО є лексичний компонент – генетично повнозначний. Часто фразеологізм і пояснюється такою ж конструкцією: *до останньої краплини, до останньої нитки, до зернини, до кореня, до копійчки, по горло, під зав'язку, з потрухами*.

ФСР містять такі ССМ:

ССМ 1 «як (хоч) + дрібні предмети + [у чому (на чому, на кому)]]» = «дуже багато»: *як макового цвіту, як за гріш маку, як оселедців у бочці, як у бочці огірків, як тієї сарани, як бджіл у вулику, хоч греблю гати*. ФО *хоч греблю гати* має внутрішню форму, значення якої розшифровується так: дуже велика кількість кого-небудь, чого-небудь, що є достатньою для зведення греблі.

ССМ 2 «субстантив + ніде + дія» = «дуже багато»: *голіці ніде впасти, яблуку ніде впасти, дихнути ніде, плюнути ніде, і ногою ніде ступити*.

ССМ 3 «аж + безладний рух у різних напрямках» = «дуже багато»: *аж кишить*. Етимологічний образ ФО побудований на народному уявленні про безладний рух безлічі живих істот у різних напрямках.

ССМ 4 «до + дрібних предметів» = «повністю»: *до кореня, до копійчки, до нитки, до зернини, до зубів*.

ССМ 5 «по (під) + предмет» = «дуже багато»: *по віниця, по горло, під зав'язку*.

ССМ 6 «велика кількість чого-небудь + частина тіла людини» = «дуже багато, повністю»: *повен рот, з потрухами*. Описуючи експліцитність ФО такого типу, В. Мокієнко зазначає: «Додаткові компоненти в таких випадках роблять образ фразеологізму більш конкретним, описовим (точніше, мальовничим)» [115, с. 148]. Наповнення цієї моделі відбувається за рахунок

компонентів на позначення частин тіла та внутрішніх органів людини. Ці ФО мають негативну конотацію.

ССМ 7 «без + конкретна межа» = «дуже багато»: *без міри, без ліку*.

До ФСР «дуже мало» із семою «мінімум» входять 12 ФО. Фразеологізми цього ряду характеризують дуже малу кількість кого-, чого-небудь: *хіба пальці оближе* – «дуже мало дістанеться чого-небудь комусь» [ФСУМ, кн.2, с. 452], *на пальцях можна перелічити* – «кого-, чого-небудь дуже мала кількість» [ФСУМ, кн.1, с. 495], *як за нігтями* – «дуже мало, незначна кількість» [ФСУМ, кн.1, с. 435], *на копійку* – «зовсім мало, трохи» [ФСУМ, кн.1, с. 308], *на краплинку* – «трохи, зовсім мало» [ФСУМ, кн.1, с. 310], *на щербатий гріш* – «дуже мало» [ФСУМ, кн.1, с. 173], *і котів на сльози нема* – «дуже мало» [ФСУМ, кн.2, с. 430], *на комариний ніс* – «дуже мало, незначною мірою» [ФСУМ, кн.2, с. 437], *як кіт наплакав* – «дуже мало» [ФСУМ, кн.2, с. 298], наприклад: *Нехай буде шість відер, бо як лиш три, то багачі вперед розхапають, а бідний хіба пальці оближе* (Л. Мартинович); *То, правда, були ще тільки стовпи, одинокі рядчики, що їх по пальцях перелічиш* (Панас Мирний); *Будувати було ні на чому – в селі про Дудашів казали: стільки землі мають, як за нігтями* (В. Поліщук); *На копійку вип'є, а прийде додому – усе догори дном переверне* (Панас Мирний); *Мати гаряче молилися, щоб хоч на краплинку радості і щастя послала доля її дорогим, далеким від неї, синам* (Із журналу); *На гріш вип'є, а на карбованець галасує* (Укр. присл.); *Там і цукерок тих, як кіт наплакав* (Є. Гуцало); *Минало красне літо, а до мети наблизилися, вважай, лише на комариний ніс* (В. Шевчук). Стрижневі компоненти ФО *кіт*, *комар* – актуальні образи в культурно-образній системі українців. Мовна свідомість українського народу за допомогою фразеологічних одиниць з компонентами фауни позначає різноманітні реалії людського існування. В основі внутрішньої форми аналізованих ФО – уявлення етносу про стереотипи дій тварини, життєві сценарії. ФО мають такі моделі:

ССМ 1 «на + дрібні предмети» = «дуже мало»: *на краплинку, на копійку, на щербатий гріш, на пальцях можна перелічити, на комариний ніс, і котів на*

сльози нема.

ССМ 2 «як (хіба) + частина тіла людини» = дуже мало»: *як за нігтями, хіба пальці оближе.*

ССМ 3 «весь + сукупність усіх форм матерії як єдине ціле» = «абсолютно все»: *на весь світ.*

На периферії досліджуваної групи стоять фразеологізми *від А до Я, від аза до іжиці, від слова до слова*, що описують наявність граничності будь-яких знань. Для таких абстрактних понять значення кількості має узагальнювальний характер. У контексті наведені ФО реалізують своє значення «усе цілком, повністю, від початку до кінця»: *Студенти прочитали книжку від А до Я* (Із газети); *Турбота про підростаюче покоління виявилася від аза до іжиці* (Із газети); *Ніколи люди не чекали так газет, як тепер, вчитували від слова до слова* (Гр. Тютюнник).

Фразеологічні одиниці *від А до Я, від аза до іжиці, від слова до слова* мають у формальному вираженні посилення на граничність із двох боків, що сигналізується наявністю в лексичному наповненні прийменників, тобто мова йде про замкнену модель.

Особливою семантикою характеризується ФО *одним один*, що вказує на конкретну, точну кількість: «зовсім без нікого, самотній, лише один, єдиний» [ФСУМ, кн.2, с. 460]: *Одним одна на старості літ зосталася* (Панас Мирний); *Може, в окопах уже ні душі, може, Маковей залишився вже один одинцем на всю дамбу?* (О. Гончар).

Полісемантичність слова *один* спричинила й численні вислови. Числівником *один* розпочинається наша система відліку. Як назва числа 1 та його цифрового позначення слово *один* разом із частками означає «багато» (*не один*), «жоден» (*ні один*) або «усі повністю» (*усі як один*), а повторюючись (*один на один, один одним*) – синонімізується з висловом *сам на сам* чи має денотативну сему «єдиний». У значенні прикметника – «зовсім самотній»; у значенні вказівного займенника – «заодно, дружно, одностайно»; у значенні означального займенника – «якийсь, котрийсь»: *один одинцем, усі до єдиної*.

Займенникове слово виконує дейктичну функцію, указує на властивості матеріальних об'єктів, що сприймаються органами чуттів людини, але не називає їх, денотати наділені відповідною ознакою, що визначає й водночас обмежує його вживання. Належачи до предикативних слів, займенники не називають предметів, а лише констатують їхні ознаки. Ці ознаки й зумовлюють їхні значення та вживання в системі мови, а відтак і всі особливості семантики, які базуються на сигніфікативних властивостях. Переходячи від позначення ядерної ознаки денотата до позначення ознак, що пов'язані з ядерною побічно, займенники легко набувають похідних, вторинних значень.

Виділення прономінальних ФО (9) обґрунтовано за такими критеріями: семантична цілісність, відносна постійність складу, відтворюваність, образність, наявність значення «всі»: *і мале й велике, і малі й старі, від малого до старого, від старого до малого, усі як один, усі до єдиної, все чисто, все і вся, все на світі*.

Фразеологічне значення є комбінаторним. Воно формується не тільки на основі певної ознаки денотата, а й у процесі мовної взаємодії поняттєвих відображень реалій дійсності, яку означає ФО. Фразеологічне значення детермінується на семантичному рівні за ознакою граничності подібно до номінації предмета словом, але нарізно оформлені компоненти виражають одне поняття:

ССМ 1 «і + назва людини за віковими особливостями» = «усі повністю»: *і мале й велике, і малі й старі*.

ССМ 2 «від + до» = «усі (усе) повністю»: *від малого до старого, від старого до малого, усе чисто, все і вся, все на світі, від слова до слова*.

ССМ 3 «усі + кількість» = «абсолютно всі»: *усі як один, усі до єдиної*.

ССМ 4 «усе + без винятку» = «абсолютно все»: *все чисто*. До прономінальної ФСГ «граничність кількості» належать ФО зі словом-компонентом *весь* у різних формах. Означальний займенник у межах ФО маніфестує категорію роду, числа й відмінка. Слово *весь* багатозначне і його конкретне значення залежить від того, якою частиною мови або членом

речення воно є. Таким чином, простежується тісний зв'язок між семантичним і граматичним значенням. У ФО, що позначають кількість людей, слово *весь* виступає як займенник, реалізуючи своє денотативне значення «у повному складі, без винятку» [38, с. 85], зазвичай фіксується в називному відмінку множини: *усі як один: Усі полягли як один, тільки зброя та диски лишилися* (Леся Українка); *усі до єдиного: Разом усміхнулися всі одинадцять співробітниць, усі до єдиної* (В. Логвиненко).

Слово *весь* об'єднує названі ФО у фразеологічну серію. Звертають на себе увагу й ФО *все і вся, все чисто*. ФО *все чисто* означає «абсолютно все, без винятку, до найменших дрібниць»: *Міг би я вам розповісти про цей Інель все чисто: і яка його бистрість, і де були розташовані вогневі точки противника на протилежному березі, і де міновані поля* (О. Гончар). ФО *всіх і вся*, що означає вичерпну кількість, у свою чергу, у різних контекстах спостерігається у всіх можливих формах парадигми: *Історичний підхід до вияснення причин і всіх можливих граней того чи іншого конфлікту не прокрустове ложе, не порятунковий рівень всіх і вся* (З газети).

За формою близька до *всіх і вся* ФО *все на світі*. Слово *весь* також виступає в значенні іменника, що означає гранично велику кількість предметів, явищ. У ролі означального займенника *весь* виступає в одиниці *на весь світ* у значенні *абсолютно все*: *То не була ненароком пущена чутка про волю, перехоплена лакеями від своїх панів і рознесена на увесь світ* (Панас Мирний).

Значення граничності кількості у ФО виражається різними засобами. ФО, що означають граничну кількість людей, особливо цікаві: *і мале й велике, і старі й малі, від малого до старого, від старого до малого*.

Основою семантики цих одиниць є метонімічне перенесення значення – від частини до цілого: названо дві крайні вікові групи, які означають усіх людей: «усі люди незалежно від віку; діти й дорослі; усі» [ФСУМ, кн.1, с. 366]: *Його мале й велике знає... По всіх усядах він буває* (Л. Глібов); *Усі, старе й мале виходили зустрічати князя* (Г. Хоткевич); *Весь аул від малого до старого збігся до саней* (З. Тулуб); *Іван Оленчук... підняв усіх жителів свого кутка – від*

старого до малого – рятувати броди (О. Гончар). Зазначені ФО в контексті можуть поєднуватися з різними дієсловами.

Нумеральні одиниці актуалізують як кількісні, так і кількісно-якісні, якісні ознаки предметів, артефактів і явищ, про що свідчить дослідження фразеологічного корпусу з нумеральним компонентом – числівником. Десемантизація нумеральних одиниць прослідковується в лексикалізованих одиницях на позначення невизначеної нумеральності. Кількісні ФО мають тенденцію позначати кількісні ознаки полярних денотатів (абстрактних і конкретних). Поряд із кількісними ФО на позначення граничності є одиниці, які позначають нульову кількість: *ні краплі, ні крихти, ні живої душі, ані гич, ні на йоту, ні на волосинку*. У нумеральних ФО числівники не використовуються у складі компонентів, а реалізують «віртуальні семи»: «дуже велика кількість» і «ніскільки»:

ССМ 1 «дієслівна форма + рухатися густою масою» = «дуже велика кількість»: *валом валити, плавом плисти, хмарою йти*. Названі ФО становлять ФСР і мають лексичні варіанти: *валити хмарою, перти валом: Заробітчани валом валили з північних губерній* (О. Гончар); *Між рядняних наметів пруть валом люди* (М. Коцюбинський).

ССМ 2 «ні + субстантив» = «зовсім мало»: *ні крихти, ні краплі, ні на макову зернину, ані гич, ні на йоту, ні на волосинку* – лексичні варіанти: *Він і на крихітку не хоче посунутись на сухеньке, хоч нам дуже потрібна година* (М. Коцюбинський); *А Параска за всю ту ніч ні на волосину не заснула* (Панас Мирний); *Жалібниць багато, та допомоги ані гич!* (М. Кропивницький); *Яша ні про що не питає Семена Лєсних, не відступався ні на йоту від того, що Семен вимагав від нього жєстами* (М. Логвиненко); *Так кажете, що у Петра ні крихітки хисту до поезії? Ні на макове зерно* (М. Самійленко); *Берегтиму (листа), як ока, і краплі не дам упасти* (Панас Мирний).

Національна своєрідність ФО виявляється в специфіці внутрішньої форми. Більшість фразеологізмів є символічними, на що вже звертали увагу

українські мовознавці. ФО, домінантним компонентом семантики яких є конотація, пов'язані з певним образом. Під образністю розуміють здатність мовних одиниць створювати наочно-чуттєві уявлення про предмети навколишньої дійсності: *крихта* – «дрібненька частинка, шматочок чого-небудь, переважно хліба, дуже мала, мізерна кількість чого-небудь». Для нашого народу хліб був не просто стравою, хліб – це основа його життя й найдорожча святиня. За давнім звичаєм у кожній хаті мали лежати на столі хліб і сіль. Люди ставились до хліба як до святого й шанували кожну крихту. *Крапля* – «маленька частинка якої-небудь рідини, схожа на кульку, частинка чого-небудь, дуже мало» [38]. *Крихта хліба* й *крапля води* означали для українців, що голоду не буде.

Мак в українців належав до рослинних символів, і ще Микола Костомаров відмічав, що мак, як і калина, є улюбленою рослиною в народі. Символіка квітки маку пов'язана з ідеєю молодості й краси. У християнській літературі є уявлення, що мак росте на крові розп'ятого Ісуса Христа, тобто є символом невинно пролитої крові. Крім того, у нас мак або, точніше, макове зерно – символ усього найдрібнішого або незначного, а неможливість виконати якусь важку й марудну, копітку роботу порівнюється зі збиранням розсипаного маку.

Уперше вираз *ні на йоту* фіксується в грецькому перекладі біблійного тексту, у якому йде мова, що не тільки текст Закону не може бути змінений, але й жодна буква, жодна рисочка в ньому. Звідси *ні на йоту* значить «зовсім». *Гич* – запозичення з турецької мови; тур. «Ыс» (при заперечному дієслові) «ніщо, нічого; ніскільки, зовсім (не); абсолютно»: *ані гич* [38].

Виділення в семантичній структурі ФО сем кількості відобразило найвищий і найнижчий ступінь їх вияву. З одного боку, граничність маніфестує кількісні семи й становить стрижень внутрішньої форми ФО, а з другого – актуалізація сем мотивується дистрибутивним оточенням і потребує активізації багатьох асоціативних зв'язків.

Отже, семантичні зв'язки у фразеології організовують певну систему,

аналіз фрагмента якої свідчить, що ФО властива синонімія й антонімія. Семантичний аналіз ФО зі спільним елементом – спільною семою «граничність» – здійснений шляхом ідентифікації та диференціації, дав можливість виділити ФСС «граничність кількості», а також групи, синонімо-антонімічні блоки й ФСР, визначивши їхню внутрішню форму. Явище градації в межах ФСР, структуроване входженням у семантику ФО смислового компонента граничності, ураховується при дослідженні ФСТ, де простежується категорія кількості у фразеологічній вербалізації граничності. Отже, принципи, за якими відбувається вербалізація, та ФО, що взаємодіють у цьому процесі, визначають специфіку мовної картини світу.

2.3. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність біологічного існування людини»

Поняття *життя* й *смерті* є фундаментальними поняттями. «Життя – форма руху матерії, якісно більш висока, ніж фізична й хімічна форми, але яка містить їх у чистому вигляді» [187, с. 145]. Іменник *життя* можна тлумачити як життєздатність, життєствердження, існування, початок чогось нового, відродження, народження. «Смерть – незворотне закінчення життєдіяльності організму, неминучий природний кінець існування живої істоти» [187, с. 431].

Інтерес до аналізу понять *життя* й *смерть* простежується через усю історію розвитку людської цивілізації. *Життя* й *смерть* у пізнанні особистості знаходяться в опозиції щодо одне одного. *Життя* може бути представлене комплексом диференційних ознак, вибір яких зумовлений людським знанням самого життя й знань про життя. Сукупність цих знань людина отримує чуттєвим, практичним шляхом – на основі досвіду. Водночас будь-який спектр уявлень про смерть не може бути гарантом об'єктивного знання. Сфера смерті для людини залишається неосяжною.

Смерть як предмет дослідження не може бути досягнена за допомогою

чуттєвого досвіду, вона фіксується не прямо, а через земні параметри як відсутність ознак життя. Нemoжливiсть виявлення чiтких критерiїв смертi й досягнення сутностi цього явища пов'язанi з пiзнанням людини, яка виступає одночасно i як об'єкт дослідження (оскiльки мова йде про життя й смерть людини), i як суб'єкт – iнтерпретатор. Набуття людиною життєвого досвіду пiдкорено прагненню визначити глибиннi параметри людського буття – його насиченiсть, протяжнiсть i скiнченнiсть. О. В. Омеляненко слушно зауважує: «Як своєрiднi мовнi знаки, фразеологiчнi одиницi (ФО) характеризуються виразною нацiональною специфiкою. У нацiональнiй мовнiй картинi свiту особливе мiсце посiдають мовнi одиницi на позначення значущих для народу свiтоглядних феноменiв, одним з яких, безперечно, є смерть, адже питання життя i смертi є чи не найдавнiшою фiлософською проблемою» [120, с. 128].

Смерть, безумовно, належить до тих тем, якi називають вiчними. Смерть завжди привертала увагу людей. Пiдходи до iнтерпретацiї цiєї теми можуть бути рiзними з багатьох причин, i все це знаходить вiдображення в мовi. В українськiй мовi є дуже багато лексичних синонiмiв, тематично пов'язаних зi *смертю*, а також – ФО на позначення *смертi*, зi значенням «перестати жити, iснувати, умерти». Те, що в мовi дуже багато синонiмiв (як лексичних, так i фразеологiчних), пов'язаних iз темою *смертi*, зумовлено головним чином семантичною складнiстю поняття «смерть». Смерть має сенс не тiльки як конкретний випадок, тобто кiнець життя людини, але i як фiлософське поняття, як феномен, що є предметом фiлософських роздумiв, як «небуття», що починається пiсля кiнця життя, як щось протиставне життю.

Поняття *смертi* викликає в кожнiй людини рiзнi асоцiацiї. Насамперед смерть сприймається як неминучiсть, яка iснує в самому бiологiчному життi; неминучiсть, зумовлена процесами всерединi органiзму. Вона невідворотна або як результат природного функцiонування органiзму, або як результат насилля над органiзмом. Причина кiнця життя може бути, зрозумiло, i несподiваною, викликаною зовнiшнiми обставинами. Однак смерть означає не тiльки момент закiнчення життя, але i нколи й попереднiй процес вiдходу з життя, бо перед

смертю може бути довгий і мученицький процес умирання, або, навпаки, вона може бути й миттєвою (наприклад, катастрофа).

Смерть також може асоціюватися з убивством або самовбивством. Незалежно від характеру смерті, від того, за яких обставин вона відбувається й за яких причин, разом із тим це завжди кінець життя, останній випадок, що очікує будь-яку людину. Завершення її життєвого шляху, про що знає й пам'ятає кожний. М. М. Трубніков зазначає: «Перехрещення народження і смерті дає центр, навколо якого обертається людське життя. Народження людини і її смерть є крайніми точками цього обертання, «альфа» й «омега» людського життя» [176, с. 107].

ФО зі значенням опозиції *життя* й *смерті* неодноразово залучалися до аналізу, про що свідчать дослідження науковців В. У. Бабушкіна, Г. Д. Бердишева, А. Вежбицької, А. В. Демичева, К. Г. Ісупова, Р. Моуді, О. В. Омеляненко, Б. О. Рибаків, О. В. Савенкової, В. В. Савчук, В. В. Синельникової, В. А. Тихоненко, М. М. Трубнікова, Г. А. Уфимцевої.

У межах ФСП «граничність» ФО, що називають граничність часу й мають у своєму складі семантичні елементи зі значенням символічного характеру (пов'язані з життям або смертю людини), утворюють сегмент, у якому представлено дієслівний категоріальний тип одиниць.

Семантична складність поняття «смерть» знаходить своє відображення й у мові, тому більшість синонімів (як лексичних, так і фразеологічних) розрізняється саме смисловими ознаками й відтінками: наприклад, *скінчити дні* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 657], *скрутити голову* – «убити, знищити кого-небудь, загинути» [ФСУМ, кн.2, с. 660], *поганяти до ями* – «помирати» [ФСУМ, кн.2, с. 527], *позбутися життя* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 531], *прощатися з білим світом* – «умирати, гинути» [ФСУМ, кн.2, с. 581].

Отже, при виділенні ФСР, що входять до складу ФСГ (49 ФО), ураховуємо дієслівні (вербальні) ФО: *піти у вічність*; *відійти у небуття*; *відійти у Царство Небесне*; *відійти у той світ*; *відійти у царство тіней*; *піти з життя*; *покинути білий світ*; *розпрощатися з життям*; *покинути грішну*

землю; покритися землею; із сирією землею повінчатися; смерть забрала; поганяти до ями; простягнути ноги; відкинути ратиці; врізати дуба; відкинути копита; заснути вічним сном; заснути навіки; відійти у довічний сон; знайти сиру могилу; лежати в землі; лягти на лаві; лежати на смертному одрі; зіграти в ящик; віддати Богу душу; душа переставилася; душа прощається з тілом; віддати свій дух; віддати останній подих; віддати душу, погубити душу; відняти душу; випустити душу з тіла; випустити дух; відправити на той світ; відправити чортам на сніданок; випустити кишки; випустити тельбухи; голова злетіла з плечей; пролити кров; звести зі світу; зігнати зі світу; зжити зі світу; звести в могилу; загнати в домовину, покласти трупом; накласти на себе руки; пустити собі кулю в лоб; покінчити із собою.

ФСГ містить ФСР, об'єднані інтегральною та категоріальною семами. Підґрунтям для визначення одного з рядів «смерть як конкретна подія, кінець життя людини» стали семи «граничність» і «припинення стану буття, життя», зазначений ряд представлений найбільшою кількістю ФО зі значенням «перестати жити, існувати, померти». ФО зі значенням «перестати жити, існувати, померти» побудовані за моделлю «дієслово+іменник», причому, крім дієслова та іменника, деякі ФО містять також і прикметники, які виступають у ролі означення, та інші іменники, а інколи й ті, й інші (з прийменником і без прийменника): *віддати Богу душу, відійти в краще життя, піти на ниву божу, полягти кістками.*

Перший ФСР об'єднує чотири дієслівних ФО із семантикою «стан переходу в небуття»: *піти у вічність* – «зникнути, минути безповоротно» [ФСУМ, кн.2, с. 516], *відійти у небуття* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 101], *відійти у Царство Небесне* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 100], *відійти у той світ* [ФСУМ, кн.2, с. 634] – «померти». ***Відійшла у небуття*** патріархальна царська Росія, з її відсталістю, соціальним і національним гнітом, феодальним деспотизмом і капіталістичним визиском (Літ. газета); Була колись у нас жіночка. На подобу Регіни. ***Відійшла у Царство Небесне.*** Через дурницю

(Г. Бойко); *Їдь, сатана, щоб ти на той світ поїхав!* – підняв над головою сухий кулак. – *Ах ти сволоцюго!* (М. Стельмах).

ФО цього ряду мають значення не стільки припинення відповідного стану буття (припинення життя), скільки зміни в самому цьому стані, перехід у якийсь інший світ.

ФСР містить таку ССМ:

ССМ 1 «дія + у + небуття = померти». Образ, який лежить в основі ФО *відійти на той світ*, дає підставу вважати, що її внутрішня форма частково антонімічна. Земний (білий, сей) світ протистоїть потойбічному (тому) світові, це відбилося в етимологічному образі.

Нова сторінка в дослідженнях проблеми часу як вічності вписана до історії культури християнства. Августин, якому належить найбільш завершений виклад історії раннього християнства, дає інтерпретацію категорії часу крізь призму інтересів і цінностей людини. Абсолютна трансцендентна залежність творення від творця, земного світу людини від Бога зумовила розтин часу на вічність як позачасне буття Бога та тимчасове існування земного світу. Глибокий зв'язок між часом та вічністю був усвідомлений у філософії ХХ століття. Вічність і мить – це часові характеристики буття, два окремих полюси, єдність яких і утворює час. У духовному переживанні людини час та вічність виступають у єдності – як відчуття того, що життя невічне, і разом із тим віри в його абсолютний першопочатковий сенс та призначення. Людина постійно звертається до вічності, намагаючись видертися з полону кінечності, тимчасового буття, знайти в ньому позачасове, вічне, як виправдання й обґрунтування свого існування. Смерть – це подорож до вічності (св. Іоан Золотоуст). Цим і зумовлено появу ФО *піти у вічність, відійти у небуття*.

У християнстві розкривається новий сенс раю як «Царства Небесного». Початкове минуле й кінцеве майбутнє змішуються в ідеї раю. До первинного, загубленого райського стану не можна повернутися – рай у кінці світового процесу є зовсім іншим. Це рай після пізнання свободи, після всіх страждань і випробувань, у яких розкриваються нові можливості Бога та людини. Можна

навіть сказати, що це рай після пекла, після досвіду зла й вільного відкидання пекла. Святі успадковують рай після земної смерті та воскресіння в новому всесвіті, не пізнаючи ні хвороб, ні смутку, відчуваючи безкінечну радість і благодать. Царство небесне подібне до дорогоцінної перлини, за яку треба віддати все, якщо захочеш її отримати. Особливості мотивації ФО *відійти у Царство Небесне* пов'язані з образом раю в християнстві, її внутрішня форма антонімічна внутрішній формі ФО *відійти у царство тіней*. Згідно з християнською релігією пекло – це простір, створений після зради Богові Люцифера, ангела світла, його повалення з неба в надра землі із сонмом слуг – занепалих ангелів, тобто в підземне царство, царство тіней померлих.

Другий ФСР містить дев'ять дієслівних ФО із семантикою «відхід із земного життя»: *піти з життя* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 516], *покинути білий світ* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 580], *розпрощатися з життям* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 581], *покинути грішну землю* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 534], *із сирю землею повінчатися* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 525]. *Молодий і запальний поет Ярослав Шпорта був поранений і молодим пішов із життя* (Т. Масенко). *Напускає отець Миколай на своє досить земне обличчя святість і так підіймає руки, наче збирається покидати грішну землю* (М. Стельмах); *Скрипаленчиха вже давно б із життям розпрощалась, коли б не трималася поки що душа в тілі надією на побачення з сином* (Ю. Збанацький); *Саливон сповістив урочисту. Із сирю землею повінчалися!* – гнівними голосами вигукували дівчата (К. Гордієнко).

ФО, що означають припинення життя, але на противагу ФО першого ряду, не мають значення переходу до будь-якої іншої форми життя, наголошують на стані відходу із життя земного.

ССМ 2 «дія + земне життя = померти». Коли людина проходить у своєму житті певні вікові стадії – дитинство, юність, зрілість – та наближається до похилого віку, то все частіше починає замислюватися над проблемами життя та смерті, сенсу та мети життя, його сутності. Життя завжди було в центрі уваги філософів різних шкіл і напрямів, але специфіка його розгляду полягала в тому,

що з єдиного процесу життя виокремлювалися певні його складники, що детально вивчалися й описувалися: *піти з життя, розпрощатися з життям*.

В усіх землеробських народів можна віднайти сліди культу матері-землі. Українці віддавна шанували землю, називали її «мати», «свята земля», «сира земля», «годувальниця наша»; землею клялися – і це була найвірніша клятва, найстрашніший проклин. Землю уявляли живою істотою, яка відчуває біль; її не можна бити, обпльовувати. Казкові богатирі втрачають силу, якщо відриваються від землі, і навпаки, варто богатиреві припасти до землі, як до нього повертається незвичайна, фантастична сила. Цей мотив звучить глибоко символічно, закликає всіх людей дбайливо ставитися до землі, шанувати її, повертатися на землю своїх батьків-матерів, бо там, у ріднім краї, людина буває найщасливішою. Навіть після смерті людину віддають землі. Тіло померлих розкладається – із землі виникло, у землю й перетворюється.

Раніше було зазначено, що ФО зі значенням «припинити жити, існувати; померти» семантично близькі іншим: ФО зі значенням «раптово померти» (сема наглої смерті) і ФО зі значенням «загинутися, померти зазвичай у бою, у будь-якій небезпечній справі, пожертвувати життям». Диференційна сема «раптова смерть» увіходить до складу ФО *смерть забрала* – «хто-небудь помер» [ФСУМ, кн.2, с. 669], а диференційна сема – «смерть за конкретних причин, обставин» – *померти не своєю смертю* – «передчасно померати, гинути від підступних дій, у бою, від нещасного випадку» [ФСУМ, кн.2, с. 669].

До третього ФСР належать чотири дієслівні ФО із семантикою «припинення існування (просторічні ФО)»: *простягнути ноги* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 91], *відкинути ратиці* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 101], *врізати дуба* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 129], *відкинути копита* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 101]. *Занедужала небога та й вмерла. За нею вслід і батько наш ноги простяг* (М. Старицький); – *Станеш вдумуватися (у життя) – посивієш, сухоти наживеш, раніш строку копита відкидаєш* (В. Москалець); *Як ти думаєш, Тимку, скоро наші муки закінчатся, чи ганятимуть нас по степах, доки й ратички повідкидаєш* (Г. Тютюнник); – *Добрячий тютюнець...*

*Аби якийсь панок шарпнув цілу затяжку – на місці **врїзав би дуба*** (М. Тарновський).

ФО характеризуються яскраво вираженою емоційністю, мають негативне забарвлення зневажливості, несхвалення, побудовані за ССМ 3 «дія + кінцівки = померти». У ФО *простягнути ноги* компонент *ноги* може замінюватися асоціативно-експресивними синонімами зі значенням *кінцівки* або того, що на *кінцівках*, тобто *ратиці*. Вторинність внутрішньої форми ФО *відкинути копита*, *відкинути ратиці* дає підставу вважати компоненти ФО *копита* й *ратиці* близькими за значенням, тобто це – кінцівки істоти. Внутрішня форма зазначених ФО асоціюється з фізіологічними властивостями живих і мертвих людей, а саме здійснювати або не здійснювати рух ногами, а також – тварин.

Серед священних дерев українців найпочесніше місце займає дуб, недаремно його вважали «царем дерев» (у сербів – Цар древа, у росіян – Царь-дуб, у поляків – Господар лясу). Дуб вважається аналогом Світового Древа. У його густій кроні живе «цар птахів» (орел, сокіл). У давнину дуб виступав аналогом святині (храму), місця, де здійснювалися релігійні обряди, жертвоприношення. У народній релігії дуб – дерево Перуна-громовержця, символом мужності. Дерево, якому судився довгий вік, стає священним. Ця істина очевидна й сьогодні. У народнопоетичній уяві дуб виступає в ролі Світового Древа. Він символізує світову вісь, яка сполучає верхній і нижній світи – живих істот і померлих предків, знаменуючи центр всесвіту. У давнину було поширеним вірування в те, що душа померлої людини переходить у дерево. Причому душі небіжчиків обирали для свого перевтілення переважно дуби. Це уявлення підтверджене реальним фактом давніх поховань у лісах, зокрема дубових. Дуб уважали житлом таємничих сил, духів. Йому приносили пожертви. По цьому дереву потрапляли в Небесне Царство, найчастіше це покійники. За давніми слов'янськими віруваннями, померлі піднімаються міфічним дубом на небо до своїх предків. Звідси й походить ФО *врїзати дуба*.

У четвертому ФСР три дієслівні ФО із семантикою «смерть як вічний сон»: *заснути вічним сном* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 684], *заснути навіки* –

«померти» [ФСУМ, кн.2, с. 684], *відійти у довічний сон* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 100], наприклад: *Поблагословив він сина й жінку, наказав не журитись, хороше поховати його, та й **спочив навіки*** (Марко Вовчок); *Він так мало просить. І цілком заслужив, щоб **спати вічним сном** під молодими дубами, які сам посадив у полі, – погодився Байрачний* (І. Цюпа); *Минуло п'ять років відтоді, як **відійшов у довічний сон** великий сонцелюб – поет-академік Максим Тадейович Рильський* (Із газети).

ССМ 4 «дія + сон = померти». ФО побудовані на уявленні про фізіологічні властивості живої та померлої людини. Мотивація фразеологізмів цієї моделі ґрунтується на уявленні про смерть як про вічний сон. Одиниці цієї моделі мають асоціації зі смертю й відзначаються низьким ступенем експресії.

П'ятий ФСР містить 5 дієслівних ФО із семантикою «місце вічного упокою»: *знайти сиру могилу* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 400], *лежати в землі* – «бути мертвим, похованим» [ФСУМ, кн.1, с. 330], *лягти на лаву* – «померти, бути покійним» [ФСУМ, кн.1, с. 331], *лежати на смертному одрі* – «померти, бути покійником» [ФСУМ, кн.1, с. 331], *зіграти в ящик* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 264], наприклад: ***На ложі смертному лежить** покійний* (Ю. Яновський); *Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара або грішник **знайде собі могилу** під руїнами бапти* (М. Коцюбинський); *– Але я колись таки сплишу твою шкуру вздовж і впоперек! – у жовтих очах густішає злоба. – То й сам **вздовж лави витягнешся!** – стиснув сухий кулак* (М. Стельмах); *Не остав мене, Господи, цілий вік ти мене милував, а на старості, як мені треба було **у землю лягати**, послав ти мені таке горенько!* (Г. Квітка-Основ'яненко); *– У тебе гнійний апендицит. Коли не видалити, **зіграєш, браток, у ящик*** (Ю. Збанацький).

ССМ 5 «дія + локальний орієнтир = померти». Локальними орієнтирами у ФО виступають компоненти *могила, земля, лава, одр* та просторічний компонент *ящик* як вмістилище для покійника.

Практично всюди на Україні дорослу людину – покійника клали на лаву.

Головною ідеєю складної системи похоронних обрядів було шанування померлих і культу предків. Так виникли ФО *лягти на лаву, витягнутися на лаві*.

Шостий ФСР містить 10 дієслівних ФО із семантикою «останній момент життя»: *віддати Богу душу* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 99], *душа переставилася* – «хто-небудь помер» [ФСУМ, кн.1, с. 226], *душа прощається з тілом* – [ФСУМ, кн.1, с. 227], *віддати свій дух* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 99], *віддати останній подих* – «вмерти» [ФСУМ, кн.1, с. 99], *віддати душу* – «померти» [ФСУМ, кн.1, с. 100], наприклад: *Опочивала княжна, та й Богу душу оддала* (Т. Шевченко); *Панський сторож тяжко дише. Ось розкриває очі. То ними світить докора? Чи посилає прокльони? Ні, то душа прощається з тілом* (Панас Мирний); *Як зірочка покотиться, то душа переставиться* (Панас Мирний); *Зморений, кволий, тут можу і зовсім я дух свій віддати* – *Вітром-бо дуже різким повіває з ріки на світанку* (Б. Тен).

ССМ 6 «дія + душа = померти». Увага зосереджена на ФО зі значенням останнього моменту життя, моменту відходу душі, покидання нею тіла. У язичницькій культурі давніх слов'ян учені виділяють два кола уявлень про душу – антропологічне й космогонічне, кожне з яких сполучається з різними сферами вірувань і має характерний набір мотивів, що розробляються. Антропологічне коло містить уявлення про субстанцію душі, місцеперебування й пересування душі в тілі, про наділення душею при народженні та відділення її від тіла у момент смерті, а також тимчасовий відхід душі з тіла (під час сну або в непритомному стані). Космогонічне коло пов'язане з посмертною дорогою душі, способом її існування на тому світі, утіленням і вмістилищем мертвих душ. Момент смерті, тобто повне відділення душі від тіла, виступає єднальним елементом між цими сферами. Душа – це розумний і безсмертний дух, який має образ і подобу Божу. Це означає, що людська душа подібна до Бога. Бо душа – це дух, який має розум і волю, душа призначена до вічного життя після смерті тіла. Компонент *душа*, у зазначених ФО, постає в образі чогось, що пов'язує

людину з найвищим духовним началом.

Особливості мотивації ФО зі значенням «вихід душі з тіла» пов'язані з народними уявленнями про цінність душі людини. Якщо душу можна «віддати», то її можна й «забрати» в людини. Дієслівні компоненти *віднімати*, *погубити*, *випустити* надають додаткової семи «підступно (занапастити)» значенню цих ФО і підсилюють їх експресивність: *погубити душу* – «померти, загинути» [ФСУМ, кн.2, с. 528], *відняти душу* – «привести до смерті кого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 345], *випустити душу з тіла* – «убити, згубити кого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 82], *випустити дух* – «убити, згубити кого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 82], наприклад: *Хто сміливий, виходь на мене боротись, а хто ні, скоряйся мені, бо дух випушу!* (С. Васильченко); *Так ти й даси йому душу з тіла випустити? Певне, будеш оборонятися* (Панас Мирний).

Усі ФО зі значенням «припинити жити, існувати» розділяємо на два ФСР, акцентуючи увагу на їх стилістичному забарвленні: ФО, що належать до високого стилю мовлення, і стилістично знижені (просторічні). Подібні розбіжності в стилістичному забарвленні ФО, пов'язаних зі смертю, зумовлені не існуванням у мові різних стилів мовлення, а ставленням мовця до самого явища (смерті). Тема смерті для більшості людей є складною та серйозною. І це, на нашу думку, одна з причин того, що серед цих ФО найбільша кількість належить до високого стилю мовлення. Інша причина – смерть є однією із постійних тем художнього зображення, для якого високий стиль мовлення найбільш характерний.

Семи «граничність» і «смерть як результат убивства» (сема насильницької смерті) організовують ФО зі значенням «убити, умертвити» у відповідні ряди.

Перший ФСР складається з двох ФО із семантикою «перехід жертви вбивства в інший світ»: *відправити на той світ* – «позбавити кого-небудь життя; згубити, убити когось» [ФСУМ, кн.1, с. 104], *відправити чортам на сніданок* – «убити, згубити кого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 105], наприклад: *Так подивитися на нього – ангельської доброти чоловік, а скільки людей, собака, на*

той світ відправив (В. Собко); – *Смійтесь, смійтесь*, – сказав Мина, – *а мені не до сміху... Я ще декого з них відправляю чортам на сніданок* (О. Гончар); *Попає в ополонку, ледь на той світ не відправився* (З газети).

ССМ 1 «дія + життя = убити». Внутрішня форма ФО пов'язана з поняттям про смерть людини, до якої призводить інша людина. Експресивність ФО *відправити чортам на сніданок* підсилюється пейоративно конотованими компонентами *чортам на сніданок*, що асоціюється з аморальним, ворожим, потворним. Серед внутрішніх характеристик чорта, актуалізованих у конотативній семантиці відповідної ФО, можна виділити здатність заволодівати душами грішників, якими він карає або живиться.

Другий ФСР містить три дієслівні ФО із семантикою «смерть як результат травми частини тіла людини»: *випустити кишки* – «зарізати, заколотити, убити кого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 82], *випустити тельбухи* – «зарізати, убити кого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 82], *голова злетіла з плечей* – «кого-небудь убили» [ФСУМ, кн.1, с. 156], наприклад: – *А той почав лаяти проклятого Мину із криком: «Рятуйте, кишки випускає!»* – упав у калюжу (О. Довженко); – *Ой ти, жебраче нещасний!* – заревів придушено Жменяк, націлившись вилами палієві на живіт. *Я з тебе тельбухи випущу!* (М. Томчаний); – *Мені там (на війні) теж не мед питиметься. Може, й голова злетить* (Г. Тютюнник): ССМ 2 «дія + частина тіла людини» = «померти». ФО *випустити кишки*, *випустити тельбухи* характеризуються негативною оцінною конотацією, із погляду емоційно-експресивного забарвлення відрізняються відтінком згрубілості.

Об'єктивна функція голови, у першу чергу, – зв'язок із мисленням, обробкою й продукуванням знань. Голова метафорично асоціюється з місцем інформації, сприймається як життєво важлива, значуща частина тіла, із якою пов'язане життя людини: *голова злетіла з плечей*.

Третій ФСР має дієслівні ФО із семантикою «припинення земного життя людини»: *звести зі світу*, *зігнати з світу*, *зжити зі світу*, *звести в могилу*, *загнати в домовину* – «доводити до загибелі» [ФСУМ, кн.1, с. 258], *покласти*

трупом – «убивати, нищити» [ФСУМ, кн.2, с. 300], наприклад: *Батька твого за землю з світу зжив Козут* (І. Цюпа); – *За віщо зігнав зі світу мою Зою?* – *гукнув Здирка* (П. Панч); *Ти що, навмисно задумав звести її батька в могилу?* (О. Довженко); *Як я віддам йому хазяйство, то й на тім світі не посмію стати перед моєю старою, котру він в домовину загнав* (І. Карпенко-Карий); *Голод та холод, та ще важкі хвороби безсердечно клали людей у могилу* (М. Стельмах): ССМ 3 «дія + субстантив» = «знищити». У ФО зі значенням «припинити земне життя людини» смерть – не що інше, як результат убивства: *звести в могилу* – відрізняється відтінком згрублості – «згубити, замордувати, довести до смерті» (сема продовження здійснення дії), *покласти трупом* – «убити відразу, наповал» (сема негайності).

Більшість ФО зазначеного ряду за своїм компонентним складом подібні до ФО зі значенням «припинити жити, існувати, померти», але в стилістичному відношенні між ними майже немає збігу, крім деяких ФО, на зразок: *відійти на той світ і відправити на той світ*. ФО зі значенням «убити, умертвити» (сема насильницької смерті) семантично подібні до ФО зі значенням «розстрілювати» (сема насильницької смерті, ексекутивності): *пролити кров* – «вбити когось, воювати з кимсь» [ФСУМ, кн.2, с. 576], *душу з тіла випустити* – «убити» [ФСУМ, кн.2, с. 587], наприклад: *І сам я особисто пролив крові ворожої... чимало* (О. Довженко); *Так ти й дасися йому душу з тіла випустити? Певне, будеш оборонятися* (Панас Мирний).

Проблему самогубства намагаються розв'язати різнобічно: із позицій соціології й психології, культурології й антропології, психіатрії й біології, психології й лінгвістики. У кожній із наук самовбивство знаходить свою проекцію й через неї розкриває частину своєї таємничості. Спробуємо розглянути це явище у фразеології.

Фразеологізми зі значенням «закінчити життя самовбивством» (сема суїцидальності), актуалізуючи семи «граничність» і «смерть як результат самовбивства», об'єднуються у ФСР (три дієслівні ФО): *накласти на себе руки* – «заподіювати собі смерть» [ФСУМ, кн.2, с. 421], *пустити собі кулю в лоб* –

«застрелитися» [ФСУМ, кн.2, с 587], *покінчити з собою* – «позбавити себе життя, вчинити самогубство» [ФСУМ, кн.2, с. 534], наприклад: *А другого дня вся камера піднялася на ноги: отой чоловік **наклав на себе руки*** (А. Дімаров); *В бурхливому каятті він ладен був **пустити собі кулю в лоб*** (Ю. Бедзик); *І саме тому, що – на випадок катастрофи – у нього було тепер чим **покінчити з собою**, він почував себе майже в цілковитій безпеці* (О. Гончар): ССМ 4 «дія + субстантив» = «самогубство». ФО *накласти на себе руки* з компонентом *рука* утворюється на основі метонімічного переосмислення. Кожна з двох кінцівок від плеча до кінця пальців відіграє функції опори руху й захисту внутрішніх органів від пошкоджень і впливу навколишнього середовища. Компонент *рука* слугує метонімічним позначенням людини, її діяльності та вчинків. Рука згідно з уявленням стародавніх народів – символ діяльності, захисту, сили та влади. Образ *руки* як критерій сили людини сприймається з давніх-давен і українським народом. *Накласти на себе руки* означає «позбавити себе життя власними руками».

ФО на позначення життя та смерті людини як номінативні одиниці мови є наслідком культурно-гносеологічної здатності українського етносу, які фіксують стереотипне власне ставлення до мовної картини світу, що представлене в його культурі, традиціях, звичаях, вербалізованій фразеосистемі.

2.4. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність психічного стану людини»

Зміщення уваги парадигми гуманітарних знань у бік антропоцентризму ознаменувалося формуванням на стику наук нових дослідницьких сфер, що вивчають людину й довкілля. Так, одним із результатів антропоцентричної переорієнтації лінгвістичних досліджень є дослідження мовних засобів, за допомогою яких мовець виражає свій емоційний стан, емоційне ставлення до

довкілля. Емоції, концентрація уваги на мовленнєвій особистості людини з її системою уявлень про довкілля, знань і цінностей дають змогу розуміти мову як явище когнітивного порядку, що використовується в комунікативному процесі й має для цього необхідні одиниці й механізми.

У ФСС «граничність психічного стану людини» немає абсолютного центра, немає ФО, яка б називала психічний стан людини взагалі, тобто мала б єдиний компонент значення – інтегральну сему. У складі значення ФО наявні, як мінімум, два компоненти – компонент «психічний стан взагалі» і компонент, який конкретизує характер стану. Психічний стан людини має в основному два джерела: по-перше, він може бути результатом діяльності в минулому, а по-друге, зовнішні чинники або обставини викликають певний емоційний стан, почуття. Стан, на відміну від якості, характеризується меншою стійкістю, стан швидше змінюється, він залежить не стільки від внутрішніх ознак людини, скільки від зовнішніх обставин, що впливають на неї.

ФСС «граничність психічного стану людини» формують 26 ФО, які мають загальне значення, що виражає відчай, безсилля, безвихідне становище, радість, успіх: *хоч караул кричи, хоч трісни, хоч в омут з головою, на сьомому небі* та ін. Мотиваційна база цих ФО матеріалізується в різних формах, залежно від ситуації, що є поштовхом для утворення неологізмів. Модель, що знаходиться в основі наведених ФО, дуже продуктивна, і за аналогією із загальнонародними одиницями виникають оказіональні авторські одиниці.

Підґрунтям для визначення одного з блоків стали семи «граничність» і «найвищий ступінь інтенсивності стану людини». Це утворення становить синонімо-антонімічний блок, оскільки складається з опозиційних ФСР з ідеограмами «відчай, безсилля, безвихідне становище людини» (*хоч караул кричи, хоч з мосту та в воду, хоч трісни*) – «надзвичайно радісний стан людини, хвилювання» (*на сьомому небі, як на крилах, сяяти щастям*). ФО розподіляються за цими рядами непропорційно. ФСР «відчай, безсилля, безвихідне становище людини» є складною структурою, бо його конституенти – ФСБ:

1. «Стан людини, пов'язаний із вольовою діяльністю» (3 ФО): *утрачати владу над собою* – «ставати нездатним обдумано, розсудливо діяти, поводитися в складній ситуації» [ФСУМ, кн.1, с. 137], *тримати себе в руках (лабетах)* – «стримувати свої почуття, намагатися бути спокійним; володіти собою в незвичайній, складній ситуації, обмежувати кого-небудь у чомусь» [ФСУМ, кн.2, с. 721], *занепадати духом* – «зневірятися в чомусь, втратити надію» [ФСУМ, кн.1, с. 249], наприклад: *Він **утрачав владу над собою**, і це його дивувало – що відбувається... піддався кволості і вже почав був **утрачати свідомість*** (Із газети); – *Прошу не клопотатися: все піде найкраще, – запевнив Первоцвіт, який хоч і хвилювався, але умів **тримати себе в руках*** (М. Тарновський); *Гнат намагався розважити Назара дотепним словом, та той зовсім **заненав духом*** (Т. Шевченко). ССМ 1 «дія + прономінатив + субстантив» = «дуже підвищений стан людини».

Влада – один із трьох головних складників держави (територія, народ, влада). Здавна всяка державна влада обґрунтовується або згори, ласкою Божою (влада теократична), або знизу, волею народу (влада демократична), або сама від себе, на основі насильства (влада самодержавна). *Утрачати владу над собою* – утрачати самовладання. *Тримати в руках* (кого, що) – мати владу над кимось, чимось. *Тримати себе в руках* – не втратити владу над собою, своїми емоціями, почуттями, вчинками. *Утрачати владу над собою, тримати себе в руках* – дієслівні ФО.

2. «Надзвичайно важке становище» (3 ФО): *далі вже нікуди* – «уживається для вираження найбільшої міри вияву чого-небудь, крайньої межі» [ФСУМ, кн.2, с. 436], *хоч вовком вий* – «уживається для вираження безвихідного, скрутного становища, великого відчаю, досади» [ФСУМ, кн.1, с. 71], наприклад: *Так він коло його **впадає**, так йому **догодждає**, що **вже далі й нікуди*** (Б. Грінченко); – *Хоч би, думаю, яка-небудь **грішна душа** на дорозі **трапилась**. **Хоч вовком вий** – нікого* (В. Логвиненко).

Особливості мотивації зазначених ФО пов'язані з репрезентацією відчуття людиною безвихідного становища.

Вовк – хижак родини собачих, звичайно сірої масті, вовк як символ хижацтва, невгамовного голоду є породженням злої сили, творіння Сатани (тому є й народні замовляння від вовка). Про диявольську природу вовка мовиться в народних оповіданнях. Вовк виє по ночах із голоду, холоду та туги, звідси вираз *хоч вовком вий. Занепадати духом* – дієслівна ФО, *хоч вовком вий, далі вже нікуди* – адвербіальні ФО. Ряд представлений ССМ 1 «прислівник + прислівник + прислівник» = «дуже важкий емоційний стан людини», ССМ 2 «хоч + субстантив + дія» = «дуже важкий емоційний стан людини», ССМ 3 «дія + субстантив» = «дуже важкий емоційний стан людини».

3. «Стан надзвичайної тривоги, хвилювання» (2 ФО): *як на голках* – «у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, нетерпляче» [ФСУМ, кн.1, с. 155], *сам себе не тямить* – «перебуває в стані дуже сильного збудження, хвилювання; діє несвідомо» [ФСУМ, кн.1, с. 730], наприклад: *Орися сиділа, як на голках, а ввечері рішуче поставила перед Тимком вимогу, щоб він спровадив із двору свого дружка* (Г. Тютюнник); *Хороші шутки, що й сам себе не тямлю та дрижаки їм* (Г. Квітка-Основ'яненко). Зазначений ряд містить ад'єктивні ФО, які побудовані так: ССМ 1 «як + прийменник + субстантив» = «надзвичайно нервове збудження», ССМ 2 «прономінатив + дія» = «надзвичайно нервове збудження».

Надзвичайно скрутне становище людини часто є мотиваційною базою для фразеологізмів. Образність цих одиниць заснована на порівнянні між зовнішнім становищем, місцезнаходженням людини та її внутрішнім станом. Таким чином, асоціація за схожістю лежить в основі перенесення значення: у стані постійного надзвичайного хвилювання.

Внутрішня форма ФО пояснюється маніфестацією стану тривоги людини за допомогою порівняння з відчуттям болю від неприємних на дотик предметів, що позначені компонентами цих фразеологізмів (*на голках*).

Життя характеризується сильним напруженням. Це напруження виражається в негативних емоціях, тому кількість ФО величезна. На відміну від

значної кількості ФО з негативним емоційним станом людини, набагато менше є фразеологізмів, що означають позитивний емоційний стан людини. Це ФО з ідеограмою «надзвичайно радісний стан людини, хвилювання»: *на сьомому небі* – «дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий; у стані небувалого піднесення» [ФСУМ, кн.1, с. 428], *як на крилах* – «у доброму настрої, у стані піднесення» [ФСУМ, кн.2, с. 313], наприклад: *Олег уже двічі балотувався в депутати і завжди обирався одноголосно. Никодим Динька [батько] був на сьомому небі* (М. Зарудний); *Під шал оплесків сходила Вутанька – сяюча, розпашіла – з трибуни... Легко, мов на крилах, ішла поміж рядами* (О. Гончар). Моделі зазначеного ряду – ССМ 1 «прийменник + числівник + субстантив» = «надзвичайно емоційне піднесення», ССМ 2 «порівняльний сполучник + прийменник + субстантив» = «надзвичайно емоційне піднесення».

За уявленнями Аристотеля, небо складається із семи нерухомих кришталевих сфер, до яких прикріплені зірки та планети (про сім небес згадується також у різних місцях Корану; сам Коран був начебто принесений ангелом із сьомого неба). ФО *на сьомому небі* уживається на позначення найвищої міри радості, щастя, блаженства.

Крила – літальний орган птахів, комах і деяких ссавців (наприклад, кажанів); символ лету, а водночас духовного піднесення. Крила мають уособлені духовні сили-ангели.

Граничність психічного стану людини залежить і від внутрішньої форми ФО, що пов'язана з образністю. При утворенні ФО компоненти її значення набувають додаткових конотацій, які утворюються в результаті зв'язку внутрішньої форми з новим значенням, що спричинює трансформацію фразеологізму. Так, унаслідок метафоричного перенесення будь-якого образу на людину, зокрема на її психічний стан (*хоч вовком вий, на сьомому небі, як на крилах*), виникають різні за емоційним сприйняттям асоціативно-образні уявлення. *Мов на крилах, на сьомому небі* – адвербіальні ФО, *піднісся духом* – дієслівна ФО.

Семи «граничність» і «морально-етична характеристика стану»

організують ФО у відповідний блок, що складається з ФСР з ідеограмами «в усьому, повністю, цілком»: *з голови до ніг* – «повністю, цілком» [ФСУМ, кн.1, с. 158], *по самі вуха* – «дуже сильно, повністю, надзвичайно» [ФСУМ, кн.1, с. 141], наприклад: *Глибокі зморшки лягли Сагайді на чолі. Він залишив рацію і, підійшовши до «варяга», деякий час мовчки оглядав його з голови до ніг* (О. Гончар); *З перших же днів закохався в неї, як сам признався собі, по самі вуха* (А. Головка). Характер граничності у фразеологічних одиницях виражається, з одного боку, семантичною ознакою, а з іншого – прийменниками *по, до*: ССМ 1 «прийменник + субстантив + прийменник + субстантив» = «цілком», ССМ 2 «прийменник + прономінатив + субстантив» = «повністю».

Фразеологізми на позначення психічного стану людини, актуалізуючи семи «граничність» і «раптове настання стану», об'єднуються у два ФСР:

1. «Стан граничного страху, жаху, переляку» (3 ФО): *аж волосся піднялося вгору* – «кому-небудь стало дуже страшно» [ФСУМ, кн.1, с. 124], *кров застигла у жилах* – «кому-небудь стало дуже страшно, моторошно, тривожно» [ФСУМ, кн.2, с. 315], *острах обіймає* – «стає неспокійно, дуже страшно комусь» [ФСУМ, кн.2, с. 471], наприклад: *Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити* (Б. Грінченко); *У людей аж піднялося волосся угору, і всі, глибоко зітхнувши,— перехрестились* (Панас Мирний); *Модель здригнулась у повітрі й клюнула. Серце мов обірвалось, застигла на мить кров у жилах* (О. Донченко). Структурні типи ФО зазначеного ряду побудовані за моделлю речення.

2. «Стан граничного гніву, роздратування, обурення» (3 ФО): *вийти з себе* – «повністю втратити спокій, самовладання, терпіння» [ФСУМ, кн.1, с. 92], *аж ударити об поли руками* – «виявити надзвичайно сильне здивування, обурення у зв'язку з чим-небудь» [ФСУМ, кн.2, с. 732], наприклад: *– Нічого, – заспокоїв і дістав із шафи горілку. Випили по чарці, Варивон з опаскою дивився на пополотніле обличчя товариша, знав, що той кипить усередині і досить жодного слова, щоб вийшов із себе* (М. Стельмах);

Купець аж руками ударив об поли. – Невже не здогадуєшся? Таж я!... забивався в рукава й за пазуху, застилав непроглядною пеленою і небо, і весь білий світ (В. Малик): ССМ 1 «субстантив + дія» = «дуже страшно», ССМ 2 «аж + дія + субстантив + прислівник» = «дуже страшно», ССМ 3 «дія + субстантив + прийменник + субстантив» = «повна втрата спокою», ССМ 4 «аж + дія + прийменник + субстантив + субстантив» = «надзвичайне здивування».

Аналіз ФО дав змогу виділити частково мотивовані ФО, загальне значення яких мотивоване значенням одного компонента, причому він або прямо вказує на значення всієї ФО – *упадати в гнів*, або містить у своїй структурі семантичну ознаку, яка лише натякає на загальне значення ФО – *занепадати духом*. Непрямо мотивованими є такі ФО, у яких значення пов'язане з розумінням внутрішньої форми, образної основи вираження, – як з ланцюга зірвався.

Емоційні категорії, які мають символічні позначення, як-от *душа, серце*, осмислено як поняття, що вербалізуються в абстрактних сутностях і становлять окремий ФСР: *душа (серце) скніє* – «хто-небудь переживає, хвилюється за когось, тяжко страждає, охоплений почуттям жалю, туги» [ФСУМ, кн.1, с. 228], *усіма фібрами серця* – «надзвичайно, дуже пристрасно» [ФСУМ, кн.2, с. 739], *ятриться серце* – «хто-небудь дуже переживаючи, розтравляє, посилює відчуття чогось болісного, важкого» [ФСУМ, кн.2, с. 642], наприклад: *Хвора, серед самоти, уперше пізнала Солоха, що їй тяжко: душа скніла, серце нудилося* (Панас Мирний). *А святий для нас хліб...художник написав так, наче він його ненавидить усіма фібрами душі і ніколи не їв* (П. Гуріненко). *Різні клопоти є. Від одних розцвіта, а від інших ятриться душа, ніби рана* (О. Левада). ФО означають дуже сильне, крайнє виявлення почуттів, бажань та інших переживань людини: ССМ 1 «субстантив + дія» = «тяжке страждання», ССМ 2 «прономінатив + субстантив + субстантив» = «надзвичайно пристрасно», ССМ 3 «дія + субстантив» = «дуже болісне відчуття».

Компоненти *болить, ятриться, скніє* сприяють більшому експресивному наповненню ФО. Однак не можна ототожнювати серце та душу. «Серце є дещо

більше незрозуміле, непроникне, таємне, приховане, ніж душа, ніж свідомість, ніж дух» [197, с. 65]. Однією з відмінностей душі та серця є така: «У давньому магічному жанрі немає місця християнській душі з її свободою волі, відповідальністю за вибір між добром і злом» [197, с. 28], «...але серце не має свободи вибору. У серці народжується почуття, у душі народжується гріх» [197, с. 30]. Протилежної думки дотримується Є. Яковенко, досліджуючи концепти *серце*, *душа*, *дух* у німецькій та англійській мовах: вияв волі, бажання не властивий душі. «Серце саме здатне приймати рішення, зазнавати бажання...» [197, с. 42]. «...Душа, подібно до деяких звичайних органів, може боліти, пор. : «*душа болить* – так описують специфічне фізичне відчуття, локалізоване в грудях» [197, с. 15].

Фразеологізми вербалізують психічні стани людини шляхом використання слів різноманітних відчуттів, їхньої візуалізації (виявлення емоцій, стану, ставлення пов'язується із зовнішнім виглядом людини, її поглядом), різноманітними фізіологічними реакціями організму, а фізіологічні вияви психічних станів у свою чергу асоціюються з явищами зовнішнього світу, які стають символами тих чи тих психічних виявів. Беззаперечним залишається той факт, що емоційні чинники є одними із джерел семантичного розвитку мови, а емоційні компоненти перебувають не за межами лексичного значення слова, а є його складниками. Довгий час роль емоцій у мові недооцінювалася. Так, у лінгвістичній літературі й на сьогодні немає однозначної відповіді на питання про те, як емоційне життя людини розглядається в мові та її семантиці, чому в мовленні практично кожне слово може стати емотивним (емотивність – це емоційність у мовному середовищі), як пояснити, що нейтральні слова можуть утворювати емотивні словосполучення та єдності. ФО яскравіше й глибше характеризують емоційний стан людини, ніж лексичні одиниці, тому вони є семантичними центрами в тексті.

2.5. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність фізичного стану людини»

Вибір дослідження ФО на позначення фізичного стану людини зумовлений тим, що на сучасному етапі розвитку лінгвістики, коли антропоцентризм стає одним із основних принципів досліджень, є потреба в більш глибокому, детальному аналізі однієї зі сторін життя людини – фізичного стану, який визначає здатність людини до праці, якість її життя, особливості психіки й поведінки.

В аналізованому ФСП «граничність» окреме місце посідають ФО зі значенням «граничність фізичного стану людини» – сегмент, у якому презентовано адвербіальні ФО. Наявність спільної для всіх ФО названого сегмента категоріальної семи «кількість» дає підстави для твердження про її диференційний статус у межах поля.

У ФСС «граничність фізичного стану людини» входить 15 ФО.

Фразеологізми на позначення фізичного стану людини віддзеркалюють такий людський чинник у мові, як вербалізовані емоційні реакції людини, її стан, ставлення людини до світу й до самої себе в цьому світі.

При виділенні ФСБ ФО, що входять до складу ФСГ, ураховуємо дві семи – «граничність» і «фізичний стан людини».

ФСБ містять ФСР, об'єднані інтегральною семою.

Підґрунтям для визначення одного із блоків стали семи «граничність» і «інтероцептивні відчуття людини». «Інтероцептивні відчуття – відчуття, рецептори яких розташовані у внутрішніх органах та тканинах тіла і які відображають стан внутрішніх органів людини» [38, с. 144]:

1. «Больові відчуття» (3 ФО): *голова розвалюється* – «хто-небудь страждає від сильного головного болю» [ФСУМ, кн.1, с. 157], *круги літають перед очима* – «хто-небудь перебуває у стані запаморочення від болю» [ФСУМ, кн.2, с. 317], *хоч лягай та помирай* – «немає сил терпіти, витримувати щось; дуже боляче» [ФСУМ, кн.2, с. 359], наприклад: ***Голова розвалюється від***

дивного неприємного дзвону й болю (Ю. Збанацький); *Змерз (Іван) одразу, безсило опустив бартку і посунувся далі... Червоні **круги літали перед його очима*** (М. Коцюбинський); – *Ріже мене і пече попід боками... Так мене мучить, голубчику, що **хоч лягай та помирай*** (Г. Тютюнник).

При утворенні ФО компоненти її значення набувають додаткових конотацій, які утворюються в результаті зв'язку внутрішньої форми з новим значенням, що спричинює трансформацію ФО. Так, унаслідок метафоричного перенесення будь-якого образу на людину, зокрема на її фізичний стан, виникають різні за емоційним сприйняттям асоціативно-образні уявлення.

В антропоцентричній моделі світу *голова* – центр розуму, місце духовного життя. Від найдавніших часів розвитку мови голова є значеннєвим центром найрізноманітніших асоціацій і метафор. Ця частина тіла керує думками й розумом, тому основне конотативне значення соматизму – поміркованість і розум або їхня відсутність. Часто *голова* набуває ширшого значення, а саме відповідає за життя людини. Одним із чинників формування внутрішньої форми ФО є значення дієслова *розвалюватися* – руйнуватися, ламатися.

Око у Святому Письмі є символом батьківської турботи Бога, символом суддівського споглядання. Це орган зору, завдяки якому людина все бачить і оцінює. Оскільки 80% інформації про світ приходить до людини через очі, вони вважаються одним із найважливіших органів людини, їм приписується таємнича магічна сила.

2. «Органічні відчуття» (3 ФО): *голодний як собака* – «дуже голодний» [ФСУМ, кн.2, с. 234], *живіт присох до спини* – «хто-небудь дуже голодний» [ФСУМ, кн.2, с. 235], *аж шкура болить* – «хто-небудь дуже голодний» [ФСУМ, кн.2, с. 234], наприклад: – *Вже од голоду **аж шкура болить**, – подумав Кайдаш* (І. Нечуй-Левицький); ***Живіт до спини присох!** Ходить як з хреста знятий* (О. Гончар); – *Поклади мене у віз із рибою. – Ай! Риба! По всій Польщі люди **голодні, як собаки**. Рибу розкрадуть, і пана...* (О. Довженко).

ФСР містять такі ССМ:

ССМ 1 «субстантив + дія» = «нестерпний біль», ССМ 2 «субстантив + дія + [перед чим]» = «нестерпний біль», ССМ 3 «хоч + дія + обставина мети» = «нестерпний біль», ССМ 4 «ад'єктив + як + назва тварини» = «дуже голодний», ССМ 5 «субстантив + дія + [до чого]» = «дуже голодний», ССМ 6 «аж + субстантив + дія» = «дуже голодний».

Семи «граничність» і «пропріоцептивні відчуття» організовують ФО у відповідний блок, що складається з ФСР з ідеограмами. «Пропріоцептивні відчуття – відчуття, рецептори яких розташовані в м'язах та сухожиллях і які дають інформацію про рух та положення нашого тіла в просторі» [38, с. 144]:

1. «Кінестезичні відчуття» (3 ФО): *ледве тягти ноги* – «дуже повільно рухатися від фізичної перевтоми, хвороби» [ФСУМ, кн.2, с. 728], *валитися з рук* – «через втому, хворобу» [ФСУМ, кн.1, с. 50], *падати з ніг* – «знесилюватися, знемагати, дуже втомлюватися, виснажуватися від чого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 50], наприклад: *Натомлені, голодні й побиті, ледве ноги тягнувши, повернулися ми до табору* (В. Козаченко); – *Ноги підламуються з голоду!* – *Робота з рук валиться* (З. Тулуб); *Уляні Григорівні хотілося зустріти Зелені свята, як годиться добрим християнам, і вона з ніг падала, щоб причепурити, наскільки можна, ще недобудовану хату* (С. Добровольський).

Кінестезичні відчуття виникають через скорочення й розслаблення м'язів, розтягування зв'язок, тертя суглобів. Периферійна частина є низкою вільних нервових закінчень, кінцевих утворень, розміщених у суглобово-м'язовому апараті.

Кожна з двох верхніх кінцівок людини від плечового суглоба до кінчиків пальців, а також кисть – важливий і водночас вразливий орган людини, тому здавна виступає об'єктом прокльонів («*Бодай тобі руки й ноги повсихались!*», «*Бодай тобі руки повсихають!*»); має багато традиційних обрядово-сакральних епітетів. Як ознака сили *рука* дуже часто фігурує в народних казках, оскільки здавна переважала ручна праця, *рука* й символізує останню.

2. «Статичні (гравітаційні) відчуття» (3 ФО): *земля тікає з-під ніг* – «хто-

небудь втрачає рівновагу, падає» [ФСУМ, кн.2, с. 263], *скрутити в три погібелі* (у баранячий ріг) – «дуже низько» [ФСУМ, кн.2, с. 264], *зігнути в дугу* – «дуже, надто» [ФСУМ, кн.2, с. 220], наприклад: *Земля тікала з-під ніг, і Хмельницький упав горілиць, уп'явшись в чорні сволоки з стелі розплющеними очима* (Н. Рибак); – *А отих хлопів та українських ходачкових дворян ми скрутимо в три погібелі* (І. Нечуй-Левицький); *За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами* (М. Коцюбинський).

ФО *земля тікала з-під ніг* відзначається високим ступенем метафоричності. Стан запаморочення в людини найчастіше асоціюється з коловоротними рухами в голові, які маніфестовані за допомогою компонентів *закрутилося, тікає*.

Образи аналізованих ФО *скрутити в три погібелі, зігнути(ся) в дугу* ґрунтуються на уявленні про знущання з людини, що асоціюється з її фізичними тортурами. Образні конкретизатори ФО виражені компонентами *три погібелі, дуга*. Щоб зрозуміти, що це означає, треба насамперед збагнути що слово *погібель* тут не те, що *смерть*. Три погібелі – це три коліна, тобто триразово зігнути. Є думка, що ФО виникла в страшному місці – у хатах для катувань, де кати згинали людей буквально в дугу, у три погібелі: повністю підкоряли, ламали остаточно. Експресивність ФО підсилюється дієслівними компонентами *скрутити, зігнути*.

ФСР містять такі ССМ: ССМ 1 «дія + частина тіла людини» = «дуже втомлюватися», ССМ 2 «дія + прийм. + субстантив» = «стан людини».

Людині з давніх-давен відомий алкоголь і спосіб його отримання, зберігання, споживання, тому не дивно, що згадки про нього посідають у сучасній фразеології значне місце. Найчастіше ФО, пов'язані з пияцтвом, стосуються негативних наслідків уживання алкоголю або оцінки людини: її психічного та фізичного стану, зовнішнього вигляду, поведінки під час та після пиття, деяких звичаїв.

ФО на позначення стану сп'яніння людини осмислено як поняття, що вербалізуються в абстрактних сутностях і становлять окремий ФСР (2 ФО): *до*

зеленого змія – «сильно сп'яніти» [ФСУМ, кн.2, с. 267], *до чортиків* – «до повного сп'яніння» [ФСУМ, кн.2, с. 771], наприклад: – *Та що це ти, в білій гарячці, допився до зеленого змія?* (М. Понеділок); *Полковник Ліснобродський, стоячи на батареї, незрозуміло протер запухлі після нічної пиятики очі. Чи не до чортиків уже допився?* (О. Гончар).

Змій – казкова істота з крилами й тулубом плазуна, наділена незвичайною силою, дракон; за повір'ям, може сильно шкодити людині; у народних оповіданнях виступає як зла сила (наприклад вихор), демон; коли летить, залишає за собою вогненний слід, можливо, звідси вірування, що змій може нападати на сонце чи місяць і викликати їхнє затемнення; пожирає людей (одного з таких багатоголових зміїв убив святий Юрій).

Чорт – персонаж слов'янської міфології. Фантазія малювала Чорта як злу нечисту силу й уявляла його у вигляді лукавої людиноподібної істоти, хитрої й підступної. Вірили, що Чорт водиться в безлюдних місцях, живе в безоднях, в очереті, в пустелі, у пустках, руїнах і що він може перекидатися на людину, тварину та ін. Мова йде про галюцинації, спричинені надмірним уживанням алкоголю: ССМ 1 «дія + ад'єктив» = «сильно сп'яніти», ССМ 2 «дія + до + субстантив» = «сильно сп'яніти».

Здатність фразеологізмів позначати життєво важливі для людини стани її організму свідчать про антропоцентричний характер їхнього походження, семантики, індивідуального фразеологічного значення.

2.6. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність інтенсивності дії людини»

Особливого уточнення вимагає питання про взаємодію категорії інтенсивності з іншими категоріями лексикології. Уявлення про інтенсивність мовознавці пов'язували з окремим класом слів, протилежним експресивно нейтральним утворенням, з одного боку, та експресивним лексичним одиницям, які не містять допоміжні кількісні характеристики, з іншого.

Інтенсивність співвідноситься із суміжними категоріями, до яких потрібно віднести категорію кількості, міри, експресивності. Інтенсивність не варто визначати як синонім міри. Інтенсивність демонструє рівень розвитку в межах конкретної міри, яка не змінює якості, а міра у філософському розумінні – це граничність, за якою зміна кількості змінює якість. Інтенсивність є семантичною ознакою, що має стосунок до деякої величини (норми кількості).

Відомо, що такі слова, як *інтенсивний*, *інтенсивність*, *інтенсивно*, мають достить широкий діапазон свого використання в мовленні людини. Отже, інтенсивним називають такий процес або ознаку, які вирізняються високим ступенем свого виявлення.

Разом із тим уявлення про інтенсивне, загальне для різних сфер людського буття, у межах лінгвістики до цього часу не знайшло однозначної інтерпретації.

Одне з найперших потрактувань інтенсивності належить французькому дослідникові Ш. Баллі. Спираючись на особливості людського мислення, яке сприймає все в співвідношенні з одним або декількома аналогічними предметами чи явищами, мовознавець наголошував на властивостях людського розуму швидше сприймати кількісні розбіжності, ніж специфічні ознаки. Інтенсивність, за Ш. Баллі, – усі відмінності, які належать до категорій кількості, величини, цінності, сили тощо, незалежно від того, чи мова йде про конкретні уявлення або абстрактні ідеї [18, с. 202].

Услід за ідеями, які набули розгорнутого осмислення, дослідники автоматично запозичили й термін «інтенсивність», унаслідок чого сфера його застосування в сучасній лінгвістиці істотно поширилася.

У цілій низці лінгвістичних праць неодноразово розглядалося питання про особливості вживання терміна «інтенсивність», про його правомірність, про необхідність його уточнення. Однак багато дослідників, указуючи на невідповідність терміна явищу, його невизначеність, продовжують його використовувати, не пояснюючи свій вибір.

У тлумаченні термінів на рівні лексичного значення містяться

компоненти, що суперечать лінгвістичним явищам: інтенсивний – «напружений, посилений» [38, с. 401]; надмірний – «який перевищує міру, звичайну норму чого-небудь, звичайний ступінь виявлення чого-небудь» [38, с. 559].

Недолік терміна «інтенсивність» убачається в тому, що він не експлікує на рівні свого лексичного значення семантики ослаблення, зменшення. Тому навіть найвищий ступінь виявлення ознаки не може бути надмірним (реалізуватися над міру, перевищувати міру), оскільки він теж означає деяку міру ознаки, дії, стану і под.

30 ФО досліджуваної групи відрізняються тим, що в тексті знаходяться поряд із дієсловами, виражаючи загальне значення граничною напругою, інтенсивністю дії. Таку семантику, наприклад, має ФО *з усієї сили*, яка є основною в групі, оскільки вона нейтральна в стилістичному відношенні, одиниця може використовуватися в будь-яких контекстах: *І за кожним «уставай» він бив його з усієї сили в бік чоботом, аж посувалось тіло по хаті, але не виявляло життів* (Б. Грінченко); *Коли не можу нічим любій Вітчизні прислужитися, в усякому разі з усієї сили намагатимуся нікому ні в чому не шкодити* (Г. Сковорода).

Семантика конкретних дієслів, що пов'язані з ФО цієї групи, дуже різноманітна. Вони можуть означати як конкретні дії, так і абстрактну діяльність людини, але в кожному разі ФО виконують підсилювальну, уточнювальну функцію.

На основі дистрибутивних можливостей конкретних фразеологізмів у межах групи виділяються ФСР, наприклад, ряд одиниць, що об'єднані з дієсловами говоріння (*на всю іванівську, не своїм голосом, на весь голос* та ін.). Важливим критерієм класифікації й вивчення матеріалу в межах групи є також мотиваційна база. Фразеотвірна основа цілої низки одиниць зі значенням «граничність інтенсивності дії» – це різний стан людини, пов'язаний із її активною діяльністю до межі граничності своїх можливостей. Таким чином, увесь фактичний матеріал (ФО, які називають граничність інтенсивної дії й

указують на активну діяльність людини до граничності своїх можливостей) можна поділити на блоки за семантичним критерієм, визначивши ієрархію інтегральних і диференційних сем у структурі ФО. При виділенні семантичних блоків ФО, що входять до складу ФСТ, ураховуємо дві семи: «граничність» і «активна діяльність людини».

Підґрунтям для визначення одного з блоків стали семи «граничність» і «активна діяльність людини до межі своїх можливостей». Цей ФСБ складається з ФСР з ідеограмами «найвищий ступінь інтенсивності дій людини» (*не своїм голосом*) та «напруження, із яким здійснюється активна діяльність людини до межі своїх можливостей» (*до сьомого поту, що є сили, що є духу*). ФО розподіляються за цими рядами непропорційно. ФСР «ступінь інтенсивності дії людини» становить складну структуру, бо його конститuentами є цілі фразеологічні серії, які пов'язані дієсловами зі значенням говоріння, при цьому семантика конкретного дієслова й значення фразеологізму взаємозалежні:

1. «Дуже голосно кричати»: *на весь голос* – «дуже голосно, з усієї сили» [ФСУМ, кн.1, с. 159], *аж стіни дрижать* – «дуже голосно, занадто гучно» [ФСУМ, кн.2, с. 694], наприклад: *Як крикнув десятник на весь голос: «На паничину!»* (Марко Вовчок); *Співаємо, аж на улицю чути, аж стіни у хаті дрижать...* (Панас Мирний).

2. «Говорити, писати інтенсивно»: *метати громи і блискавки* – «дуже гнівно, роздратовано говорити, писати про кого-, що-небудь; критикувати, лаяти когось» [ФСУМ, кн.2, с. 385], *накрити мокрим рядом* – «різко висловити своє незадоволення, сказати щось неприємне» [ФСУМ, кн.2 с. 421], наприклад: *Губернатор метав грім і блискавку. Таким Оух ще не знав його* (Я. Стецюк); – *Повертайте, хлопці, сьогоднішній виторг! – одразу ж накрив мокрим рядом своїх вірних помічників* (М. Стельмах).

Ряди містять такі ССМ: ССМ 1 «прийменник + прономінатив + субстантив» = «дуже голосно», ССМ 2 «аж + субстантив + прийменник + субстантив + дія» = «дуже голосно», ССМ 3 «дія + субстантив» = «дуже велике незадоволення», ССМ 4 «дія + ад'єктив + субстантив».

Зазначені слова є своєрідними символами, що означають ту інтенсивність, із якою здійснюється активна діяльність людини, її дії. Фразеологічне значення побудоване на основі метонімічного перенесення, як слушно зауважує Ю. Гвоздарьов, «вираження внутрішнього стану людини шляхом найменування зовнішньої ознаки, що спостерігається й супроводжується зазвичай таким станом» [50, с. 88].

Пращури українців відчували благоговійний страх перед природними стихіями, вважаючи їх утіленням божественних сил. Повелителем грому й блискавки, за їхніми віруваннями, був Перун – верховний над усіма богами. У мить свого гніву він спалахом блискавиці відчиняє оселю небожителів, що є грізним застереженням для людей, аби не грішили. У народі форму блискавки порівнювали з бато́гом, ударами якого бог-громовик карає злих демонів – хмар. Із поширенням християнства люди почали говорити, що це святий Ілля з неба кидає вогняні стріли, щоб вразити слуг, яких залишив сатана на землі. У народі кажуть, що, коли настане кінець світу, Ілля так вдарить громами, що земля розсиплеться. Отже, блискавку завжди пов'язували з гнівом і карою. Фразеологізм *метати громи і блискавки* має подвійне переносне значення: гнівно, роздратовано говорити про когось, щось, сварити виглядом, виражати гнів, обурення, незадоволення, сердито дивитися.

Для ФО *потом і кров'ю, до сьомого поту, сім потів зійде* характерні зовнішні ознаки, що супроводжують інтенсивну діяльність людини, для характеристики саме такої дії (кров і піт – вічне джерело, з якого живилася Земля). За своїм компонентним складом виділяються одиниці *до сьомого поту, сім потів зійде*, у яких уживається числівник «сім», що має в українській мові містичне, символічне значення, пов'язане з марновірними уявленнями. Цей компонент трапляється не тільки в складі ФО зі значенням граничності (*семимильними кроками*), а також і в інших одиницях українського фразеологічного фонду (*книга за сімома печатками, сьома вода на киселі*). У процесі зіставлення лексико-семантичних компонентів визначаємо, що майже в усіх ФО повторюються слова: *сила, дух, піт – з усієї сили, що є духу, до сьомого*

поту, сім потів зійде.

Як і вищенаведені, так і ФО *до останнього подиху*, *до останньої краплі крові*, *з останніх сил*, *остання межа* виникли внаслідок перенесення значення, заснованого на метонімії, на образних асоціаціях за зв'язком: *Він до останнього подиху зберіг вірність присязі, вірність прапорові, вірність своїй Батьківщині*, – говорив гвардії майор (О. Гончар); *Висловлюємо повну готовність стояти до останньої краплі крові за Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів* (М. Стельмах); *З криком «ох, Боже мій! ох, Боже!» вона шарпнулася з останніх сил і наосліп кинулася в очерет* (М. Коцюбинський); *То вже було в її (актриси) злеті останньою межею, після чого почався неминучий спад, а потім – творчий занепад* (Із газети).

Останній – той, що закінчує щось, кінцевий. Тобто ФО з компонентом *останній* визначають межу чогось, а отже, граничність ознаки, дії, процесу, стану тощо.

У зв'язку з активною діяльністю людини використовуються й інші фразеологізми: *як прокляті, аж дим іде, на повну катушку: Менші послушниці день і ніч як прокляті працюють, а багаті гуляють та вино п'ють* (І. Микитенко); *Працювали ми так, що аж дим ішов* (І. Микитенко); *«Невже в мене сили нема крикнути?» – Яво! – гукаю, як то кажуть, на повну катушку* (В. Нестайко).

Прокляття – засудження кого-небудь за вчинені гріхи, супроводжуване відлученням від церкви, зловісним побажанням, пророцтвом. Воно виступає інтегративним механізмом. Страх бути відлученим (проклятим) є межею в діяльності й світобаченні людини. Прокляття діє за формулою: «Усі проти одного». Тому це – не просто церковна кара, а соціальна дія з певними наслідками. ФО *як прокляті* вказує на граничну інтенсивність певної дії, яка виконується за умови, коли людині вже втрачати нічого, а тому вона докладає максимум зусиль, щоб завершити розпочате.

Про вищий ступінь інтенсивності будь-якої дії говорять фразеологізми *повним ходом*, *аж небу жарко*. Перша ФО запозичена із галузі техніки й

сполучається з дієсловами *йти, плинути*: *Прийшла весна. На **повний** хід ідуть роботи в рільничій бригаді* (Із газети). Цікавою за компонентним складом є ФО *аж небу жарко*: *Бігли, мабуть, так, що **небу жарко** стало?* (О. Довженко). Іти, бігти, працювати дуже сильно та енергійно.

За релігійними уявленнями (ще дохристиянськими) – небо *вишнє*, місце перебування богів, ангелів, святих, душ померлих; вічне царство, потойбічний світ, рай. Володарем Неба у наших предків був Перун, який заступив Сварога. Видиме небо – то лише частина всього безмежжя; спалахом блискавиць бог Перун на мить відкриває його, а лише під час Страшного суду Всебог повністю відкриє небо: тоді вогонь Сварога спалить усе довкола; а поки що в небесному царстві живуть сини Сварога – Сварожичі, серед них божественний його син Дажбог-Сонце. Послуговуючись цими уявленнями, смислове навантаження ФО *небу жарко* вказує на певне перебільшення й уживається для вираження найвищого ступеня інтенсивності якоїсь дії, діяльності, тобто активніше, енергійніше вже не може бути.

Лексема «повний» у ФО передає граничну повноту дії, процесу, стану, тобто дуже інтенсивно, з максимальним напруженням, навантаженням. Зміст ФО *на повну катушку, повним ходом*, узуальне значення яких формується контекстом, передається однорідним до фразеологізму означенням «добряче», «сильно».

Семи «граничність» і «морально-етична характеристика стану» організовують ФО у відповідний блок, що складається з ФСР з ідеограмами:

1. «В усьому, повністю, цілком»: *з голови до ніг* – «повністю, цілком» [ФСУМ, кн.1, с. 158], *до самих кісток* – «дуже сильно, наскрізь, повністю; усім єством» [ФСУМ, кн.2, с. 298], *по самі вуха* – «дуже сильно, повністю, надзвичайно» [ФСУМ, кн.1, с. 141], наприклад: *Черниш уже був з **ніг до голови** в новому, вирядився, як до параду* (О. Гончар); *Додому пішов Боровий, коли вже **до самих кісток** пробрало його холодом та вологістю* (Я. Гримайло); *Галина зітхнула. Я знав, що вона **по вуха** закохана в Семена Михайловича* (Ю. Збанацький).

2. «Стан сорому, хвилювання»: *червоніти як жар* – «хвилюватися, дуже переживати, почувати себе дуже ніяково, тривожно від сорому» [ФСУМ, кн.2, с. 488], *не знати, куди дівати очі від сорому* – «дуже соромитися, перебувати в незручному становищі перед ким-небудь у зв'язку з провиною, осудом» [ФСУМ, кн.2, с. 269], *не знати, на який стілець сісти* – «бути нерішучим, розгубленим, відчувати величезний сором» [ФСУМ, кн.2, с. 269], наприклад: *Далі бачу, що вона вже червоніє, як жар найчервоніший* (Марко Вовчок); *Він і не знав, куди йому очі діти: заморгав, поблід та швидше між народ...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Рудь через те й не знає, на який стілець сісти, що вважає себе неправим, але не має мужності визнати цього* (С. Голованівський): ССМ 1 «прийменник + субстантив + прийменник + субстантив» = «повністю», ССМ 2 «прийменник + прономінатив + субстантив» = «дуже сильно», ССМ 3 «дія + як + субстантив» = «дуже хвилюватися», ССМ 4 «сполучник + прономінатив + субстантив + субстантив» = «дуже соромитися», ССМ 5 «прийменник + прономінатив + субстантив + дія» = «дуже соромитися».

У деяких випадках характер асоціацій визначає протилежні емоційні відтінки, які накладаються на основне значення. Саме внутрішня форма визначає опозицію позитивної конотації ФО *як маків цвіт, як калина в лузі* та негативної – *почервоніти як рак, почервоніти по самі вуха*. Почуття сорому супроводжується почервонінням шкіри обличчя.

Також характерним зовнішнім виявленням стану сорому або засмучення є відведений погляд: *потупити очі, не знати, де очі подіти*. У стані сорому, засмучення особливо яскраво виявляється суспільна зумовленість емоцій, внутрішній зв'язок особистості із суспільством.

Аналізовані ФО на позначення граничності інтенсивних дій людини об'єднуються в сегмент, який складається з двох ФСГ: адвербіальної (*на весь голос; аж стіни дрижать; потім і кров'ю; до сьомого поту; сім потів зійде; до останнього подиху; до останньої краплі крові; з останніх сил, як прокляті; аж дим іде; на повну катушку; повним ходом; аж небу жарко; з голови до ніг;*

до самих кісток; по самі вуха; як маків цвіт; як калина в лузі), дієслівної (зривати злість; іди собі під три чорти; метати громи і блискавки; накрити мокрим рядном; червоніти як жар; не знати, куди дівати очі від сорому; не знати, на який стілець сісти; почервоніти як рак; почервоніти по самі вуха; потупити очі; не знати, де очі подіти).

Семантичні властивості фразеологізмів на позначення граничності інтенсивності дії людини виявляються в особливостях їхнього утворення, розвитку, закономірностях реалізації дистрибутивних зв'язків при функціонуванні в мовленнєвому контексті. У структурі значення аналізованих ФО переважають емотивні, оцінювальні, образні елементи та стилістична забарвленість. Компоненти емотивності наявні в значенні мотивованих і демотивованих фразеологізмів, наявність цих компонентів не є контекстуально зумовленою. Своєрідність фразеологічної семантики виражається в значній деталізації фразеологічного образу, більшій змістовності фразеологічного значення.

2.7. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність простору та часу»

Простір і час – основні філософські категорії, що віддзеркалюють об'єктивну реальність через систему мовних засобів і представлені у вигляді просторово-часових координат буття. Визначення категорій простору та часу – проблема світогляду, гносеології. Для філологічних досліджень актуальність концепції простору та часу полягає в пошуку відображення буття, у можливості синтезу картини світу, національної свідомості, шляхом аналізу мовних засобів.

На сьогодні висвітлено декілька концепцій простору та часу для різних рівнів організації Всесвіту. У макросвіті, де існують два різновиди класичних полів – електромагнітне та гравітаційне, Людина – істота макроскопічна. Саме макроскопічний простір – час є одним із головних у досвіді та пізнанні

людства, у ньому реалізовані об'єкти людських масштабів. Різноманітні макроскопічні об'єкти ми сприймаємо не безпосередньо, а лише через інші об'єкти та явища, тобто через переосмислення інформації на макроскопічну мову.

Основними складниками простору є місце й положення, тісно пов'язані між собою. Місце має вигляд просторової межі та деякого об'єму, визначених цією межею. Положення є координацією одного місця відносно іншого в процесі чи явищі. Поняття граничності пов'язане з філософською категорією межі. Граничність у контексті часу й граничність у просторі помітно відрізняються. Межа просторових об'єктів не імплікує необхідність безпосереднього переходу до іншого об'єкта. Якщо людина припускає існування навколо себе порожнього простору, то у світі життя порожнього часу не існує. Отже, у темпоральному контексті значення межі синкретичне: одночасно входить у різні часові наповнювачі, тим самим створюючи передумови для диференціації понять початку й кінця. Саме на темпоральному тлі відбувається чіткий розподіл єдиного поняття граничності. Усе, що відбувається в часі, має початок і кінець, але не все, що існує у просторі, співвідносне із цими поняттями. Особливість полягає в тому, що час, запозичивши поняття одночасної лінії та її граничності з моделі простору, розподіляє граничність, застосовуючи опозицію початку – кінця.

ФО зі значенням простору та часу неодноразово залучалися до аналізу, про що свідчать дослідження як вітчизняних мовознавців, зокрема Л. Г. Авксентьева, В. С. Калашника, Л. А. Лисиченко, Ю. Ф. Прадіда, П. О. Редіна, В. Д. Ужченка, так і зарубіжних – Дж. Лакоффа, Ж. Фоконьє, Б. Штефан, Н. Д. Арутюнової, В. Л. Архангельського, Ю. М. Караулова.

Розглянемо опозицію, що фіксує співвідношення філософських категорій часу й простору: граничність простору – граничність часу. Ця опозиція заснована на протиставленні якісної характеристики предмета й дії. Тому увесь фактичний матеріал (20 ФО зі значенням простору та часу), ураховуючи організацію фразеологізмів у ФСТГ, яка передбачає парадигматичні відношення,

можна поділити на блоки за семантичним критерієм, визначивши ієрархію інтегральних і диференційних сем у структурі ФО. Семантичні блоки об'єднують ФСР зі спільною інтегральною семою й пов'язані між собою диференційними семами. При виділенні семантичних блоків ФО, що входять до складу ФСГ, урахуємо дві семи «граничність» і «простір», «граничність» і «час». ФСС «граничність власне простору» складається з порівняно невеликої кількості ФО (10). У фразеології української мови частіше розглядаються одиниці, що описують безмежність простору, дороги, місцевості, але й ті одиниці, які містять сему «граничність», віддзеркалюють не зовсім точну межу або відстань. Семантичну ознаку «граничність» необхідно розуміти в загальному, абстрактному значенні.

Семантичні блоки містять ФСР, об'єднані інтегральною семою.

Підґрунтям для визначення одного із блоків стали семи «граничність» і «локалізація об'єкта в просторі», який складається ФСР з ідеограмами:

1. «Граничність руху в просторі»: *куди Макар телят не ганяв* – «там або туди, де важкі умови життя, куди потрапляють, як правило, не з власного бажання; дуже далеко» [ФСУМ, кн.2, с 365], *куди ворон і кісток не заносить* – «так далеко, скільки можна бачити» [ФСУМ, кн.2, с. 364], *у чорта на болоті (на куличках)* – «у суворих, необжитих краях» [ФСУМ, кн.2, с. 365], наприклад: – *Підеш туди, куди Макар телят не ганяв* (Із газети); *Це найвіддаленіші нетрі, не схожі ні на що в світі, звірині заповідники, ті місця, куди, як говорили в старі часи, і ворон кісток не заносить* (О. Довженко); *І нидіє він десь там, в заулках, над Нетечею, у «чорта на куличках», тоді як найкращий театральний будинок захлинається в «аксарінських» помиях* (Остап Вишня).

2. «Гранично широко»: *від краю до краю* – «по всій території, на всьому просторі; скрізь» [ФСУМ, кн.1, с. 311], *з кінця в кінець* – «повністю, весь; по всьому простору» [ФСУМ, кн.1, с. 297], *за морями та за горами* – «у дуже віддаленому, глухому, необжитому місці» [ФСУМ, кн.1, с. 312], наприклад: – *Богдан пройшов по тій землі від краю і до краю* (Леся Українка); *Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими* (Гр. Тютюнник).

3. «Гранично віддалено»: *тридев'яте царство* – «дуже далека країна, земля» [ФСУМ, кн.2, с. 755], *за сім земель* – «так далеко, скільки можна бачити» [ФСУМ, кн.2, с. 734], *скільки ока* – «так далеко, скільки можна бачити» [ФСУМ, кн.2, с. 734]; *аж на краю світу* – «гранично далеко» [ФСУМ, кн.2, с. 734], наприклад: – *У тридев'ятому царстві, у тридесятому королівстві!* (Грицько Григоренко). *Той племін у собі за сім земель поніс* [батько] (М. Рудь); *Скільки ока* – *Дніпро перед нами лелів і байдуже котив свої хвилі* (М. Старицький); *Ой ні! Далека, далека сторона, аж на краю світа!..* (М. Кропивницький). Виділяємо такі моделі: ССМ 1 «куди + субстантив + субстантив + дія», ССМ 2 «куди + субстантив + субстантив + дія», ССМ 3 «прийменник + субстантив + прийменник + субстантив», ССМ 4 «прийменник + субстантив + сполучник + прийменник + субстантив», ССМ 5 «прийменник + субстантив + прислівник + сполучник + прийменник + субстантив», ССМ 6 «прийменник + нумератив + субстантив», ССМ 7 «прийменник + нумератив + субстантив», ССМ 8 «прономінатив + субстантив», ССМ 9 «частка + прийменник + субстантив + субстантив» = «дуже далеко».

Зазначені ФО за походженням пов'язані з народними казками. Уживаються числівники *три, сім, дев'ять*, що в народних повір'ях мали магічне значення.

В аналізованих ФСР переважають ФО, що належать до адвербіальної ФСГ (*куди Макар телят не гаяв, куди ворон і кісток не заносить, у чорта на болоті (на куличках), від краю до краю, з кінця в кінець, за морями та за горами, за сім земель, скільки ока, аж на краю світа*).

ФО *тридев'яте царство* входить до субстантивної ФСГ і представлена фразеологічною моделлю «прикметник + іменник» (прикметник знаходиться перед іменником).

Фразою про *тридев'яте царство* починається багато казок, проте в жодній не сказано точно, де воно було й хто ним правив. Насправді тридев'ять – це три по дев'ять, тобто двадцять сім. Отже, тридев'яте царство – якась

далека країна. В українській міфології є вислів «*тридесяте царство*», про яке йдеться у багатьох казках, – це царство мертвих. У деяких казках тридесяте царство міститься під землею. Там є сади з родючими деревами. Також воно пов'язане з горизонтом, у ньому чути грім. Та з часом вислів «*тридесяте царство*» втратив своє первісне значення і став синонімом фразеологізму «*тридев'яте царство*», означаючи дуже далеку країну, землю.

Семантика ФО *де Макар телят не ганяв (не пас)* пов'язане із життям Святого Макарія Єгипетського (300–390). Цей великий подвижник у молоді роки був пастухом. Пізніше, ставши монахом, він обрав життя в пустелі. Свої аскетичні подвиги Макарій здійснював у місцях, майже не придатних для людського проживання, що характеризуються несприятливими кліматичними умовами. Тому пізніше такі місця стали називати *там, де Макар телят не пас*.

Фразеологізми-синоніми об'єднані спільним (близьким) значенням, однак у їх основі лежать різні образи, що спричиняє їх відчутну відмінність у відтінках значення. Різницю в образах, що лягли в основу внутрішньої форми, виразно демонструють ФО, які розкривають поняття «дуже далеко». Одні з них пов'язані з найвіддаленішою частиною світу чи землі – *на краю світу, на краю землі (бути, перебувати)*; інші – з віддаленими місцями, пов'язаними з місцеперебуванням чорта – *у чорта на болоті (на куличках)* «у віддаленому або якому-небудь невідомому, небезпечному місці». Вислів *куди і ворон кісток не заносить* І. Франко пов'язує з часами, коли забитих шматували ворони й заносили їхні кістки в найвіддаленіші місця.

Важливість «обрію» зумовлена тим, що кут зору людини охоплює простір не вертикально, а горизонтально. Із цим пов'язане існування ФО *скільки ока* – «далеко навкруги, до самого горизонту». Крім того, у горизонтальній площині розташовуються основні природні об'єкти: море, океан, ріка, екватор, зрештою – земля. В. В. Войтович уважає, що слов'янам (принаймі – східним) властиве «рівнинне» мислення [44, с. 275]. Це зумовлюється наявністю степових і рівнинних просторів на території України. На позначення неозорих просторів в українській мові вживаються фразеологізми, у яких компоненти – лексеми

«край» і «кінець» – мають значення «*від обрію до обрію*», наприклад: *від краю до краю, з кінця в кінець*.

Вимірювання й визначення точного часу має велике значення в житті людини і, зрозуміло, вербалізується за допомогою різних лексичних і граматичних засобів. Час швидко піддається кількісному аналізу, вимірюється хвилинами, годинами, днями тощо. Однак ФО (10) з темпоральним значенням відрізняються тим, що час, як правило, не називається точно, а міра часу має відносно абстрактний характер.

Семи «граничність» і «темпоральна характеристика» організовують ФО у відповідний блок, що складається з ФСР з ідеограмами:

1. «Граничність власне часу»: *судний день* – «час страшної кари; кінець світу» [ФСУМ, кн.1, с. 191], *з діда-прадіда* – «споконвіку, одвічно» [ФСУМ, кн.1, с. 201], *за царя Гороха* – «дуже давно, у дуже давні часи» [ФСУМ, кн.1, с. 765], *від дзвінка до дзвінка* – «від початку до кінця» [ФСУМ, кн.1, с. 196], *від ранку до вечора* – «постійно, весь час, цілодобово» [ФСУМ, кн.1, с. 190]. Наприклад: *Щоб ти сміявся й не переставав до самого судного дня!* – *стає на поріг Васирина і вся аж пашисть гнівом* (М. Стельмах); *Багатурка була Марусина мати з діда-прадіда* (П. Куліш); – *Ви мало не вбили людини, відсиділи за це два роки від дзвінка до дзвінка* (В. Собко); *Вони не покладали рук од ранку до вечора* (І. Нечуй-Левицький); *Та й давно то, мабуть, було, ще за царя Гороха, як було людей трохи* (М. Кропивницький).

2. «Граничність ірреального часу»: *коли рак на горі свисне* – «невідомо коли, ніколи» [ФСУМ, кн.2, с. 581], *як соловейко в спасівку заспіває* – «ніколи» [ФСУМ, кн.1, с. 259], *як півень знесеться* – «ніколи» [ФСУМ, кн.1, с. 312], *як виросте гарбуз на вербі* – «ніколи» [ФСУМ, кн.1, с. 200], *як волосся на долоні виросте* – «ніколи» [ФСУМ, кн.1, с. 172]. Наприклад: *Доки рак на горі свисне, аж тоді тобі Конаш віддасть останні гроші* (М. Кропивницький); *Я люблю давно другого, чуєте? За вас я тоді вийду заміж, як у спасівку соловейко заспіває* (І. Карпенко-Карий); *Сніг серед літа буде тоді, коли півень знесеться* (А. Чумак); – *Ось годі тобі! Тоді буде, як виросте гарбуз на вербі* (Л. Глібов); – *Це тоді буде, як на долоні волосся виросте, – охолоджує неймовірний*

(Панас Мирний): ССМ 1 «як (коли) + тварина + неможлива дія» = «ніколи», ССМ 2 «як (коли) + субстантив + неможлива дія» = «ніколи».

ФО аналізованого блоку належать до різних ФСГ: адвербіальної (з *діда-прадіда, за царя Гороха, від дзвінка до дзвінка, від ранку до вечора, коли рак на горі свисне, як соловейко в спасівку заспіває, як півень знесеться, як виросте гарбуз на вербі, як волосся на долоні виросте*) та субстантивної ФО (*судний день*).

Зрозумілою є семантика ФО з *діда-прадіда*, що означає «вічно: і сьогодні, і вчора, і завтра». А фразеологізм *за царя Гороха* має фольклорну основу. Жодних історичних підтверджень, що цар Горох колись жив, немає. Це вигаданий персонаж, згадкам про якого не менше трьох тисяч років. Відомий у народі вислів «за царя Гороха, як було людей трохи». Є думка, що це казковий Котигорошко, який народився з горошини. В одній карпатській легенді розповідається, що на горі Городищі жив колись цар Горох, який володів великим замком-палацом, але дні й ночі проводив у льосі, бо мав лихі очі. Надвір його виводили із зав'язаними очима. А коли він захотів побачити світ на власні очі, йому відрубали голову. Місто, у якому жив цар Горох, пішло під землю, а на його місці утворилася трясина. Фразеологізм *за царя Гороха* означає дуже давно, за незапам'ятних часів.

ФО *судний день* має біблійне походження. Ісус Христос вдруге прийде на землю, щоб судити людей за їхні гріхи. Тобто настане кінець людським діянням, а саме кінець світу.

Тому основу семантики фразеологізмів із просторовим і часовим значенням становить фразеологічний образ, у якому віддзеркалюється сприйняття дійсності, пов'язане з національним сприйняттям, народним баченням, міфологічним мисленням, наявністю свого й чужого простору, населеного ворожими для людини істотами.

Головною функцією фразеологізмів із просторовим і часовим значенням є вміння виразити суб'єктивний, емоційно-оцінний погляд на світ, наблизити до нас мовні факти, зробити їх яскравими, реально репрезентованими в нашому уявленні. Фразеологічний образ сприяє формуванню експресивності,

емоційності, виразності ФО, тому що є домінуютьною частиною конотативного компонента фразеологічного значення. Образна основа фразеологізмів із просторовим і часовим значенням побудована на гіперболічній метафорі: ідея значного перебільшення кількісних ознак і просторових орієнтирів визначає образну структуру ФО.

Отже, семантичні зв'язки у фразеології організовують певну систему, аналіз фрагмента якої свідчить, що ФО властива синонімія – один із найважливіших системних зв'язків, які організовують ФО в групу. Семантичний аналіз ФО зі спільною семою «граничність» дав можливість виділити ФСГ «граничність простору» та «граничність часу», а також і синонімічні ряди цієї групи. Явище градації в межах ФСР, структуроване входженням у семантику ФО смислового компонента граничності, ураховується при дослідженні ФСГ, де простежується власне простір і власне час у фразеологічній вербалізації граничності. Варто зазначити, що час, так як і число, має свій «кінець», «межу», «границю», тільки ця межа не «внизу», як у числа, і не «вгорі», як у величини, а «всередині». І справді, адже час є нескінченним «в обидва боки» – і в минуле, і в майбутнє; тому його «кінцем» є момент справжнього, «тепер», який є початком майбутнього й кінцем минулого, тим самим забезпечуючи безперервність часу.

Отже, значення більшості ФО складне й багатомірне. ФО називають той чи той стан не однозначно, як слово, а передають своєрідне змішування станів, де виявляється зв'язок семантики ФО з екстралінгвальними явищами, мовним відображенням яких вони є.

2.8. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність швидкості руху»

Дослідження мови на всіх етапах розвитку суспільства не могло залишити поза увагою стійкі сполучення слів, у яких не лише найповніше

розкриваються уявлення народу про світ і специфічні національні особливості, а й уся складність і багатогранність мови та її феноменів. Саме ця складність є причиною невирішеності низки питань, які, незважаючи на інтенсивність досліджень у фразеології на початку ХХІ століття, викликають постійний інтерес мовознавців.

Рух вважаємо етнокультурно маркованою вербалізованою одиницею розумової діяльності людини, яка пов'язана з колективними знаннями й досвідом і має універсальні та національно забарвлені ознаки. Особливістю сучасного українського менталітету є сприйняття життя як постійного руху, що заковано мовними знаками. Особливістю ж вербалізації руху, пов'язаного з ментальною, емоційною та соціальною діяльністю, є його метафорична репрезентація. До постійних ознак руху належать: дія, зміна, переміщення, точка відліку та завершення, наявність суб'єкта та об'єкта, що мають такі смислові компоненти, як траєкторія, напрямок руху, середовище, у якому відбувається рух, наявність початкової та кінцевої точок у просторі, можлива наявність перешкоди. До тимчасових ознак – швидкість, повторюваність, тривалість, одночасність, процес, початок і закінчення руху. Актуальним також вважаємо дослідження феномена швидкості руху як окремої, самостійної сфери буття, що слугує незмінним полем існування людини.

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується розробкою багаторівневої теорії значення, яка дає змогу враховувати специфіку формування ментальних структур і їхнього відображення в мові. Для того, щоб глибше розібратися в суті проблеми, треба звернутися до визначення самого терміна «швидкість»: «1. Стрімкість руху кого-, чого-небудь або поширення чогось; бистрота. 2. Темп якоїсь дії, процесу тощо. 3. Величина тягової сили машин, механізмів, що залежить від способу зчеплення шестерень. 4. Характеристика руху, що визначається відношенням пройденого тілом або точкою шляху до відповідного проміжку часу» [38, с. 1392].

У межах ФСП «граничність» окреме місце посідають ФО зі значенням «граничність швидкості», які утворюють сегмент, у якому представлено

адвербіальну ФСГ «граничність швидкості».

ФСГ можна розділити на два великі блоки: по-перше, одиниці, що мають значення граничності швидкості руху, пересування, процесу, і, по-друге, одиниці зі значенням граничності швидкості дії людини.

ФО першого ряду в контексті вживаються з дієсловами різних семантичних класів, що позначають як реальні дії, так і розумову діяльність людини. Вивчення синонімів із загальною семою руху є актуальним, тому що «рух» – одна з найбільш уживаних сем, про що свідчить різноманітність дієслівних форм і ФО із цим значенням.

Отже, увесь фактичний матеріал (21 ФО зі значенням швидкості руху) можна поділити на ряди. При виділенні семантичних рядів ФО, що входять до складу ФСГ, ураховуємо дві семи «граничність» і «швидкість руху». Підґрунтям для визначення одного з рядів стали семи «граничність» і «швидкість руху, процесу». Зазначений ряд представлений 8 ФО зі значенням «дуже швидко, умить»:

1. «Гранична коротка тривалість»: *в один момент* (діал. *мент, мет*) – «дуже швидко, миттєво; враз» [ФСУМ, кн.1, с. 389], *в (за) одну (єдину) мить* – «за дуже короткий час» [ФСУМ, кн.1, с. 389], *у ту ж мить* – «відразу ж, зараз же» [ФСУМ, кн.1, с. 390], *як оком моргнути (змигнути і т. ін.), і оком не моргнеш (не змигнеш і т. ін.)* – «дуже швидко, миттєво» [ФСУМ, кн.2, с. 405], *не встигнеш (не встиг і т. ін.) і оглянутися (огледітися), і не оглянешся (оглянуся, оглядимося)* – «мине небагато часу; дуже швидко» [ФСУМ, кн.2, с. 459], *(відразу) одним духом, в один дух* – «дуже швидко, миттю» [ФСУМ, кн.1, с. 223], *з [одного] маху, [за] одним (єдиним) махом* – «відразу, тут же» [ФСУМ, кн.1, с. 382]. Наприклад: – *Побудь, сину, дома, я в один момент повернуся* (І. Нечай); *Картель в один мет, як її забачив, скочив з воза і опинився коло дівчини* (Марко Вовчок); *За димом палахнуло полум'я й обхопило клуню в одну мить* (І. Нечуй-Левицький); *В єдину мить відійшло вбік усе, про що мріялось. Нема зору* (О. Гончар); *Вони почали стиха підгарчувати один на одного і, в один миг ока, розлютувались* (І. Нечуй-Левицький); *Як*

побачив [Василь] свою Галю неживу, підняв косу та черк себе! Ніхто **не вспів і оком змигнути** (Марко Вовчок); А ніч у Севастополі коротка, пролетить, і **оком не моргнеш** (М. Кучер); **Не вспіла** [не встигла] **мати оглянутися**, вже у Марусі і готов обід (Г. Квітка-Основ'яненко); Не раз він чув жалі та скарги на скороминущість людського життя. Промайнуло, як сон, пролетіло мигцем [миттю], **не встиг і оглянутися...** (О. Гончар); Так мені якось час збігав по-дурному, що **й не оглянуся**, коли день минеться (М. Коцюбинський); – Се добрий тобі десь сон приснився, – каже свекруха. – Треба визирати Данила. **І не огледимось**, як притягнуть (Марко Вовчок); Надувши свою полотняну сорочку, **одним духом** мчав його десятки гонів понад степом, чортик в'юном вертівся в його руках, верещав і заходився від реготу (С. Васильченко); Хрін з квасом, редьку, буряки; Рябка, тетерю, саламаху – Як не було: поїли з **маху** (І. Котляревський); **За одним махом** зробив порядок (І. Франко); А буває ж прийде хтось – **І єдиним махом** опоганить ту красу (П. Глазовий).

Порушення дихання людини метафорично передається за допомогою асоціативного зв'язку *дихання* – *дух*. У нормі людина не помічає того, що вона дихає, і не відчуває всередині себе повітря або щось подібне. Суб'єкт усвідомлює цей процес тільки у випадку його порушення, наприклад, якщо він проходить занадто інтенсивно або при несподіваному сильному фізичному відчутті чи емоції. *Дух* в аналізованих ФО має значення *дихання* коня під час галопу. У ФО *єдиним махом* відбувається часткова актуалізація внутрішньої форми та семантики компонента *махом* за рахунок сполучення з контекстом «дуже швидко»: ССМ 1 «прийменник + числівник+ субстантив» = «дуже швидко», ССМ 2 «прийменник + субстантив + дієслово» = «дуже швидко».

2. «Дуже швидко рухатися, розвиватися» (4 ФО): з *вітерцем*, з *вітром навзводи* – «на великій швидкості» [ФСУМ, кн.1, с. 112], на *всіх (повних) парах*, на *повних парусах* – «дуже швидко, на всю потужність» [ФСУМ, кн.2, с. 486], як *блискавка* – «дуже швидко» [ФСУМ, кн.1, с. 221]. Наприклад: *П'ятдесят літ нашої дружби прошуміли в тайзі, як один день* (О. Довженко); *А поїзд мчить на всіх парах прямисінько на Київ* (О. Довженко); *Фрегат на повних*

парусах заїхав у свій же бриг, п'ять мачт з вітрилами упали, мов зрізані (Ю. Яновський); «*Яструбок*» сховався в білій хмарі. На ворога він вихопився, **як блискавка** (Ю. Яновський): ССМ 1 «як + субстантив» = «дуже швидко», ССМ 2 «прийменник + субстантив» = «дуже швидко».

Дуже швидкий біг людини порівнюють із явищами природи, що відзначаються силою, швидкістю. Образними конкретизаторами поданих ФО є лексеми *вітер*, *блискавка*. Блискавка – це швидкий небесний вогонь, що його посилає Бог чи то на кару людям, чи на відігнання злих сил. Зигзагоподібна електрична іскра – наслідок розряду атмосферної електрики, що буває під час грози; символ швидкості, могутності.

«Поняття руху, – зазначає Л. О. Яковенко, – безпосередньо пов'язане з поняттями часу і простору. Виділення останнього дає нам підставу розглядати певні ментальні процеси (думки, почуття, переживання) у межах понять зникнення, появи та наявності. В усіх конкретних виявах простору його необхідною ознакою є метричність, що виступає умовою певного розгортання буття в його усталеності» [197, с. 235].

Семи «граничність» і «швидкість руху людини або її дій» організовують ФО зі значенням «дуже швидко» у відповідний блок, що складається з ФСР з ідеограмами:

1. «З'являтися дуже швидко й у великій кількості» (3 ФО): *як (наче, неначе і т. ін.) гриби після дощу (по дощі)* – «дуже швидко, інтенсивно» [ФСУМ, кн.1, с. 169], *(дуже легко) як (мов і т. ін.) з води йде* – «надзвичайно швидко» [ФСУМ, кн.1, с. 121], *як (мов, наче і т. ін.) на дріжджах сходити (рости)* – «дуже швидко» [ФСУМ, кн.1, с. 219]. Наприклад: *Невеличкі хатки кругом дворища неначе гриби виростили* (Панас Мирний); *Українські газети та журнали повискакують незабаром, як гриби по дощі, і цей факт, на мою думку, матиме вплив і на галицьку пресу* (М. Коцюбинський); *Попові діти як із води росли* (Б. Олійник); – *Добре, добре, Дмитре. Роби так, щоб гречка як із води йшла.* – *Це від якості суперфосфати найбільше залежатиме, – знову покосився Дмитро* (М. Стельмах); *Засіє й засадить Паміра своєю рукою город,*

все сходить та росте, як на дріжджах (І. Нечуй-Левицький); – *Як там Київ? Будується і розбудовується?* – *Будується.* – *потвердив Іван.* – *Не те слово будується...* **На дріжджах** *сходить...* *Столиця* (Ю. Збанацький): ССМ 1 «як + прийменник + іменник» = «дуже швидко».

Є багато легенд, повір'їв, забобонів, які стосуються грибів і які відомі ще з найдавніших часів. У народній творчості різних народів гриби завжди асоціювалися із чимось таємничим, міфічним. Наприклад, поляки й білоруси вважають гриби зачарованими відьмами та карликами. В індіанців і сибірських народностей галюциногенні гриби здавна застосовувалися шаманами для різних обрядів і ворожінь. В Індонезії вважали, що, з'ївши деяких грибів, люди можуть набути здатності говорити різними мовами. Українська міфологія наділила гриби даром мови, вони можуть перетворюватися на жаб, черв'яків і навіть золото, а також здатні забирати в людей силу і здоров'я. Відоме повір'я, що гриби можуть вирости за одну ніч, після дощу. Перекази й легенди про гриби пройшли через віки, вони передаються з покоління в покоління, є невід'ємною частиною самобутності народу, як і казки, пісні, традиції, народні звичаї та вірування. Так виникла ФО *як гриби після дощу*.

Як на дріжджах, але правильніше було б сказати *як на грибах*, тому що дріжджі – це і є мікроскопічні гриби, що здатні виробляти ферменти. Іншими словами, вони здійснюють перетворення цукру в кінцеві продукти – етиловий спирт і вуглекислий газ, тому тісто швидко піднімається. Крім цього, у дріжджах міститься величезна кількість вітамінів, мікроелементів, білків, вуглеводів і жирів, що сприяють швидкому росту.

У давнину в багатьох народів був звичай: звинуваченого в злочині чи відьомстві випробовувати водою. Підозрюваного кидали в річку чи озеро, якщо він не тонув, тобто вода його не приймала, його вважали злочинцем і судили. Якщо ж тонув, то вірили, що ця людина не винна в злочині, її обмовлено, отже, вона марно загинула. Про того, кому поталанило уникнути смерті, говорили, що він *вийшов сухим із води*. Пізніше людину, яка починала тонути, швидко витягували з води, бо переконувалися, що вона не винна, тому кажуть – *як із*

води.

2. «Поспішно, дуже квапливо» (6 ФО): *не чути під собою ніг* – «дуже, надзвичайно швидко» [ФСУМ, кн.2, с. 772], *як стріла* – «дуже швидко, стрімко» [ФСУМ, кн.2, с. 698], *як на пожежу* – «дуже швидко бігти» [ФСУМ, кн.1, с. 531], *як опечений* – «швидко, різко, несподівано» [ФСУМ, кн.1, с. 467], *одна нога тут, а друга там* – «як наказ, прохання чи обіцянка дуже швидко куди-небудь піти» [ФСУМ, кн.1, с. 438], *як ошпарений окропом* – «дуже швидко, несподівано, рвучко» [ФСУМ, кн.1, с. 479]. Наприклад: *Не чуючи під собою ніг, не бачачи нічого кругом, хутко-хутко пішла, потім побігла на сільський майдан* (О. Довженко); *Як стріла* пустився хлопець з люлькою на плечі (Панас Мирний); – *Голуб жінку б'є! – дзвоне [дзвонить] чутка від хати до хати, і люди біжать немов на пожежу* (Панас Мирний); *Мірошник, як опечений, скочив з канати* (І. Нечуй-Левицький); *Ну, живо! Щоб одна нога мені тут була, а друга – там! По щучому велінню!* (М. Кропивницький).

Нога – одна з двох нижніх кінцівок людини; здавна правий бік (права рука й нога) важливіший від лівого (у Євангелії від Матвія йдеться про те, що на «Страшному суді поставить Бог вівці (праведних) праворуч Себе, а козлята (грішних) – ліворуч»); хрестяться правицею, але коли треба відхреститися, то лівицею; на лівака (шульгу) дивляться з підозрінням, – він може бути нечистим; коли хочеш, щоб велося й щастило, то вставай уранці на праву ногу, а встанеш на ліву – цілий день будеш у злому настрої. ФО *одна нога тут, а друга – там, не чуючи під собою ніг* побудовані за ознакою «рух».

Лук зі стрілами – знаряддя для нападу, зброя – символ сили, а також права, породженого силою, – звідси присяга зброєю або на зброї; згодом присяга зброєю була замінена присягою «чесним хрестом», але в народі трималася ще довго. Стріла, випущена з лука, летіла з великою швидкістю, тому маємо ФО *як стріла*.

Варто також зважати на сполучуваність ФО та їх компонентів – як семантичну, так і синтаксичну. ФО *одним духом, в один миг* (мент, момент)

«дуже швидко» вживаються в багатьох контекстах і в різному оточенні: *Робітники розскочилися в один миг на обидва боки рову...* (І. Франко); *В один момент* відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї (М. Коцюбинський); *Я по соломинці збирав, а ти мені одним духом розкидав?* (Г. Тютюнник); *Павло випив пляшку одним духом і зараз же заснув* (Г. Тютюнник); *Одного разу за її наказом він перевіз її на другий берег Дніпра і перехопив її одним духом* (Г. Тютюнник); *Кинувши до шапки руку, він набрав повні груди сміливості і відрапортував одним духом* (Г. Тютюнник); *Чутка про те, що побито іскрівців, облетіла район одним подихом* (Г. Тютюнник). Виступаючи з тим самим значенням, вирази [як] *на крилах*, *з усіх ніг*, *на всіх парах*, *як на пожежу*, *висолопивши* (виваливши) *язик* (язика) обмежені у вживанні й сполучаються лише з дієсловами *бігти*, *летіти* тощо. Легко замінюються структурно близькі фразеологізми, що, крім спільного значення, співвідносяться з однією частиною мови, мають однакове синтаксичне оточення й семантичну сполучуваність. ФО *як з води*, *як на дріжджах* виступають із тим самим значенням «дуже швидко», але вживаються переважно зі словом *рости*.

Аналіз ФСС «граничність швидкості» є досить плідним й актуальним, оскільки рух як універсальне явище має надзвичайно складну структуру, яка може бути виявлена шляхом систематизації мовних виразів, що використовуються носіями мови для вербального уявлення.

2.9. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність навколишнього середовища»

Одиниці мовлення, які найбільш часто використовують для вербального опису сфери сприйняття довкілля, завжди знаходяться в центрі уваги лінгвістів. Тема навколишнього середовища належить до найбільш нейтральних, але водночас віддзеркалює визначені універсальні й загальні уявлення людини про

будову й особливості функціонування світу, що, на думку О. О. Селіванової, є «способом засвоєння світу людиною – герменевтичним колом від самого себе до себе й екстраполяцією цього кола на довкілля» [147, с. 83]. Наявність у носіїв різних мов і культур тих чи тих специфічних знань, оцінок, відчуттів знаходить своє відображення у вербальних засобах, серед яких за частотністю показові ФО на позначення світу людини та навколишнього середовища.

Навколишній світ – це не тільки сукупність природних умов, а ще й те, що створено руками людини в результаті діяльності за багатовікову історію. Відомо, що в 90-ті роки ХХ ст. серед головних сфер дослідження мовних одиниць на першому місці була політика, потім – мас-медіа та Інтернет, тоді як на початку нового століття інноваційні мовні процеси на лексико-семантичному рівні найбільш активно проходять у тих галузях, що перебувають під впливом таких мікросоціальних чинників, як інформаційна революція та пов'язані з нею радикальні зміни, а також економічні перетворення, проблеми навколишнього середовища, зокрема втручання людства в природу. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. сфера довкілля виявилася актуальною й у мовознавстві. Зміни в суспільстві стосовно розв'язання екологічних проблем вимагають уточнення, поглиблення чинних наукових понять і зумовлюють вибір мовних одиниць для позначення сучасних реалій життя. Необхідність вивчення номенів сфери навколишнього середовища викликана розвитком екологічної свідомості людства й змінами в суспільстві.

У межах сучасних номінативно-комунікативних досліджень виконуються роботи, у центрі уваги яких перебувають питання про особливості лінгвокреативної діяльності людини, вербальні механізми її адаптації до навколишнього середовища та шляхи й способи відображення останнього за допомогою різнотипних мовних одиниць.

Для того, щоб глибше розібратися в суті проблеми, доречно звернутися до визначення поняття «навколишнє середовище». Навколишнє середовище, або довкілля, – усі живі та неживі об'єкти, що існують на Землі або в деякій її

частині (наприклад, навколишнє середовище країни). Цей термін містить декілька ключових компонентів: 1. Одиниці рельєфу, які функціонують як природні системи без значного людського втручання, зокрема всі рослини, тварини, скелі тощо, і природні явища. 2. Універсальні природні ресурси й фізичні явища, що не мають чітких меж, наприклад, повітря, вода й клімат, а також такі, як випромінювання, електрична напруга й магнетизм, що є результатами людської діяльності.

Коли говорять про захист довкілля, мають на увазі збереження сприятливого середовища для існування живих істот у всій повноті біологічного різноманіття. Діяльність людини не повинна призводити до критичного порушення біологічного світу, бо в цьому середовищі зрештою жити людині.

В українській мові є значна група ФО на позначення людини та навколишнього світу у фразеологічній вербалізації граничності. Увесь фактичний матеріал (32 ФО зі значенням стану навколишнього середовища) можна поділити на блоки за семантичним критерієм, визначивши ієрархію інтегральних і диференційних сем у структурі ФО. При виділенні ФСБ ФО, що входять до складу ФСГ, урахуємо дві семи – «граничність» і «стан навколишнього середовища». ФСБ містять ФСР, об'єднані інтегральною семою «стан навколишнього середовища». Підґрунтям для визначення одного з блоків «час доби» стали семи «граничність» і «природні явища». Зазначений блок представлений ФО зі значенням «зовсім нічого не видно» та ФО зі значенням «надзвичайно видно». Це утворення становить синонімо-антонімічний блок, оскільки складається з опозиційних ФСР з ідеограмами «дуже темно» – «дуже світло».

У межах ФСП «граничність» виокремлюються ФО зі значенням «граничність навколишнього середовища», що утворюють сегменти, які представлено різними категоріальними типами одиниць.

Адвербіальним фразеологізмам властиве загальне категоріальне значення – прислівникова семантика. Ці фразеологізми характеризуються повною

відсутністю морфологічних парадигм і виконують у реченні функції обставини. До складу адвербіальної групи аналізованого сегмента входять ФО різних семантичних блоків:

1. «Гранично темно»: *хоч в око стрель* – «зовсім нічого не видно, дуже темно» [ФСУМ, кн.2, с. 697], *хоч око вийми* – «зовсім нічого не видно» [ФСУМ, кн.1, с. 74], *хоч око вибий* – «зовсім нічого не видно» [ФСУМ, кн.1, с. 74], *хоч очі повиколой* – «зовсім нічого не видно» [ФСУМ, кн.1, с. 74], наприклад: *На землю злізла ніч. Хоч в око стрель тобі, так темно надворі* (П. Гулак-Артемівський); *Ніч була темна-претемна, хоч око вийми* (Легенди); *Свисни ще раз, бо темно, хоч око вибий* (Мирослав Ірчан); *Темно, хоч очі повиколой* (М. Номис).

2. «Гранично світло»: *хоч голки збирай* – «дуже, надзвичайно видно» [ФСУМ, кн.1, с. 257], *хоч голки вибирай* – «дуже, надзвичайно видно» [ФСУМ, кн.1, с. 257], *як на долоні* – «дуже добре, чітко, виразно» [ФСУМ, кн.1, с. 214], наприклад: *Ніч яка, Господи! місячна, зоряна: Ясно, хоч голки збирай* (М. Старицький); *А ніч, як день, хоч голки вибирай, ані шелесне ніщо, собаки й ті замовкли, поснули* (Дніпрова Чайка); *Із куреня видно було долину як на долоні* (Панас Мирний): ССМ 1 «хоч + субстантив + дія» = «нічого не видно», ССМ 2 «хоч + субстантив + дія» = «дуже видно».

Семи «граничність» і «стан атмосферного повітря» організовують ФО в синонімо-антонімічний блок «температурна характеристика погоди», що складається з опозиційних ФСР з ідеограмами «низька температура повітря» – «висока температура повітря». Зазначений синонімо-антонімічний блок також належить до адвербіальної ФСГ:

1. «Гранично холодно»: *хоч вовків гони* – «дуже холодно» [ФСУМ, кн.1, с. 160]. *Ішов з сіней холод: у хаті хоч вовків гони!* (Панас Мирний). Раніше на вовків полювали собаками. Спочатку звіра із хащів, з очерету, з плавнів, лозняків треба вигнати на чисту рівну місцину. Цим займались гончаки – вони йшли по сліду, принюхувались, підіймали звіра та виганяли його. Гончак, ідучи по сліду, подавав голос. І мисливець далеко чув,

де зараз гонять вовка. А найкраще чути голос гончака в сильний мороз.

2. «Гранично жарко»: *спека, як у пеклі* – «дуже жарко» [ФСУМ, кн.2, с. 679], *варом варить* – «дуже жарко» [ФСУМ, кн.1, с. 50], наприклад: *На подвір'ї спека, як у пеклі* (М. Коцюбинський); *Звісно літо, варом варить*, дух займається (М. Кониський).

В українській мові лексема «вар» має декілька значень: *сильна спека, жара, духота; розжарене, гаряче повітря; окріп; кількість для варіння на один раз; згущена варінням смола*. У російській мові *вар* – *окріп, варити, варення, варь* – *сонячна спека*. Саме слово «*var*» сягає індоєвропейського **цег* (*yer*) «горіти, спалювати», що трапляється в багатьох індоєвропейських мовах. Відповідно тавтологічний фразеологізм *варом варить* означає вищий ступінь спеки, своєрідну граничність явища.

3. «Гранично задушливо» – це стан довкілля з жарким, перегрітим повітрям, спертим, бідним на кисень, з антропогенним забрудненням: *Робітники наробили шуму. У хаті ставала щораз більша задуха, як у пеклі, від людських тіл, диму й одягу, пересяклої вогким повітрям ранньої весни* (Марко Вовчок), а також часто пов'язаний з тим, що в якому-небудь приміщенні душно від цигаркового диму. Про це йдеться в контексті, при цьому одні ФО – *до сизої імлі, до сивого туману* – безпосередньо координуються з такими словами, як «накурити», «напалити»: *Ми, можна сказати, знаходимося в сизій імлі тютюнового диму, курить половина дорослих чоловіків, їх намагаються наздогнати жінки. Це катастрофічно!* (З газети), а інші – в окремому контексті – *хоч сокиру вішай* – «немає чим дихати, дуже душно» [ФСУМ, кн.1, с. 113], наприклад: *Дим стояв у залі, хоч сокиру вішай* (І. Нечуй-Левицький); *Прибирайте зі столу свої люльки та недокурки. І вікно відчиніть. Диму ж, хоч сокиру вішай* (В. Кучер).

У межах синонімо-антонімічного блоку «температурна характеристика погоди» наявні ФО, які характеризуються структурою речення: *мороз із-за плечей бере* – «комусь стає холодно, хтось починає мерзнути» [ФСУМ, кн.1, с. 406], *холод пробирається до самих кісток* – «комусь стає

холодно, хтось мерзне» [ФСУМ, кн.1, с. 407], *кров у жилах стигне* – «дуже холодно» [ФСУМ, кн.1, с. 314], *мухи хекають* – «дуже жарко, спекотливо» [ФСУМ, кн.1, с. 412], наприклад: *Мороз брав з-за плечей, і мерзли ноги* (З газети); *Холод, здається, пробрався вже до самих кісток* (І. Багмут). *Ух, холодно! Аж кров у жилах стигне* (З газети); «Ох і спека! Ох і пече! Асфальт репається, *мухи хекають*», – торохтіло радіо... (З газети).

Метафоричні фразеологізми *холод пробирає / проймає до кісток* (від *голови аж до ніг*), *кров у жилах стигне* окреслюють фізичний стан, який охоплює все тіло людини внаслідок впливу на неї сильного холоду, іноді – переляку, несподіванки.

До адвербіальної ФСГ входять ФО синонімо-антонімічного блоку «звук навколишнього середовища», що складається з опозиційних ФСР з ідеограмами «відсутність будь-яких звуків» і «сукупність великої кількості різноманітних звуків»:

1. «Гранично тихо»: *чутно як муха летить* – «дуже тихо» [ФСУМ, кн.2, с. 773], *як у вусі* – «дуже тихо» [ФСУМ, кн.1, с. 141], *хоч маком сій* – «дуже тихо» [ФСУМ, кн.1, с. 365], наприклад: *Всюди тихо, хоч маком сій. Ми спустилися на узлісся, тихо, як у вусі, і ніде ані душі.* (Г. Кирпа); *Народ, що досі переговорювався, зразу замовк-затих, чутно було, як муха літала* (Панас Мирний); *У хаті стало так тихо, хоч мак сій, тільки голос Марини роздавався, передаючи слова пісні, та перо, записуючи, бігало-скрипіло* (Панас Мирний).

Фразеологізм *тихо, хоч мак сій* виник через дрібноту макового насіння, яке сіяли звичайно в безвітряну погоду.

2. «Гранично шумно»: *на всі заводи* – «дуже сильно кричати» [ФСУМ, кн.1, с. 241], наприклад: «Слухайте мене, – кричав Уласович, *на усі заводи*, – адже я сотник!» (Г. Квітка-Основ'яненко).

ФО блоку «звук навколишнього середовища» належать до дієслівної ФСГ: *здійняти галас* – «дуже голосно кричати» [ФСУМ, кн.1, с. 174], *підняти гвалт* – «дуже голосно» [ФСУМ, кн.1, с. 186] (*гвалт* – галас, безладне звучання

багатьох голосів), наприклад: *Пепеєсєвці, чорнопіднебенні ендеки...сторонництво генерала Сікорського – всі ці сторонництва змагалися поміж собою, хто здійме більший галас* (П. Загребельний); *Онися вибігла на город і підняла гвалт* (І. Нечуй-Левицький).

До парадигматичного ряду ФО із загальним значенням граничності навколишнього світу входять і деякі ФО зі специфічним набором сем. Унаслідок цього вони не здатні вступати в синонімічні й антонімічні зв'язки з іншими членами ФСС «граничність навколишнього середовища». Кожна із них містить одиничні для аналізованої парадигми семантичні диференційні ознаки, що обумовлює їхню смислову своєрідність: *зчинити бучу, закрутити веремію, зчинити шарварок, здійснити хай* – «дуже голосно» [ФСУМ, кн.1, с. 187] (*буча* – сварка, колотнеча; великий крик, шум, галас, шарварок, веремія), наприклад: *Він таку здійняв бучу, що увесь Петроград заговорив* (І. Цюпа); *Таку варемію закрутить, хоч з хати тікай* (М. Добровольський); *Аж усміхнувся парубок, уявивши, який там зчинився шарварок після його втечі, як лютує Саламур, креше громи на свою невдатну сторожу* (О. Гончар); *В однім селі такий случай прийшлося нам зустріти: на цвинтарі зчинили хай старі, дорослі, діти* (І. Воскрекасенко): ССМ 1 «дієслово + субстантив» = «дуже голосно».

У ФСС «граничність стану навколишнього середовища» входить порівняно невелика кількість ФО різноманітних як за формою, так і за дистрибуцією. Людина, яка знаходиться в цьому середовищі, організовує й перетворює його згідно зі своїми уявленнями, потребами й бажаннями.

Тому часто буває нелегко вирішити питання, до якої з ФСГ доцільно віднести ту чи ту ФО, тобто «граничність стану довкілля» чи «граничність стану людини», «граничність інтенсивності дії» чи «граничність виявлення якості». Типова в цьому розумінні адвербіальна ФО *до біса*, яка координується зі словами різних частин мови, у різних контекстах: *до біса* – «багато, безліч»: *Качви тієї й справді в Інгульській заплаві було до біса* (О. Сизоненко); *до біса* – «дуже, занадто, надзвичайно» [188]: *Леонтій Леонтійович – людина статечна, розумна і до біса хитра* (П. Кочура); *до біса* – «уживається для вираження

категоричного небажання мати справу з ким-, чим-небудь, терпіти когось, щось»: *Не вперше їй чути від чоловіка: збудую канал і більше не буду... кину до біса, кладовищом або завгаром піду* (О. Гончар).

Отже, ФО на позначення граничності навколишнього середовища – значна група, що постає у вигляді системних блоків зі своїм внутрішнім членуванням: уявлення про граничність як універсальне поняття пов'язане з уявленням про якість та кількість, простір і час, швидкість руху, фізичний і психічний стан людини. Деякі одиниці мають унікальну, специфічну мотивацію, зумовлену образним уживанням.

У межах ФСП «граничність» виокремлюється сегмент «граничність навколишнього середовища», який представлено різними ФСТ (адвербіальною – 21 ФО, дієслівною – 7 та групою ФО, що характеризуються структурою речення – 4).

2.10. Фразеологічні одиниці зі значенням «граничність якості та міцності»

Категорія якості як одна із логічних, філософських і лінгвістичних категорій досліджується давно. Об'єктом уваги вітчизняних і зарубіжних лінгвістів є величезні вербальні можливості вираження різних кількісних виявлень ознаки якості, що належать різним рівням мовленнєвої ієрархії. Зіставлення й порівняння закладені в самій природі людини, містять у собі синтез та аналіз, є невід'ємними складниками людського буття. Уживання різних ступенів якості дає змогу встановити й передати більш точні, влучні якісні характеристики й смислові відтінки. Тільки ознака якості характеризується мобільністю, а якісні характеристики слугують для розрізнення, порівняння й зіставлення предметів. На початкових етапах розвитку людства предмети виокремлювалися з довкілля за характерними для них ознаками. Ознака й предмет ознаки ототожнювалися, не існували окремо.

Людина поступово навчилася осмислювати якості, ознаки, засоби без носіїв якостей, ознак, засобів. Виникла потреба в найменуванні, що сприяло становленню особливого лексичного рівня, який фіксує результати пізнавальної діяльності людини.

Аналіз 26 ФО зі значенням граничності якості показав, що розмежування вербальних засобів, пов'язаних із якісною характеристикою предметів і явищ, піддається зіставленню з різними семантичними й граматичними типами фразеологізмів. Зв'язок між частинами мови й ФО виявляється через ідентифікатори та характер дистрибуції фразеологізмів. ФО на позначення граничності власне якості відрізняються своїми сполучними можливостями: по-перше, вони супроводжують прикметники різних семантичних груп, підкреслюючи й посилюючи семантику таких слів, по-друге, зазначені ФО вживаються з іменниками, що за своєю семантикою є характеризувальними іменами. Найтиповішим прикладом для досліджуваної групи є ФО *святая святих* у значенні «що-небудь найдорожче, найзаповітніше» [ФСУМ, кн.1, с. 453], наприклад: *Історія – це святая святих народу, недоторканна для злодійських рук* (О. Довженко).

Святою святих у Біблії називається та частина єрусалимського храму, де зберігався ковчег із заповідями, які Бог нібито дав Мойсееві. У «святую святих» міг входити тільки первосвященик (головний жрець) один раз на рік. У переносному вживанні тавтологічна ФО означає найбільшу святиню, тобто вищу духовну граничність.

Серед одиниць, призначення яких у вираженні вищого ступеня при іменниках, виділяємо: *найвищої марки, на всі сто, хоч до рани прикладай, повести першу скрипку* (в оркестрах завжди є не одна, а кілька скрипок. «Перші скрипки» завжди вважаються провідними. Інші інструменти йдуть за ними й рівняються на них. У зіставленні оркестру та суспільства й народився цей вислів), *виходити на перші ролі, хоч картину малюй*, наприклад: – *Ви от, спеціаліст найвищої марки, спокійнісінько працюєте в цій дірі, хоч могли б працювати й у значно пристойніших умовах* (Іван Ле); *[Це] прекрасна, розумна,*

добра жінка, у чеснотах якої я впевнений **на всі сто відсотків** (Із газети); Іноді він такий добрий, **хоч до рани приклади**, а інколи, ні сіло ні пало, зразу ж за попругу хапається. А хіба може любов з попругою бути? – Може, може, Максиме! – сміється Орина. – Ти, певне, заробив на горіхи? (М. Стельмах); Аркадію здалося, ніби він із своєю підвищеною інтелектуальністю і культурою взагалі відійшов на задній план, а **першу скрипку повела** офіціантка (В. Собко); У київському середовищі авіаторів Сікорський незаперечно **виходив на перші ролі**, і на нього покладали великі надії (З журналу); Йому подобається і їхня ніяковість, і їхня упертість, і молода сила, що проглядає навіть крізь незграбну нужденну одягу. «Одягни їх по-людськи – і **хоч картину малюй**» (М. Стельмах). Поряд із загальним значенням фразеологізми мають допоміжні семантичні ознаки, що впливають на їхню лексико-семантичну дистрибуцію. Зазначені ФО описують вищий ступінь будь-якої якості людини чи групи або тип людини. Які саме якості маються на увазі, указує текст, де вживаються фразеологічні одиниці, що становлять ФСР з ідеограмою «ознаки людини».

ФСР утворюють і ФО *до самих кісток, до останнього нігтика* (нігті – рогове захисне покриття кінцівок пальців людини. За легендами, доки людина була негрішна, то мала рогове тіло; за гріхопадіння Бог покарав її і залишив лише нігті. Ніготь символізує мізерність кого-, чого-небудь): *Афіноген Максимович педагог, як кажуть, до самих кісток: найулюбленішою його справою є математика* (Ю. Мельничук); *Тато весь належить тобі, весь, до останнього нігтика: ні з ким не було Васькові так цікаво, як із татом* (А. Дімаров). Значення виділених ФО тлумачиться як «усім єством, цілком, повністю». Названі одиниці відрізняються своїм особливим лексико-семантичним складом: в основі їх фразеологічного значення лежить гіперболічна метафора, що є непомірним перебільшенням ознаки або ступеня. Формування фразеологічного значення здійснюється таким чином, що називаються такі частини людського тіла, які вважаються кінцем або початком інших частин тіла. Важливу роль відіграє прийменник *до*, у сполученні з яким і виникає значення граничності. Серед ФО зі значенням граничності власне

якості є й такі, що сполучаються з прикметниками, які означають найвищий, крайній ступінь ознаки. Це ФО *вищою мірою*, що вживається для підсилення певного ступеня вияву чого-небудь – «дуже, надзвичайно» [ФСУМ, кн.1, с. 432]: *Картини Марії Овксентіївни Приймаченко та рушники Ганни Іванівни Верес удостоювались вищою мірою захоплених вигуків і приємних епітетів найвибагливішої публіки в Києві та Москві, в Парижі та Лондоні (З газети) та на диво (рідкісне або раніше не бачене явище; щось незвичайне, таке, що викликає подив, захоплення; чудо): Улиця – справді на диво. По обидва боки цілим муром витяглись у струнку височезні палаци* (Панас Мирний). Мотивувальні бази, що підлягають матеріалізації у ФО зі значенням граничності вияву власне якості, пов'язані з різними галузями людського життя й довкілля.

Важливе місце займають ті одиниці, які в образній формі описують не людину в цілому, а певні її якості. Зовнішність людини й увага до неї часто слугує точкою утворення фразеологічних одиниць. Так, повну зовнішню та частково внутрішню схожість людей або визначених предметів описують фразеологізми *як дві краплі води, капля в каплю, як викапаний* (раніше подібних людей порівнювали з воском чи краплинами води): *Та вже ж і синок у Василя Семеновича– батько як дві краплі води* (Панас Мирний); *У Василя три сини, – парубки, що маків цвіт. Здорові... капля в каплю у вітця вдалися* (І. Франко); *Всі сходилися на тому, що маленький Гайворон як викапаний схожий на свого батька* (В. Собко).

Поміж ФО зі значенням граничності якості є фразеологізми, що мають вузьке, визначене коло слів-супровідників. ФО *без царя в голові* (від застарілого фразеологізму *цар у голові* (розум, думки, міркування)), *брехати як старий собака* (брехати – у значенні «гавкати»), що мають значення «дуже, до крайності»: *Сю блискучу, а фальшиву балаканину, сю справді анархістичну філософію, роблену «без царя в голові», – сього абсолютно не розуміємо* (І. Франко); *Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш!* (І. Нечуй-Левицький).

Особливий ряд становлять ФО, що виокремлюються як за своєю семантикою, так і за лексичною структурою та граматичною формою, а саме: *краяти серце, рвати душу, душа проймається жалем, дуже тяжко на душі* (душа – за релігійними уявленнями, безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить сутність її життя; душу треба берегти, бо це Боже створіння): *Кімнату огортала зловісна тиша, туга безжально **краяла на шматки серце*** (А. Хижняк); *Спомини минулого коротенького щастя **рвали душу*** (Г. Хоткевич); *Коли б ти [Марусю] знала, яким **жалем проймається душа моя**, що так безневинно спакощено життя твоє* (Панас Мирний); *Мотрі зробилося так **тяжко на душі**, так гірко на серці, що вона так і залилася сльозами* (Панас Мирний). Узагальнене значення цих одиниць «дуже, найвищою мірою, до крайньої межі». У контексті подані фразеологізми сполучаються з прислівниками зі значенням якісної характеристики дії, вони підсилюють, підкреслюють семантику тих слів, що супроводжують. При аналізі складу іменних компонентів наведених вище ФО виділяється група іменників, пов'язаних за своєю семантикою: вони означають душевний стан людини, негативні відчуття, що, зазвичай, виникають при визначенні й оцінці якості, у зв'язку з певною ФО.

Особливу роль відіграють ФО *до безкінечності, до крайності*. Ці фразеологізми відрізняються, по-перше, узагальненим значенням і, по-друге, нейтральним стилістичним характером, тому в контексті сполучаються частинами мови й мають потенційну можливість фігурувати в усіх групах семантичного поля «граничність» зі значенням «дуже сильно, до крайнього ступеня»: *Процес продовжуватиметься **до безкінечності**, Ахіллес так ніколи і не наздожене черепаху* (З газети); *Кордесевич зблід і вхопився за меч... Противники, які довели його **до крайності**, позникали в товні (натовні)* (Ю. Опільський).

У зазначеній ФСГ можна виділити окрему підгрупу «граничність власне міцності», до якої входять 4 ФО – *мертвою хваткою* (термін мови мисливців: є породи собак, які під час нападу міцно стискають щелепи й не можуть їх

розімкнути, доки не мине сильне збудження, що їх охопило); *хоч гармати коти* (звуки гармат викликають стресові явища, бажання втекти, урятуватися); *узяти у залізні шори* (шори – ремінна кінська упряж із шлеєю та посторонками); *міцний як горіх* (лущення горіхів вимагає чималих зусиль, тому це стає основою багатьох образних висловів): *Задержши голову вверх, якусь мить вивчав [Черниш] над собою новий виступ, новий зазубень, за який можна було б вхопитися і підтягтися на руках. Потім хапався за нього сильною **мертвою хваткою*** (О. Гончар); *Заснула [Варвара] на полі таким твердим сном, що **хоч гармати коти*** (Л. Мартович); – *Невже через цих ледарів і п'яниць загине врожай? **Узяти їх у залізні шори!*** (О. Донченко); *Кількапудова деталь плавучого крана для багатьох токарів виявилася **«міцним горішком»*** (З газети): «дія+будь-яка частина мови» = «дуже міцно».

Аналізовані ФО на позначення граничності якості та міцності об'єднуються в три ФСГ: адвербіальну (*до самих кісток; до останнього нігтика; вищою мірою; на диво; капля в каплю; дуже тяжко на душі; до безкінечності; до крайності; мертвою хваткою; хоч гармати коти*), дієслівну (*краяти серце; рвати душу, повести першу скрипку; виходити на перші ролі; узяти у залізні шори*), ад'єктивну (*святая святих; найвища марка; хоч до рани прикладай; хоч картину малюй; без царя в голові*).

У пошуках мовленнєвої експресії мовець нерідко вдається до образного уточнення денотата емоційно-оцінного слова. Найбільш вдалі спроби такого уточнення, що здійснюється переважно у формі порівнянь, згодом фразеологізуються і стають загальнонародним лінгвостилістичним надбанням. Це стосується й досліджуваних ФО: *брехати як старий собака, як дві краплі води, міцний як горіх, як викапаний*.

ФО мають значно більшу властивість віддзеркалювати екстралінгвальні явища, ніж мовні одиниці інших рівнів, бо вони є складною структурно-семантичною одиницею.

2.11. Резюме

В українській мовній свідомості зі словом *граничність* пов'язуються універсальні уявлення людини про сутнісні сторони буття в його кінцевій просторово-часовій і кількісно-якісній визначеності. Із цього погляду буденне сприйняття дійсності, відображене в словникових дефініціях, і філософська інтерпретація *граничності* як істотного засобу кінцевого, реальної граничності, характеризуються високим ступенем співвіднесеності.

Слово *граничність* є безпосереднім мисленнєвим знаком дійсності, фрагментом мовної картини світу й співвідноситься як з матеріальними, так і ідеальними сутностями.

ФО із загальним значенням граничності розподіляються за окремими ФСС нерівномірно, найбільша частина аналізованих ФО стосується людини, її дій, якостей і станів, а також кількості. Цей факт повністю відповідає принципам фразеологічного відображення дійсності: у фразеології описуються явища, пов'язані тією чи тією мірою з людиною, її життям. Сегменти в межах ФСП тісно пов'язані між собою. В одних випадках – відношення між сегментами тими семантичними ознаками, що лежать в основі їхнього виділення, наприклад, «граничність простору» – «граничність часу». В інших – між сегментами, пов'язаними з додатковими семантичними ознаками окремих ФО. Так, наприклад, перегукуються деякі з одиниць у сегментах «граничність швидкості» й «граничність інтенсивності дії», тому що особливо інтенсивна дія може бути пов'язана з граничною швидкістю й навпаки. Особливо тісний зв'язок спостерігається між сегментами «граничність інтенсивності дії людини» і «граничність стану людину». Логічний взаємозв'язок виявляється в тому, що визначений стан може бути результатом відповідної дійсності або впливу зовні. Отже, крайній стан витікає з особливо інтенсивної дії, тому значна кількість ФО знаходиться на периферії між цими двома сегментами.

Для вирішення питання про належність тієї чи тієї ФО до групи, необхідно здійснити аналіз оточення цих одиниць, їхньої дистрибуції, виявити

ті слова й частини мови, з якими вони сполучаються. У семантичному полі «граничність» у значеннєвому плані особливу роль відіграють деякі прислівники, прикметники й окремі займенники: *далі нікуди, дуже, занадто, сильно, інтенсивно, абсолютно, повний, останній, увесь*. Ці слова виконують смислотвірну функцію й у складі ФО означають явище або граничну інтенсивність перебігу дії або процесу. Унаслідок цієї смислотвірної функції навкруги зазначених прислівників, прикметників і займенників утворюються цілі фразеологічні блоки, що становлять важливу частину ФСС в цілому.

Проаналізувавши природу компонентів ФО, особливості та семантику фразеологічних виразів, можемо зробити висновок: найбільш кількісною ФСГ є адвербіальна. Її компоненти характеризують ознаки, дії чи означають місце, час дії, стану тощо. Фразеологізми відбивають різні сфери життя і є дієвим засобом мислення. Людей цікавить навколишній світ, пізнати який допомагають відповіді на запитання *як? де? коли?*. Це й пояснює кількісну перевагу адвербіальної ФСГ, що репрезентує народне бачення та розуміння життя.

РОЗДІЛ 3

СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ НЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ГРАНИЧНОСТІ

3.1. Попередні зауваження

Фразеологія як динамічна підсистема сучасної української мови істотно поповнюється новими ФО, оперативно віддзеркалюючи сучасне сприйняття світу, нові оцінки сучасного політичного, культурного, наукового, побутового життя українського суспільства. З'являються нові за формально-змістовими характеристиками ФО-неологізми, або, навпаки, трансформується певна частина узуальних фразеологізмів, тим самим посилюючи характерну рису фразеологічного рівня мови – його динамічність.

В українському мовознавстві неологізм кваліфікують як «нове слово або вислів, що з'являється в мові» [38, с. 609]. В. М. Мокієнко пропонує таке визначення фразеологічного неологізму: «Фразеологічні неологізми – це не зареєстровані тлумачними словниками сучасних літературних мов стійкі експресивні звороти, які або створені заново, або актуалізовані в нових соціальних умовах, або створені трансформацією відомих раніше паремій, крилатих слів і фразем, а також сполучення, запозичені з інших мов» [116, с. 66].

Термін «інновації», – як слушно зауважує О. А. Сербенська, – недавно увійшов у науковий обіг на позначення складного поняття, пов'язаного з динамікою процесів, що повсякчасно відбуваються в мові [148, с. 158].

Активні процеси новотворення зумовлені як інтралінгвальними, так й екстралінгвальними чинниками, серед яких можна виокремити «процеси глобалізації, зміну парадигми сприйняття соціальної дійсності, виникнення нових реалій життя і необхідність їх назвати відповідними номінаціями» [81, с. 38]. Аналізуючи причини неологізації, необхідно враховувати

феноменальну властивість людини давати назви й оцінні характеристики новим предметам, явищам, властивостям, поняттям, а також соціально-мовну ситуацію, що склалася в країні, зокрема розширення функціональних сфер використання української мови, потреби різноманітних мовних колективів (вікових, соціально-професійних), зміни в соціально-історичному розвитку держави, політико-економічній сфері.

У зв'язку із цим видається переконливою думка М.Т. Демського про те, що виникнення нових ФО зумовлене причинами, закладеними в самій суті слова, тобто в тому, що воно є назвою не окремого предмета з його індивідуальними властивостями, а цілого класу однорідних предметів, причому переважно назвою нейтральною. «Тому фраземи виникають у зв'язку з потребою конкретизації предметів, явищ і їхніх ознак, уже названих словами, і уточнення обсягу того, що позначається; образного представлення абстрактного предмета, тобто такого, що його людина безпосередньо органами чуття не сприймає; вичерпного охоплення того, що називається; образно-емоційної оцінки того, що називається, причому, як позитивної, так і негативної (здебільшого); експресивно-емоційної інтенсифікації нашого враження від названого; апелятивною (функція звертання)» [58, с. 7].

Прагнення точності й водночас виразності номінацій з економією вербального ресурсу, зміни морально-етичних і поведінкових норм, швидкий темп життя вимагає відповідної об'єктивації в мові, що й утілюється зокрема у ФО, різноманітних кліше, формулах, ідіомах. Інтенсивний розвиток високих технологій у сфері інформації, зміни суспільного буття, кількість подій у сферах політики, економіки, культури зумовлює потребу в нових номінаціях для емоційно-експресивної та образної оцінки явищ дійсності, характерних для нової епохи.

Фразеологічна неологізація – це процес виникнення нових ФО внаслідок переосмислення вільних словосполучень, активізації іншомовних запозичень, створення нових образних одиниць шляхом трансформації старих або за аналогією з ними. Часто подібні мовні утворення є недовговічними, оскільки

вони утворюються як реакція на актуальні соціальні, культурні, політичні, економічні події. Якщо резонанс такої події був потужним, подібні фрази мають шанс увійти в повсякденний обіг, а згодом – у словниковий склад української мови.

В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко слушно зауважують щодо новотворів у фразеології: «Невідомо, що з визначеного загалу залишиться в майбутньому у фразеологічній скарбниці, які з виразів витримують випробування часом. Однак безумнівно, що частина їх унаслідок інтенсивного функціонування в мові засобів інформації набуває семантичних нюансів, поступово з вузькоспеціальної сфери стає набутком широкої мовної практики, потрапляє до літературного вжитку, динамізуючи таким чином усю лексико-ідіоматичну мовну систему» [184, с. 243].

Л. М. Пашинська акцентує увагу на тому, що «фразеологічні інновації є результатом мовотворчої діяльності людини. Такий вид діяльності спрямований на об'єктивне чи суб'єктивне відбиття дійсності у визначених мовних знаках, що висловлюють певне поняття чи асоціативно-художні, часом ірреальні, уявлення про світ. Лексико-фразеологічні інновації з'являються в ряді традиційних неогенних сфер (у політиці й ідеології, фінансовій сфері, виробництві, культурі, науці, мистецтві, спорті та ін.) під впливом кількох факторів, серед яких найбільш значущими виступають закон економії, закон аналогії, закон диференціації, а також тенденція до експресивності у вираженні мовних значень» [123, с. 5].

Свого часу питання фразеотворення привертало увагу дослідників і в загальнотеоретичному плані, і щодо відповідних одиниць конкретних мов (праці В. Л. Архангельського, О. С. Ахманової, В. В. Виноградова, А. М. Емірової, Ю. А. Гвоздарьова, Л. Г. Скрипник, В. М. Телії, М. М. Шанського та ін.). Так, В. Л. Архангельський запропонував розмежовувати терміни «процеси фразеотворення» й «способи фразеотворення». У його розумінні процеси фразеотворення – це різноманітні види історичного розвитку фразеологічного складу мови, що охоплюють великі

хронологічні періоди або ті, що діють неперервно внаслідок традиційних мовних зв'язків різних генерацій. У той час як способи фразеотворення – це структурні типи утворення нових фразем та стійких фраз шляхом тропеїзації вільних сполучень слів або утворення фразеологічних сполучень шляхом детермінованої сполучуваності слів і словесних значень [13, с. 19].

Процеси фразеотворення Ю. А. Гвоздарьов пов'язує з типом дериваційної бази, тобто з тим матеріалом, на основі якого формується ФО, і виділяє п'ять основних типів: 1) окремі слова; 2) змінні (вільні) словосполучення або сполучення слів, що регулярно повторюються в мовленні; 3) усталені сполучення слів нефразеологічного типу, які мають характер розмірковувань (прислів'я, приказки); 4) фразеологізми; 5) іншомовний матеріал [50, с. 43].

Пізнання природи ФО розширює уявлення про експресивно-синонімічний потенціал фразеологічного фонду української мови, демонструючи своєрідність зв'язку ФО із їхнім текстом-джерелом та багатство перетворень у мовленнєвій практиці. Вивчення синхронних процесів творення фразеологізмів і їхнє функціонування в різних стилях – *публіцистичному* (що віддзеркалює динаміку мовленнєвих змін), *художньому* (у якому ці зміни інтерпретуються та осмислюються) та *розмовно-побутовому* – уможлиблює пізнання специфіки вербально-образної інтерпретації явищ дійсності засобами фразеологізації. Особливо цікавим видається контекст розмовних ситуацій, адже саме в «розмовному стилі відсутній попередній відбір мовного матеріалу. Він характеризується невимушеністю, особливим емоційним забарвленням, виразністю. Цьому стилю властива розмовна лексика і фразеологія» [134, с. 15].

Дослідження нових явищ, тенденцій, змін у якісному й кількісному складі мовної системи є необхідним підґрунтям для систематизації й кодифікації мовних одиниць і подальшого розвитку лексикографічної практики, зокрема укладання ідеографічних словників. Тому в дисертації значну увагу приділено вивченню активних фразеотворчих процесів і функціонуванню ФО зі спільною семою «граничність» у новітній українській художній прозі, зокрема у творах Ю. Андруховича, О. Васильківського, Л. Денисенко, Л. Дереша, О. Забужко,

Ю. Іздрика, М. Матіос, Є. Пашковського, А. Погрібного, І. Роздобудько; у публіцистиці, зокрема в українських періодичних виданнях «Україна молода», «Правда України», «Людина і Закон», «Влада і Політика», «Голос України», «Закон і Бізнес», «Сільські вісті», й сучасному розмовному мовленні, а також виявлення особливостей міжстилістичної взаємодії досліджуваних фразем.

У публіцистичному, художньому та розмовному стилях фразеологізмів зафіксовано найбільше, вони виконують узагальнювальну, оцінну, експресивно-образну та стилетвірну функції. Менше – в інших стилях, для яких характерна більша стриманість виражальних засобів.

Вирішальним чинником використання ФО у сучасному публіцистичному, художньому та розмовному стилях є чинник експресивної значущості, що визначає мовне варіювання й утворення різних комунікативно-прагматичних варіантів висловлювань. Реалії нового часу передаються, як правило, через використання ФО, що відображають світогляд нової мовної особистості.

І хоча стилістична диференціація ФО на сьогодні вивчена недостатньо, цілком зрозуміло, що є фразеологізми, нейтральні за своїм забарвленням, фразеологізми, що належать винятково до книжних стилів, а також ті, що мають яскраве розмовне забарвлення. Особливістю розмовного стилю є його властивість природно використовувати найрізноманітніші, у тому числі нейтральні фразеологізми, водночас як ФО, що мають яскраву розмовну тональність, не є доречними в інших стилях або виступають як авторський прийом, наприклад, для мовленнєвої характеристики персонажа в художньому стилі або як стилістична фігура в публіцистичному.

Поза увагою залишаються інші функціональні стилі мовлення, бо мовні особливості, наприклад, наукового стилю «регламентовані призначенням передавати об'єктивну інформацію про природу, суспільство й людину, особливості мовного оформлення текстів офіційно-ділового стилю зумовлюються специфікою суспільних відносин, що прийнято називати діловими, виробничими, професійними. Названий стиль виявляється в текстах офіційно-ділових документів. Своєрідність ділових документів полягає в тому,

що вони характеризуються високим рівнем стандартизації мовних засобів, чим відрізняються від текстів інших функціональних стилів. Оскільки кожний документ потребує чіткого, логічного викладу однозначного використання понять, стислості формулювань, у ньому слова вживаються в прямому значенні, позбавлені емоційно-оцінної семантики, експресії, метафоричності» [141, с. 22].

Сферою функціонування конфесійного стилю є релігія та церква. Мовні засоби в ньому відрізняються використанням церковної термінології, слів-символів, архаїзмів. Н. В. Піддубна зазначає: «Мова тісно пов'язана із суспільством: чим більше воно розвинене, тим багатшою є мова, яка його обслуговує. Вона є своєрідним індикатором суспільних змін, чи то появи нових предметів і явищ, чи, навпаки, зникнення їх. Оскільки ж до складових частин концептуальної картини світу належить і релігійно-міфологічна, а сама мова виражає й експлікує картину світу, остання через посередництво спеціальної лексики входить у мову, вносячи в неї риси людини, її культури» [124, с. 5].

Можна виділити також епістолярний та ораторський підстили, однак їхні диференційні ознаки перекриваються ознаками більш узагальнених структурно-функціональних стилів (офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного). В основі функціонально-стильової диференціації мови лежать як позамовні, так і власне мовні структурні ознаки. Стили сучасного українського мовлення розрізняються кількісними показниками вживаних мовно-структурних одиниць, а також функціями, які вони виконують у конкретних текстах.

Своєрідне значення має дослідження функціонально-стилістичної ролі ФО як комунікативного засобу в ситуаціях спілкування. Такий підхід дає змогу виявляти впливи фразеологічних ресурсів мови на реалізацію повноти висловлення, визначати характер образності, виразності, міру емоційності представленої інформації про реалії, процеси діяльності в довіллі й міжперсональні відносини людей.

3. 2. Неофразеологізми на позначення граничності

Початок ХХІ ст. характеризується активним процесом становлення нової української державності, яка б відповідала сучасному рівню розвитку суспільства. Україна прагне наблизитися до стандартів Європейського Союзу, які мають стати нормою життя. Першочерговими завданнями, яке необхідно виконати в реалізації такого прагнення, є дотримання верховенства права, забезпечення прав і свобод людини й громадянина. Незалежна Україна створила базові елементи демократичного суспільства, однією з перших на пострадянських теренах сформувала більшість інститутів публічної адміністрації. Суспільно-політичні процеси, що розпочалися в Україні на початку 2000-х рр, спричинили глибокі зміни не тільки в соціальному, економічному та політичному житті суспільства, але й у сфері комунікації; відбулася демократизація всього життя соціуму.

Модифікації в суспільному житті зробили застарілими категоричні твердження спеціалістів про незастосованість розмовної мови в цілому й просторіччя у сфері масової комунікації. Тепер коментатори радіо, ведучі телепрограм, журналісти широко використовують знижені мовні засоби, створюють ілюзію невимушеного контакту з адресатом, що сприяє розширенню комунікативного потенціалу української мови.

Мова газети й журналу містить у собі, нагромаджує функціонально виправдані стереотипи (зокрема й нові імена нових концептів, нові мовленнєві кліше) й активно застосовує традиційний фразеологічний фонд українського просторіччя: *випустити кишки, на всіх парáх, зчинити хай* та ін.: «У цей час почалися дзвінки з погрозами. Дзвонили чоловіки. Якщо не повернемо грошей, то дітей вивезуть в ліс. Нам **випустять кишки** й відберуть квартиру і в сина машину», – розповідає жінка, до якої телефонували колектори (Громада, 10.10.2016). – пор.: *Ти ще мені щось скажи. Я з тебе льотом **кишки випущу!*** (М. Стельмах).

Сучасна українська публіцистика відбиває соціально-стильове та

функціональне розмаїття сучасного вживання мовних одиниць. Усі аспекти людської діяльності, усе соціально осмислене, виокремлене людською свідомістю, відображається в мові. Тому в сучасній лінгвістиці чітко окреслилися тенденції не тільки формально-структурного аналізу мови, але й в аспекті тієї семантичної й прагматичної інформації, яку вона реалізує в комунікативному процесі.

Зі зміною політичної формації частина реалій переходить на периферію суспільного життя або повністю зникає, через що набувають пасивного статусу й та лексика і фразеологія, які використовувалися на їх позначення. Як слушно зауважує О. А. Стишов, «пасивізація словника пов'язана насамперед зі зникненням реалій і понять радянської епохи, а також психологічним несприйняттям більшістю українського загалу штапованої та заідеологізованої мови минулого, сформованої для підтримування ідеологічних міфів» [167, с. 91].

Утрачає свою актуальність і гостроту ціла низка ФО, формул, гасел, кліше радянського періоду, часів перебудови; подібні одиниці згадуються або в контексті опису тодішньої ситуації, реалій минулого, або набувають нового іронічного, часто саркастичного звучання, зазнають структурно-семантичних змін. Тому ФО на позначення граничності, набувають іронічного забарвлення в контексті трансформації ідеологічного лозунга радянських часів:

*Конкуренція і тільки конкуренція дозволить покращити перевезення до Києва. Необхідно допускати інші транспортні компанії до перевезень у місті. Місто росте значними темпами. І з кожною новою зданою квартирою кількість пасажирів зростає, а методи роботи незмінні. **Як оселедці в бочці** – головне гасло цієї кампанії!* (ЗіБ, 12.05.2006). Мовленнєва ситуація вказує на пряме витлумачення виділеного сполучення слів, контекст реалізує також фразеологічну семантику, де узуальна ФО зберігає своє традиційне значення.

У наведеному контексті проілюстровано семантичну трансформацію, зокрема подвійну актуалізацію, проте її результати не є okazіональними ФО: усталені словесні комплекси зберігають свою традиційну матеріальну форму

вираження, що репрезентує традиційне значення. Оказіональні ФО продукуються внаслідок фразеосемантичних і синтаксично-фразеологічних процесів.

Фразеологічна система сучасної української мови інтенсивно поповнюється ФО на позначення нових реалій суспільного, побутового життя, відносин між членами суспільства, особливо з нових для України сфер життєдіяльності (економіка, бізнес, шоу-бізнес, модельний бізнес, інноваційні технології та ін.). Деякі ФО характеризуються посиленою продуктивністю. Співвідносними з лексичними неологізмами є переважно неофразеологізми з політичної сфери, бізнесу або реклами, але через експресивність вони становлять периферію фразеологічної системи.

Із-поміж трансформованих ФО та неофразеологізмів на позначення граничності, що останнім часом актуалізуються в текстах сучасної української публіцистики, прози та в розмовному мовленні, виділено нами такі:

1. ФО (5) на позначення нових реалій життя: *суцільний драйв, відірватися за повною програмою, неймовірний кайф, останній писк моди, політичний труп, амнезія історичної пам'яті* та ін.: Звідси майже цілковита відсутність провисання мови, **суцільний драйв** і весела легкість, благословенний поспіх *письма (write fast! die young!)* і графічна, посилена друзякою комп'ютером, винахідливість (І. Карпа); Цей курорт – не саме краще місце для родинного відпочинку, але тут зможуть **відірватися за повною програмою** любителі поєднувати здорове і порочне, скажену швидкість на трасі і вишуканий гламур злачних місць і нічних закладів (<http://trident.travel/countries/latinska-amerika-ta-karibskii-basein/usa/girskolizhni-kurorti-ssha/breckenridge/>); «Треба собі давати іноді відірватися. Це **неймовірний кайф!** Ти відчуваєш, що в середині тебе запалюється пічка. І вона тебе обігріває!» - ділиться враженнями один з братів Капранових (УП, 19.01.2009); Шок! Шкарпетки під сандалі вже не жлобство, а **останній писк моди!** (УМ, 21.06.2013); На Буковині безчинствує «**політичний труп**»: колишній кандидат в депутати звинувачує губернатора Папієва у фальсифікаціях та провокаціях (УП, 31.10.1012); Ярослав Грицак

уважає, що найкращим виходом із ситуації розколу суспільства, спричиненого різною пам'яттю, була б **історична амнезія** (УП, 03.06.2013).

До складу названого ряду входять ФО з негативно конотованою семантикою. ФО з'явилися в мовленні людини з метою вербалізації людських думок, надання гнучкої, яскравої й звучної форми.

2. ФО на позначення нових економічних реалій: *прожитковий мінімум, фінансова криза, Європейська економічна криза, фінансове оздоровлення банків, базова інфляція, межа бідності*: У результаті зниження внутрішніх цін на сировину (зокрема на неенергетичні матеріали у квітні — на 5,7%) та падіння світових цін на метали ІЦВ в річному вимірі зменшився до 6,3%. Під впливом зниження сукупного попиту при відносній стабільності обмінного курсу гривні другий місяць поспіль **базова інфляція** зменшувалася (ЗіБ, 23.05.2009); У 2009 році **прожитковий мінімум** в розрахунку на місяць був затверджений Законом України «Про Державний бюджет України на 2009 рік» в розмірах, що діяли у грудні 2008 року, а саме: на одну особу в розрахунку на місяць — 626 гривень; для дітей віком до 6 років — 557 гривень; для дітей віком від 6 років до 18 років — 701 гривня; для працездатних осіб — 669 гривень; для осіб, які втратили працездатність, — 498 гривень (ЗіБ, 27.03.2010); Бюджет Києва недоотримує **шалені гроші** за паркування — міністр (УП, 08.03.2010); Це рівень доходу, за якого його одержувачів не можна вважати середньозабезпеченими, це мінімальний споживчий бюджет, **межа бідності, поріг бідності** і т. ін. Конкретне його значення визначається у процентах від середнього доходу, характерного для певного суспільства. Європейський Союз рекомендує визначати верхню **межу бідності** на рівні 60 % від середнього доходу в державі (УП, 22.03.2010).

ФО розрізняються семантичними відтінками, підсилюючи денотативний аспект фразеологічного значення. До зазначених ФО відносимо фразеологічні новотвори, що виникли внаслідок екстраполяції певних виразів з однієї сфери до іншої, а також постали на основі різних тропів, адже метафоричне перенесення — традиційний засіб творення експресії в масовій комунікації.

Своєрідність цих структур полягає в новизні сполучуваності лексем, підсиленні потенційних сем, що сприяє формуванню не лише нового поняття, але й характеру меліоративної та пейоративної конотації. Емоційно-експресивна функція зазначених неофразеологізмів допомагає створювати цілісне уявлення про дійсність шляхом образного узагальнення та впливати на адресата, формуючи його суспільний досвід.

Значна частина ФО на позначення граничності формується на базі понять, пов'язаних із людиною, а також предметами та явищами, що її безпосередньо оточують: 1) підсилення емоційно-експресивної характеристики людини: *худий як сірник, до повного кайфу*; 2) підкреслення властивостей та ознак неживих предметів, явищ: *як папа Карло, як електровіник*.

У творах функціонують ФО із загальним значенням: а) квантитативності, яке конкретизується в опозиції «мало-багато»: *африканські зарплати, до фіга*, б) якісної характеристики: *суцільний драйв, помаранчевий стрес* тощо. Серед ФО чітко вирізняються одиниці, образ яких компаративно мотивований, і ФО, образ яких компаративно не мотивований. Основною функцією ФО в текстах є функція характеризувальна.

Аналіз неофразеологізмів, уживаних у художніх, публіцистичних текстах і розмовному мовленні, дав змогу виявити найактивніші джерела поповнення ФО: 1. Реклама (5 ФО): *усі в шоці, а ти в шоколаді; чернігівське пиво: футбол на повну; наші ціни – страшна сила; Хортиця: відчуй смак абсолютної чистоти*. 2. Розмовне мовлення (5 ФО): *галімий як тисяча бубнів; хана причалу; бабок неміряно; повний імбецил; абсолютно фіолетово: Галіма попса, галімий настрій, галімий поет, галімий як тисяча бубнів. Хана причалу, міліція потрапила на притон. І бабок неміряно. Думаю, що Віталік лох, якого кинуть як кошеня* (УП, 02.10.2012); *Важко зразу вирішити дилему: чи то совок робить людину повним імбецилом, чи в лавах совка, тому що повний імбецил* (ІП, 23.05.2013); *Мені абсолютно фіолетово на ці чорні полоси в житті, я їх скоро білити буду*. 3. Виробничо-професійна та науково-термінологічна лексика (2 ФО): *перекрити кисень, свобода слова: Ми не даємо красти гроші*

ані з газу, ані з нафти, сьогодні уряд, як кажуть, **перекрив** їм **кисень** по деяких інших корупційних схемах (УП, 29.01.2010); **Свобода слова** в Україні: ситуація непевна... (УП, 03.04.2010).

Розширення міжнародних контактів та інтенсивність процесів обміну інформацією й розвиток інформаційного суспільства, науково-технічної сфери зумовили активне проникнення в загальнонародну мову термінологічних словосполучень, які перейшли вузькі фахові межі й стали загальновживаними.

Відібраний із текстів художньої прози та публіцистики, а також із розмовного мовлення фактичний матеріал свідчить про активність терміносполук із таких галузей наукового знання: 1) суспільно-політичні неофразеологізми на позначення граничності: *Це агонія **політичного трупа**, на який перетворюється Ющенко. Брудна агонія* (УП, 02.02. 2010); 2) економічна термінологія: *Психолог каже, що поняття «**світової фінансової кризи**» зачепило всіх людей, котрі мають доступ до ЗМІ, адже цю тему обговорювали всі політики, правники і відомі особи. Відтак паніка в суспільстві поширила свої кордони* (Розм. мовл.); 3) військова термінологія: *Запропонована зміна судоустрою – «**контрольний постріл**» в українську Феміду* (ПУ, 26.12.2006); 4) авіаційна термінологія: *На мій погляд, неінтелігентно обвішуватися золотими англійськими шпильками і в такому вигляді чимчикувати в метро, щоб **увести в ступор** гегемон з електричок, державних службовців середньої ланки та офісних людей* (Л. Денисенко); 5) журналістська термінологія: *Вона вибиває з прайм-тайму та перших шпальт **гарячі репортажі** про події в Іраку. Відповідно до даних центру Червоного Хреста, у французькому місті Sangatte, де утримуються біженці, що прагнуть перетнути Ла-Манш, від сили 1-2% просять притулку у Франції* (ДТ, 30.04.2004); 6) театральна термінологія: *Нині, наприкінці століття, життя плідного й успішного автора незрідка увінчує одним-єдиний томисько – гаразд, коли два. Чи не означає, що ми потроху **сходимо зі сцени**?* (О. Забужко); 7) електротехнічна та фізична термінологія: *Україна тільки наближається до межі дефолту, але що вона втратить, 2010 року може розпочатися третя **фаза світової кризи*** (УП, 27.03.2010);

8) термінологія з інших терміносистем: *Полюс свободи зникає — зостається чистий примус, майже **стерильна граматика** речення* (О. Забужко).

У пошуках виразності письменник чи журналіст трансформує фразеологізми та використовує okazіональні ФО. Через це вони отримують несподіваний, незвичайний вигляд та викликають тим самим підвищений інтерес в читача. У цьому й криється механізм виразності фразеологічних трансформацій як стилістичного прийому – це один із найпростіших і найдоступніших засобів досягти відчутного ефекту в матеріалах, які розраховані на те, щоб упливати на велику читачську аудиторію.

Трансформація складу фразеологізмів – явище стилістичного порядку. Безперечно, зміна фразеологізму не може відбуватися сама по собі, без зв'язку з текстом, у якому він функціонує. Тому це явище й розглядається в умовах контексту, з урахуванням його впливу на формування нової ФО: ***На всіх парах до катастрофи.** Західноєвропейські столиці знову заповнені натовпами обурених громадян. Нічого подібного Європа не переживала з початку 1930-х років* (ДТ, 28.06.2011); *Павло Гудімов відрізняється невичерпним потягом до усього цікавого, що є у світі, - до музики, мистецтва, вміє відстоювати свою точку зору і буде стояти **до останньої краплі пива*** (УМ, 12.06.2010); *У мережі аж кишить пропозиціями купити душу (або нематеріальну сутність – хто як називає). Причому, забивши у пошук «продам душу», вам одразу пропонується два варіанти: дияволу чи сатані. А далі як в тому анекдоті про кроликів: ти знаєш, ведуться* (Місто, 16.10.2009); *Джим Моррісон: **живи на повну катушку**, помри молодим* (video.i.ua/user/3267152/40371/281136/).

Усі трансформовані фразеологізми викликають у пам'яті читача первісні ФО: *на всіх парах, до останньої краплі крові, аж кишить, на повну катушку*. Читач одразу порівнює зміст первісного фразеологізму й нове, розширене значення його в прочитаному тексті. Це викликає певний стилістичний ефект. Нова експресивність фразеологізму дає можливість загострити наше сприйняття того, заради чого написаний матеріал, чіткіше розмежувати позитивне й негативне ставлення до описуваних фактів. Тому трансформація

складу фразеологічних зворотів – авторський прийом, але будується він за загальномовними законами побудови тексту.

На підставі аналізу зібраного матеріалу можна зробити висновки про те, що процес неологізації ФО є надзвичайно активним як у публіцистиці, так і в художній літературі та розмовному мовленні.

3.3. Стилєтвірна роль фразеологічних одиниць на позначення граничності в тексті

Стилєстичне використання фразеологізмів має творчий характер, оскільки в мові ФО зазвичай використовуються з певним художнім завданням. ФО, що вживаються в художньому, публіцистичному або розмовному стилях, у загальноприйнятій формі та звичайній семантиці, уносять у текст притаманні їм у мові образність, виразність, розмовний колорит. Із плином часу низка фразеологізмів утрачає свою первісну образність і стає звичною, тому з метою поновлення їхньої образності, посилення виразності, а також уточнення значення, відповідно до контексту, загальномовна форма ФО перетворюється на нову.

Початок ХХІ ст., як відзначають вітчизняні та зарубіжні мовознавці, характеризується потужними змінами на всіх структурно-семантичних рівнях мови, а також оновленням стилєстичних засобів літературної мови, що розглядається як демократизація літературної мови, яка містить розширення кола її носіїв і суспільного використання, активні пошуки нових виразально-зображальних засобів мовлення, зменшення стилєвої відстані між усно-розмовною та книжно-писемною сферами її функціонування. Розмовне мовлення, мова засобів масової інформації, насамперед преси, літературна практика майстрів слова, передусім публіцистика, виступають джерелом нових літературних стандартів української мови.

Пізнання природи ФО розширює уявлення про експресивно-синонімічний потенціал фразеологічного фонду української мови, демонструючи своєрідність зв'язку ФО із їхнім текстом-джерелом та багатство перетворень у мовленнєвій практиці. Саме вивчення процесів формування фразеологізмів на сучасному етапі розвитку мови у функціональних стилях сучасної української мови – публіцистичному (віддзеркалює динаміку мовленнєвих змін), художньому (у ньому ці зміни інтерпретуються та осмислюються) та розмовному – демонструє нові образно-виражальні потенції ФО.

Потенційні можливості ФО, як і слів, на що вказували ще О. О. Потебня, В. В. Виноградов, виявляються лише в контексті. Контекст – «закінчений за змістом уривок тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу» [38, с. 450].

Суспільно-історичні умови, що склалися на сьогодні, а саме: політична криза (2001), Помаранчева революція (2004), газові конфлікти, фінансова криза, пертурбації навколо мовних питань, вибори Президента України (2010), парламентські вибори (2012), Євро-2012, Євромайдан (2014), – на думку багатьох мовознавців, спричинили зміни у світогляді та духовній культурі української нації, активізувавши виникнення нових мовних одиниць: *хоч із мосту та в помаранчеву ополонку* (пор.: *хоч з мосту та в воду*): *Але, якщо знахабніла держава не тільки виверне кишені лояльного громадянина, але й ще вгніздиться небораці на шию, примовляючи при цьому йому на вушко: «Як працюєш, так і живеш!»*, то цей самий законослухняний громадянин просто зобов'язаний припинити бути лояльним і в кращому випадку мусить спроводити державних бонз у відставку, в гіршому – за трати, ну і в найгіршому – в еміграцію **або ж із мосту та в помаранчеву ополонку**. Останнє має назву революції, після котрої, як правило, не залишається ні держави, ні громадянського суспільства, якщо таке до цієї напасти існувало (УМ, 01.12.2009); **усіма фібрами своїх змучених дебатуваннями та протистояннями душ** (пор.: *усіма фібрами душі*): Насправді ж вони більше переймаються майбутніми «булавами» та іншими «клейнодами», до яких

прагнуть усіма фібрами своїх змучених дебатованнями та протистояннями душ (ВіП, 12.12.2008); *на грані фолу* (пор.: *на грані*): *Життя на грані фолу* мало втішало його, потрібні були конкретні переміни (розм. мовл.); *настав капець* (пор.: *хоч вовком вий*): *Так настав капець*. І, схоже, капець у цій країні ще деякий час буде поширюватись, поки держава не врегулює економіку, а населення не зрозуміє, що не завжди варто іти в кредитне рабство заради володіння благами, яких не можеш собі дозволити (СВ, 04.11.2008); *дах уже знесло* (пор.: *без царя у голові*): *Просто через брак елементарної адекватності*. Наприклад, голосування ще не відбулося, а у таборі майбутнього президента *дах уже знесло* (УМ, 08.12.2009); *Іловайський котел* (пор.: *посилати на смерть*): *Результати розслідування комісії підтвердили, що Іловайський «котел» став результатом неорганізованості, відсутності планування, прогнозування в Генеральному штабі ЗСУ. Хлопці лежать у землі, а ті, хто їх фактично послав на смерть, досі не відповіли* (УМ, 30.08.2016).

Фразеологізм є нарізно оформленою структурою, а це значно розширює можливості його стилістичного використання шляхом різноманітних змін і модифікацій форми, як-от: заміни традиційних складників ФО словами-компонентами, що найбільше відповідають зображуваній ситуації; введення до складу ФО додаткових слів, які уточнюють, конкретизують значення ФО, або ж опускання окремих її компонентів із метою більш стислого та компактного висловлювання.

Література цього періоду ознаменована приходом нової генерації письменників-постмодерністів. Л. О. Ставицька зазначає, що «мовна естетика нової літературної генерації будується на ствердженні безмежного права авторського самовираження, яке передбачає нехтування не тільки традиційними поняттями й етичними нормами, а й мовними, стилістичними та жанровими законами» [161, с. 154].

Проза письменників постмодерну (Ю. Андруховича, Л. Баграт, М. Гримич, Л. Дереша, О. Забужко, І. Карпи, А. Кокотюхи, Ю. Обжеляна, Є. Пашковського, П. Солодька, С. Ушкалова та ін.) неоднозначно сприймається

літературними критиками. Провідні постулати естетики постмодернізму визначили мовностильові ознаки художньої літератури 90-х р. ХХ ст., що виявляються в запереченні вищого смислу буття, естетичному нігілізмі, іронії, ексцентризмі: *розумний до тошноти, замахалась до ручки, фіг зна коли, коні двинути, розганятися до крейсерської швидкості: Він був **розумний до тошноти**, від його розуму просто нудило (розм. мовл.); Замахалась ти, «золотце». Ох, замахалась. **Зовсім до ручки** – третій місяць у м'язах трем не вищує, вранці, прокидаючись (О. Забужко); **Всі ці странні події почалися фіг зна коли...** (Л. Дереш); **Я вже скоро тут коні двину!** — продовжую я і потім швидко метику, що дівушка в отакумо во пальтечку і з таким **офіґенним макіяжем** (ну, що поробиш, потрафить мене раз в п'ятілетку!). Не може говорити таким паскудним сленгом (І. Карпа); **Шура поволі розігнався до крейсерської швидкості**, затим обережно подивився у дзеркало на пасажирку (Ю. Обжелян).*

Мовна естетика нової літературної генерації будується на ствердженні модернізації національної ідеї. Слушно зауважує О. О. Маленко: «Естетичне пізнання світу людиною є важливим фрагментом реалізації її інтелектуально-художнього потенціалу, об'єктивного в різноманітних мистецьких формах. Серед них значної ваги набуло мистецтво слова як вияв лінгвокреативної діяльності Homo Sapiens, зумовленої прагненням інтерпретувати світ за допомогою словесно-образних кодів. Кожна з національних культур має власну практику й набутий досвід художньо-естетичного моделювання світу, що вповні представлено зразками колективної й індивідуально-авторської словесної творчості. Мова в цьому разі виступає і засобом матеріалізації образного світовідчуття, і формою його специфічної, етноментальної репрезентації; власне, тим кодом, за яким прочитуються різнорівневі смисли – інформативні, культурні, духовні, психологічні, власне лінгвістичні» [111, с. 5]. Водночас слушним є твердження Л. О. Ставицької про те, що «сучасна українська художня проза відтворює і стилізує живомовну розмовну стихію

молодої людини, переважно городянина, у різнотипних соціальних сферах та ситуаціях» [161, с. 157].

Набір емоцій, життєвих переживань є незмінним: *час X, крах ілюзій, шокова терапія, кредитна кабала, глист у скафандрі* та ін.: *У наш час на новому витку еволюції знову настав час X. Людство у своєму розвитку вже пройшло «точку неворотата»* (УМ, 02.03.2010); *Від апогею очікувань до краху ілюзій – ось підсумок президентської каденції Ющенка* (ВіП, 05.03.2010); *Першою країною, де цей проект втілили в життя, була Польща. Тут він прибрав назви: «шокова терапія», «великий струс», а згодом «контрольований шок». Шокова терапія, зокрема, була без потреби надмір інфляційна, вона призвела до спаду виробництва, до того ж поглибила деіндустріалізацію цілих сегментів східноєвропейської економіки* (ЗіБ, 03.11.2010); *Кредитна кабала – це коли береш чужі гроші і надовго, а віддаєш свої і назавжди* (розм. мовл.); *Сьогодні чергує Єжі, глист у корсеті, ти легко впораєшся з ним* (С. Бортников).

Це своєрідні спроби створити відповідну фразеологію українською мовою на позначення реалій сучасного життя. Частотність уживання, семантична самостійність, відносна стійкість складу, цілісність номінації вищезазначених прикладів у сучасних ЗМІ, у постмодерній літературі підтверджують їх належність до ФО.

У сучасну епоху інтенсивного спілкування зростає роль комунікативної ефективності газети, тому що газетно-журнальна комунікація є однією з провідних форм масової комунікації. Посилюється вплив газет і журналів на формування поглядів зокрема, а також на розвиток мови в цілому. Більшість літературних мов у всьому світі розвивається під безпосереднім впливом текстів масової комунікації. Численні процеси, характерні для сучасного мовного розвитку, нерідко формуються на шпальтах газет і журналів.

Експресивна функція газети, зумовлена її пропагандистською спрямованістю, викликає відкриту оцінність мовлення. Оцінність виражається, насамперед, у лексиці: у порівняно великій частотності якісно-оцінних за

семантикою прикметників і іменників, у характері метафоризації; у відборі фразеології; в особливостях використання синтаксичних засобів. Саме відкрита оцінність відрізняє публіцистичний стиль від художнього яскравою оцінкою автора, і саме в цій рисі вбачаємо важливу властивість публіцистичного стилю. На відміну від художніх творів, у публіцистиці не підтекст, а сам текст з упевненістю висловлює авторське ставлення до певних фактів. Усе це знаходить відображення в характері мови, у її стилі.

Публіцистичний стиль призначений для передачі масової інформації. Він характеризується популярним, чітким викладом, орієнтованим на швидке сприймання повідомлень, на стислість і зрозумілість інформації. До основних рис мови публіцистики, як відомо, належать: економія мовних засобів, стислість викладу й водночас інформативне його навантаження; уживання зрозумілих слів та висловів; використання суспільно-політичної термінології; помітна наявність мовних кліше, штампів; переосмислення лексики та фразеології інших функціональних стилів [152, с. 134].

Сучасний публіцистичний текст найяскравіше відображає рух мовної системи й формування нових тенденцій у розвитку мовної ситуації: *світова криза, межа дефолту, галопом по європах: **Світова криза** показала своє обличчя. Робота «Світова криза» знаходиться у картинній галереї Техасу* (УП, 20.02.2009); *Україна тільки наближається до **межі дефолту**, але що вона втратить, 2010 року може розпочатися третя фаза світової кризи* (УП, 27.03.2010); *Спершу **галопом по європах**. Звісно, по західних* (УП, 22.02.2013).

Разом із тим виявляється внутрішня суперечливість мовної системи, де спостерігається одночасне поєднання таких ознак, як динамізм і консервативність, прагнення до якнайбільшої інформативності та забезпечення експресії будь-якими засобами, дотримання еталонності й залежності від мовленнєвих пріоритетів. Зіткнення протилежних тенденцій зумовлює певну стійкість публіцистики, з одного боку, а з другого, є могутнім імпульсом у розвитку мовного забезпечення засобів масової інформації.

Мова друкованих ЗМІ – це писаний текст, а мова аудіо- та відеотехнічних засобів масової інформації – це здебільшого усний текст. Для писемного тексту не характерна спонтанність, на відміну від усного. Проте усний різновид мови на радіо та телебаченні має певну специфіку. Він часто теж не має ознак спонтанності. Так, у радянські часи значна частина різних радіо- та телематеріалів проходила відповідний рівень цензури, тому тексти, які транслювалися в ефірі, були підготовлені.

За часів незалежності України ситуація змінилася. Менший контроль за мовою публіцистики, а також пошук нових форм спілкування зі слухачем і глядачем значно активізували роботу сучасних радіо- та телевізійних ЗМІ в прямому ефірі: *чернігівське пиво: **футбол на повну**; мережа гіпермаркетів «FoxMart»: наші ціни – **страшна сила**; Хортиця: відчуй смак **абсолютної чистоти**; із стадії пакетів до пікетів; воплі і соплі парламенту; помаранчева чума: Приїжджали з сіл чоловіки з кошиками їжі – з огірками, з картоплею, з салом, а вони пишуть — «**помаранчева чума**»* (І. Бондарчук).

Така специфіка діяльності дає змогу приваблювати значну слухацьку та глядацьку аудиторії. Збільшення кількості радіо- та телестанцій (за рахунок радіостанцій високочастотного діапазону та телебачення кабельних мереж, цифрового кабельного телебачення) створило конкурентну ситуацію на ринку надання інформаційно-розважальних послуг. Це, відповідно, сприяло розвитку найрізноманітніших засобів донесення інформації, у тому числі й використанню прямого ефіру, тобто непідготовленого, спонтанного мовлення.

Для фразеологічної та лексичної систем української мови початку ХХІ ст. характерні відчутні семантичні та стилістичні зрушення. Спостереження над сучасним публіцистичним узусом переконливо свідчать про те, що сьогодні на мову журнально-газетних видань або публіцистики впливає розмовне мовлення, простежується тенденція до вживання в публіцистиці стилістично знижених мовних засобів. У системі засобів посилення експресії публіцистичного стилю велика роль належить саме елементам розмовної мови.

Уживання стилістично зниженої фразеології – риса мови публіцистики

початку ХХІ ст. – виконує оцінну й експресивну функції та сприяє реалізації принципу діалогічного мовлення, тобто контактостворення з читачем, бо використання таких одиниць є засобом стилізації неофіційного, невимушеного, фамільярного спілкування, а також засобом привернення уваги читача, оскільки в оточенні суспільно-політичних лексем та фразеологізмів такі одиниці виразно виділяються на загальному тлі, навіть створюють контраст.

Останнім часом дедалі більшої популярності набуває такий засіб масової інформації, як Інтернет, – потужна мережа комп'ютерів, з'єднаних у єдиний інформаційний простір, що відкриває доступ до будь-яких розміщених у ньому інформаційних баз даних (текстової, аудіо- чи візуальної інформації), надає змогу використовувати їх, обмінюватися відомостями, спілкуватися з необмеженою кількістю осіб: *нічтяшині фішки, чумовий хардкор, мізки на рейках, повний епikфейл*.

Із поглядами представників постмодерну тісно пов'язані особливості функціонування сучасної системи масової комунікації. ЗМІ неначе існують самі по собі, без послідовного зв'язку з реальністю. Головне їх завдання полягає у створенні іншої реальності, із ілюзорним образом, орієнтованої на широку аудиторію: *повний голяк, шизонутий на всю голову, вежу знести, ламер повний, бабла як у дурня фантиків, гамадрил без мізків*.

Постмодерністи вважають, що сучасний споживач не може розраховувати на реальну інформацію через ЗМІ про навколишній світ, тому «реальність» є пустим значенням, оскільки вона уособлює те, що, в аспекті масової комунікації, не існує зовсім. На думку письменників-постмодерністів, сучасний стан розвитку ЗМІ вможливорює ненав'язливий тотальний контроль за думками та бажаннями громадян навіть у демократичних суспільствах.

У перспективі інформаційного суспільства виступають проблеми формування людини епохи знань, інформації високих технологій. У літературі людина інформаційного суспільства отримала інтерпретацію суб'єкта знань, що має творчий потенціал, здатний на активне дослідження світу; комунікабельної особистості, яка орієнтується на духовно-моральні цінності.

Якщо публіцистика характеризується найактивнішим реагуванням на всі мовленнєві тенденції й процеси та проникненням великої кількості елементів усного мовлення без мовного фільтру, то в художньому стилі ці елементи вже певним чином відшліфовуються, що спостерігаємо у відмінностях мови автора й мови персонажів. Важливу проблему стилістики сучасної художньої літератури становить співвідношення літературної мови й мови художньої літератури. Остання ж послуговується не лише кодифікованою літературною мовою, а й периферійними, ненормативними виражальними засобами. Як свідчить аналіз, саме на фразеологічному рівні мови повною мірою відображається національна специфіка мовної системи; ФО репрезентують не просто номінацію певних явищ дійсності, а ставлення до них, суб'єктивну оцінку – крізь призму окремо взятої особистості та крізь призму всього народу.

3.4. Функціонування неофразеологічних одиниць на позначення граничності в засобах масової інформації

Якщо розглянути сучасну картину генезису людського суспільства, не можна не помітити того, що на сьогодні інформація стала чи не найважливішим чинником його існування. Культура як один із елементів суспільства й водночас один із тих механізмів, що зумовлюють його існування та подальший розвиток, і суспільство як сукупність індивідуумів перебувають у тісній залежності й взаємодіють, головним чином за допомогою засобів масової комунікації. Масова комунікація є одним із елементів культури, який за короткий термін свого існування набув такого поширення, що на сьогодні неможливо уявити життя людства без інформації.

Останнім часом усе помітнішим стає інтерес мовознавців до газетних статей, спричинений лексичними змінами в структурі тексту та відповідною реакцією на них читачів. Тенденційними видаються окремі зміни мови газет і їхній вплив на свідомість та дії читачів, тобто одержувачів повідомлення. За

основу аналізу було взято публікації 2001 – 2016 рр. в українських періодичних виданнях, цільове призначення яких – громадсько-політичне, а саме: «Україна молода», «Правда України», «Людина і Закон», «Влада і Політика», «Голос України», «Закон і Бізнес», «День», «Сільські вісті».

Тексти ЗМІ становлять особливу сферу для функціонування мови, у якій відбуваються процеси, що не тільки віддзеркалюють мовленнєву ситуацію взагалі, а й змінюють структуру мовної системи. Унаслідок цього мова використовується як засіб впливу, що має загальні системні та специфічні текстові характеристики. Поєднання таких характеристик зумовлює виконання мовою газет пізнавальної, інформативної та інших функцій.

Організація тексту газет зумовлена особливостями публіцистичного стилю, оскільки основним його призначенням є інформування, висловлення певної громадянської позиції, переконання людей у її істинності, а деколи й формування громадської думки, для цього ЗМІ мобілізують усі ресурси мови. При цьому вибір мовних засобів зумовлений їхніми соціально оцінними характеристиками й можливостями ефективного, цілеспрямованого впливу на масову аудиторію. Це часто досягається шляхом поєднання логічності викладу з емоційним забарвленням, що є визначальною рисою текстів публіцистики.

Можливо також, що внаслідок віддалення від тих подій, які стали причиною виникнення нових фразеологізмів на позначення граничності, ці ФО будуть виходити з ужитку, але, поза всяким сумнівом, вони є цікавим мовним феноменом, який заслуговує на увагу.

У мові засобів масової інформації дедалі частіше вживаються, поряд із розмовно-літературною лексикою та фразеологією, просторічні, діалектні лексичні та фразеологічні одиниці з виразною експресією. ФО в цілому виконують у тексті функцію експресем, вони покликані пожвавити виклад, зацікавити читача, дати матеріалу емоційний заряд: *устромляти інструкції в колеса, хід конем кульгавим, уся із себе*.

Стилістично знижені мовні елементи є одним із найефективніших засобів досягнення експресії в публіцистиці: *як ошпарена курка, ржуть як різані*,

угарні статуси, трандець усьому, повністю кидати в ігнор, реально жесьть, рахит відстойний, як каністра стопудов, два метри сухостою.

Для з'ясування актуального питання, якою є роль фразеологізмів і неофразеологізмів у мові засобів масової інформації, варто розглянути те, як збагачуються певні конструкції новими семантичними відтінками.

Неофразеологізми характеризуються: 1) високим ступенем функціонально-стилістичної й комунікативно прагматичної ефективності; 2) потребою створення негативної або позитивної оцінності описуваного явища; 3) тенденцією до мовної економії, яка виявляється в прагненні мовців до вибору найефективніших комунікативних засобів, до фіксації за допомогою відтворюваних і компактних мовних одиниць соціального досвіду носіїв мови; 4) широким використанням евфемізмів; 5) значним збільшенням термінологічних словосполучень, професіоналізмів, які стають основою для творення неофразем; 6) незафіксованістю у попередніх словниках. На процеси неофразеологізації впливає рівень професійно-технічної та загальнокультурної поінформованості носіїв мови, зростання ролі засобів масової інформації (преси, радіо, кіно, телебачення, Інтернету) в сучасній суспільній комунікації [123, с. 7].

Сучасна мовна ситуація спричиняє прискорене формування нових фразеологізмів, їхнє масове засвоєння й уживання, різноманітні трансформації традиційної фразеології.

Динаміка соціальних процесів об'єктивно зумовлює розширення й удосконалення функцій засобів масової інформації. Розв'язання жодної значущої проблеми неможливе поза її колективним, публічним обговоренням. Загальномовним фразеологізмам притаманні відтворюваність, частотність, відносна стабільність компонентного складу, на відміну від неофразеологізмів, які характеризуються смисловою цілісністю, емоційністю, експресивністю фразеологічної семантики, що чітко прослідковується в основі опозиції «неологічне – архаїчне»: *Без Горпини мені краще в ополонку з головою* (М. Кропивницький) (пор.: *Усе це стало причиною моєї невідступної хандри,*

яку вважали **осіннім синдромом**... (Л. Дереш); Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли учителька злягла та й хутко й **душу богові oddала!** Он там, у тій маленькій хатинці, де Раїса буде спати, – там мучилась одинока як палець вчителька, і, коли б не старі матушки, не було б кому і очі закрити (М. Коцюбинський) (пор.: Янукович пообіцяв Азарову **зробити секір-башка** (Газета, 15.09.2011)).

До складу наведеного ряду в основному входять ФО з негативно конотованою семантикою «потрапити у безвихідь», «стресовий стан», «комусь погано». Особливості більшості ФО ґрунтуються на обігруванні образів людини, її емоційного та психічного життя, тому постає досить актуальне завдання розвитку культури публіцистичного мовлення, оскільки для формування потрібної системи думок читачів публіцистичний твір має бути бездоганним щодо логіки й мовного оформлення.

Найбільш чутливо реагують на зміни в мові розмовне й газетне мовлення, яке завдяки письмовій фіксації найменших інновацій є зручним полем діяльності для вивчення тих змін, що відбуваються в мові під впливом саме екстралінгвальних чинників: *Це рівень доходу, за якого його одержувачів не можна вважати середньозабезпеченими, це мінімальний споживчий бюджет, **межа бідності, поріг бідності** і т. ін. Конкретне його значення визначається у процентах від середнього доходу, характерного для певного суспільства. Європейський Союз рекомендує визначати верхню **межу бідності** на рівні 60 % від середнього доходу в державі (УП, 22.03.2010) (пор.: Навіть у 1921 році, коли в нас люди орудували мільйонами, в дядька Володимира, як він казав, **не було за душею і щербатой копійки** (М. Стельмах)); Бюджет Києва недоотримує **шалені гроші** за паркування – міністр (УП, 08.03.2010) (пор.: В нього грошей **кури не клюють** (М. Стельмах)).*

Реалії газетних текстів, поряд із типовими ознаками, що належать виокремленому стилю мовлення, відрізняються також специфікою, зумовленою індивідуальністю автора, його вподобаннями. Не останню роль відіграє тут і орієнтація газети на смаки читачів.

Одна з найважливіших вимог щодо комунікації – інформаційна новизна повідомлення – зумовлює не тільки оперативний відгук газети на злободенність, але й визначні зміни в лексичних засобах вираження нової інформації.

Публіцистика поєднує в собі інформативний та оцінний елементи, інформацію про події з їхньою політичною оцінкою. Сталі словосполучення в публіцистиці – масове і, як доведено мовознавцями, закономірне явище. Вони виконують відповідну функцію – доносять до свідомості читачів точну й логічну інформацію. Позитивну роль системно закріплених і відтворюваних мовних засобів відзначало багато вчених, які вбачали в цьому прояв тенденції мови й спрощення засобів передачі думки, до економії зусиль (М. Ф. Алефіренко, І. С. Гнатюк, О. П. Левченко, В. С. Калашник, Л. О. Ставицька, О. А. Стишов, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко та ін).

У семантичній структурі низки ФО, наприклад: *на всіх парах* (пор.: *мчатися на амбразури з шаблею наголо*), *ходячий мрець* (пор.: *як глист у корсеті*), *віддати Богові душу* (пор.: *коньки відкинути*), *з усієї сили* (пор.: *газовий пресинг*), *як оселедців у бочці* (пор.: *мов шпроти в банці*), *ні копійки за душею* (пор.: *удари інфляції по кишені*) та ін., помітне місце займає поняття граничності. Граничність як значеннєва номінація корелює з мисленням людини, з системою її понять. Поняття як посередник між словом та екстралінгвальною дійсністю акумулює в собі певне коло знань, уявлень носіїв української мови про феномен, названий «граничністю».

1. ФО зі значенням «граничність кількості»: *мов оселедців у бочці* – «дуже багато, велика кількість чого-небудь, кого-небудь» [ФСУМ, кн.2, с. 532] – (пор.: *повна хата пармалата*): *На помості набито, мов оселедців у бочці, якихось людських істот* (І. Франко). – *Сьогодні, університетська молодь у всьому світі відзначає Міжнародний день студентів. Україна веде. Голос диктора: «Повна хата Пармалата!»...* (День, 18.11.2012); *як кіт наплакав* – «дуже мало, мала кількість чого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 298] – (пор.: *з децл*):

Там і цукерок тих, як кіт наплакав (Є. Гуцало). – Вона пішла **покімарити з децл** (розм. мовл.).

2. ФО, які називають граничність власне часу й мають у своєму складі семантичні елементи зі значенням символічного характеру (пов'язані з життям або смертю людини): *прощатися з білим світом* – «умирати, гинути» [ФСУМ, кн.2, с. 581] – (пор.: *відкинути хвоста*): *То була стріла в слину гадячу обмочена. І запекло Івана під серцем, і чує він, що з **світом прощається*** (Легенди). – *Анатолій Степанович висловив свою думку з приводу анархічної ситуації в країні та проведення позачергових парламентських виборів: «Допоки **мавні не відкинуть хвоста**, в державі не запанує порядок»* (УМ, 12.03.2010); *розлучитися з життям* – «померти» [ФСУМ, кн.2, с. 581] – (пор.: *відкинути коньки*): *Його повісили сірим світанком під жахливі крики цілої тюрми. Молодий мрійник **розлучився з життям** під гуркіт і шал нашого протесту* (Ю. Яновський). – *Новини, що приходили через відчинені двері, зіграли фатальну роль для морської свинки Вейса. Клітка з ним стояла на кухні. Слухала свинка, слухала українські новини і здохла. Багатьом від їх експериментів нічого не лишається, як узяти приклад із морської свинки: тривіально і смиренно **відкинути коньки*** (В. Зубач).

3. ФО зі значенням «граничність психічного стану людини»: *хоч з мосту та в воду* – «у когось дуже скрутне, безвихідне становище; хтось у відчаї, комусь дуже тяжко» [ФСУМ, кн.2, с. 409] – (пор.: *хоч з мосту та в помаранчеву ополонку*); *на грані* – «близький до крайнього ступеня вияву чого-небудь» [ФСУМ, кн.1, с. 166] – (пор.: *на грані розпаду*); *розбилося серце* – «хто-небудь став нещасним, зазнав краху, невдачі в чому-небудь» [ФСУМ, кн.2, с. 640] – (пор.: *нагадити в душу*); *на сьомому небі* – «дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий; у стані небувалого піднесення» [ФСУМ, кн.1, с. 42] – (пор.: *ходячий позитив-екстримал*): *Для чого тільки я вас зустріла? – питає сама в себе крізь сльози. – Вчилась би, жила б... А тепер **хоч з мосту та в воду*** (Ю. Збанацький). – *Парламентські вибори 2006 року довели народ до відчаю – **хоч із мосту та в помаранчеву ополонку*** (І. Калинич); *Вона*

була **на грані** тієї жіночої рішучості, після якої починаються сльози (П. Колесник) – *Україна на грані розпаду*. Дефолт економіки чи моралі? (УМ, 12.04.2009); *Кожне твоє слово розбива моє серце*, палить чоло, але вибачаю тобі, бо ти п'яний (І. Карпенко-Карий). – Сидячи перед вокзалом, практично без одягу, чотири активістки, за їхніми словами, хотіли показати, що їм **нагадили в душу** (УМ, 09.02.2011); Олег уже двічі балотувався в депутати і завжди обирався одноголосно. Никодим Динька [батько] був **на сьомому небі** (М. Зарудний). – Вона була надзвичайно енергійною. Такий собі **ходячий позитив-екстримал**, із душею романтика (Л. Дереш).

4. ФО зі значенням «граничність фізичного стану людини»: **ходячий мрець** – «дуже худа, виснажена, немічна людина» [ФСУМ, кн.2, с. 410] – (пор.: як *глист у фракці*); **до зеленого змія** – «сильно сп'яніти» [ФСУМ, кн.1, с. 267] – (пор.: *бути підшафе*): *Не було вже, мабуть, нічого на світі, що могло би вразити бідного Хаїма. Це був **ходячий мервець*** (Г. Хоткевич). – Усе почалося з дівчинки, якій я дуже симпатизував. Але вона поставила під сумнів мою мужність, мовляв, я худий, **як глист у фракці** (УМ, 12.02.2010); – *Та що це ти, в білій гарячці, допився до зеленого змія?* (М. Понеділок). – **Був підшафе**, тому робив усе, наче зомбі, спокійно відключив сигналізацію, зайшов у кабінет до шефа і забрав зі сейфа чийсь депозит (АГ, 18.02.2004).

5. ФО зі значенням «граничність інтенсивної дії» та вказують на активну діяльність людини до граничності своїх можливостей: *що було сили* – «із великою силою, дуже сильно» [ФСУМ, кн.2, с. 741] – (пор.: *очі вилазять з орбіт*); *на все горло* – «з великим напруженням кричати, галасувати, співати» [ФСУМ, кн.1, с. 194] – (пор.: *волати на всю горлянку*); *аж дим іде* – «дуже завзято, інтенсивно» [ФСУМ, кн.1, с. 196] – (пор.: *по повній програмі*): *З розгону налетів, що було сили вклеїв приставу кулаком у пику* (Іван Ле). – Я відчувала, як мої **очі** від надмірного напруження **вилазили з орбіт** і багряніли. Нам би мало бути страшно, навколо пусті дачі, і темно, і осінь (Л. Дереш); *Працювали ми так, що аж дим ішов* (І. Микитенко). – Капітан насунув

фуражку, дійшов до дверей і аж звідти докінчив: – Наступного разу, Дерев'янку, усним попередженням не обійдеться. Розпишу польоти **по повній програмі** – отоді й посміємось разом. Віриш, ні? (Ю. Обжелян); – Кайдаш і Лаврін... кричали **на все горло**, змагались разом з бабами й підняли такий гвалт на весь куток, що люди повибігали з хат (І. Нечуй-Левицький). – То регоче, то щось просто дико викрикує, то **волає на всю горлянку** Тома Вейтса, підбиваючи мене під бік гостреньким ліктиком: мовляв, давай і ти зі мною, знаєш же слова! (Ю. Андрухович).

6. ФО зі значенням «граничність власне простору» і вказівкою на локалізацію об'єкта в просторі: *на краю світу* – «у дуже віддаленому, глухому, необжитому місці» [ФСУМ, кн.1, с. 312] – (пор.: *хрін зна де*); *тридев'яте царство* – «дуже далека країна, земля» [ФСУМ, кн.2, с. 755] – (пор.: *далека Європа*): – *Найдемо її [Ярину] і на краю світу!* – насварився арапником на далину Омелян (М. Стельмах). – *Ти ходиш, ходиш, розглядаєшся, аж тут бац!* – і ти вже не тут, а *хрін зна де* (Л. Дереш); **В тридев'ятім славнім царстві**, де колись був цар Горох, а тепер на господарстві мудрий пан, вельможний Ох (Леся Українка). – *Така близька і далека Європа. Наразі реалії інші* (УП, 2.04.2015).

7. ФО зі значенням «граничність власне часу», які за своєю семантикою пов'язані з темпоральною характеристикою: *судний день* – «час страшної кари; кінець світу» [ФСУМ, кн.1, с. 191] – (пор.: *Армагедон настав*); *вгору глянути ніколи* – «зовсім немає часу» [ФСУМ, кн.1, с. 194] – (пор.: *повний цейтнот*): *Щоб ти сміявся й не переставав до самого судного дня!* – стає на поріг Васирина і вся аж пашисть гнівом (М. Стельмах). – *Через негоду в Україні гинуть люди, падають дерева і «тонуть» будинки. Армагедон настав* (УМ, 31.08.2006); *За тією клятою панською роботою світу не видно, вгору глянути ніколи* (Ю. Яновський). – *Напередодні ювілею в Ірини Білик повний цейтнот* – усе розписано по хвилинах (УМ, 20.03.2015).

8. ФО зі значенням «граничність швидкості руху»: *як на пожежу* – «дуже швидко» [ФСУМ, кн.2, с. 530] – (пор.: *по биріку*): – *Голуб жінку б'є!* – дзвоне

[ДЗВОНИТЬ] чутка від хати до хати, і люди біжать, **немов на пожежу** (Панас Мирний). – Привозять білого коня на ім'я Фенікс, на якому ведучий мав приїхати ще на початку ефіру. Що робити з конем? Ну, кмітливий КВК-шник **по биріку** написав присягу на вірність новому каналу, проголосив себе гетьманом Підйому і змусив усіх присутніх на площі присягати на вірність ранковому шоу (ПУ, 02.03.2010).

9. ФО зі значенням «граничність фрагментів навколишнього середовища»: *хоч в око стрель* – «зовсім нічого не видно, дуже темно» [ФСУМ, кн.2, с. 697] – (пор.: як у негра в шлунку); чутно як муха летить – «дуже тихо» [ФСУМ, кн.2, с. 773] – (пор.: мертва тиша): *На землю злізла ніч. Хоч в око стрель тобі, так темно надворі* (П. Гулак-Артемівський). – Тільки в хату ввійшов після важкого сільського дня, а воно **хоч в око стрель**. Темно, **як у негра в шлунку**. Ні повечеряти нормально, ні новини побачити, ні дітям за уроки сісти (СВ, 25.11.2012); Народ, що досі переговорювався, зразу замовкзатих, чутно було, **як муха літала** (Панас Мирний). – До того, як зустріти Ксеню Букушу, ми зустрічалися з **мертвою тишею Марсового Поля**. Будинок із гніздом стоїть від нього просто через дорогу. Дуже дивне місце (Ю. Андрухович).

10. ФО зі значенням «граничність власне міцності»: *хоч гармати коти* – «дуже міцно» [ФСУМ, кн.1, с. 309] – (пор.: міцна гривня); *мертвою хваткою* – «дуже міцно» [ФСУМ, кн.2, с. 742] – (пор.: смертельна хватка); *хоч зубами виривай* – «дуже міцно» [ФСУМ, кн.1, с. 83] – (пор.: міцний горішок влади): *Вже підпилий як засне, то хоч коти гармати* (Т. Шевченко). – Якщо хоче **міцну гривню** – не треба всі стрілки переводити на НБУ... (УП, 09.02.2009); *Задержи голову вверх, якусь мить вивчав [Черниш] над собою новий виступ, новий зазубень, за який можна було б вхопитися і підтягтися на руках. Потім хапався за нього сильною мертвою хваткою* (О. Гончар). – Спочатку дійство відбувалося на пострадянському просторі, коли народжувалась нова Європа, утверджувались нові демократії, «перетрушувалися» старі - нові президенти, які **смертельною хваткою** чіплялися за владу. А в Україні йшла президентська

виборча кампанія... (День, 01.02.2010); Їхня справа буденна, проста – визволяти з затверділих снігових заметів [телефонний] дріт, який мов уріс туди... так, що хоч зубами виривай (Ю. Збанацький). – *Міцний горішок української влади* (ПіВ, 26.03.2010).

11. ФО зі значенням «граничність власне якості»: *поставити крапку* – «остаточно, без залишку» [ФСУМ, кн.2, с. 502] – (пор.: *настав капець*); *без царя в голові* – «розумово обмежений, недалекий» [ФСУМ, кн.1, с. 473] – (пор.: *немає олії в голові*): *Гулька перехопив його погляд, збагнув, що перегнув палку, посміхнувся: «Давай на цьому поставимо крапку»* (М. Тарновський). – *Так настав капець. І, схоже, капець у цій країні ще деякий час буде поширюватись, поки держава не врегулює економіку, а населення не зрозуміє, що не завжди варто іти в кредитне рабство заради володіння благами, яких не можеш собі дозволити* (СВ, 04.11.2008); *Царка в голові немає* (М. Номис). – *І якщо міліція не матиме голови і олії в голові, то вона принесе Президентові велику шкоду* (УМ, 06.04.2007).

Трансформовані фразеологізми відіграють важливу роль, надаючи образності та виразності газетному тексту, здійснюючи емоційний вплив на читача. Особливу увагу потрібно звернути на те, що фразеологічні еквіваленти різних мовних реалій не завжди збігаються між собою.

У сучасній мові досить чітко прослідковується тенденція до розширення використання трансформованих фразеологізмів як в усному, так і в писемному мовленні. Без знання фразеології неможливо оцінити яскравість і виразність мовлення, зрозуміти жарт, а інколи й зміст висловленого. Більшість фразеологізмів є не тільки номінативними одиницями, але слугують також засобом для передачі додаткових асоціацій та емоцій. У зв'язку з демократизацією мовлення спостерігається поповнення фразеологічного фонду внаслідок переходу фамільярних, просторічних і арготичних фразеологізмів у загальновживані.

Процес лексичного збагачення мови перманентний, його зупинити неможливо. Нові одиниці виникають у мові за допомогою різних способів.

Фразеологія як важливий елемент національної мовної картини світу також не цурається інновацій. У царині фразеології йде процес утворення нових фразеологізмів.

Структурно-семантичні трансформації ФО як активні процеси в мові становлять науковий інтерес. Такі перетворення здійснюються в різних напрямках, із різним ступенем складності. При трансформаціях у писемному та усному мовленні змінюється компонентний склад ФО за допомогою таких прийомів, як варіативність, розширення, звуження, заміни, перестановки та об'єднання компонентів, зміни в розташуванні компонентів, зміни граматичної й семантичної структури ФО.

Найхарактернішими прикладами вживання у фразеології власне семантичних трансформацій, специфіка яких полягає в оновленні семантично цілісного змісту ФО при незмінній структурі, є такі: – *Утік?! З контейнера?* – *Ну! Вранці одімкнули, а там і кіт не валявся!* (Л. Кононович) – фразеологізм *і кіт не валявся* змінює узуальне значення – «хто-небудь ще нічого не зробив» – на контекстуальне «нікого немає»; *Ломиковський потягнувся і позіхнув на всю губу* (Б. Лепкий) – узуальне значення фразеологізму *на всю губу* – «значний, справжній; дуже багато; великою мірою» у контексті змінюється на нове, контекстуальне – «дуже широко».

Поширеним прийомом фразеологічної трансформації є подвійна актуалізація значення. Під подвійною актуалізацією розуміємо зміну фразеологічного значення й образної основи та внутрішньої форми. Рівноправна реалізація прямого й фразеологічного значень здійснюється за рахунок його смислової взаємодії з елементами контекстного оточення, тобто в межах фразеологічних структурно-семантичних і стилістичних конфігурацій, утворених ФО та її актуалізатором. На сьогодні ефективно функціонують два типи прийому подвійної актуалізації ФО: 1) поєднання фразеологічного значення та його образної основи за допомогою вербальних засобів і 2) поєднання фразеологічного значення та його образної основи за допомогою невербальних засобів. Наприклад, у висловленні *Підбори дівчачих черевиків*

весело вицокували по місячній стежці, і мені здавалось, що я **на сьомому небі**, а не на першому, земному (В. Дрозд) у фразеологізмові *на сьомому небі* зі значенням «дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий» неможлива реалізація семантичної двоплановості всіх складників, обігрується тільки атрибутивний компонент.

Одним із поширених засобів трансформації є лексична субституція – заміна одного з компонентів ФО. У тексті найчастіше субститууються або спільнокореневі слова, або тематично близькі: – *У **змиг** **вії** стало з них двоє по бокам, один позаду* (О. Васильківський) – пор.: *Вони почали стиха підгарчувати один на одного і в **один миг** ока розлютувалися* (І. Нечуй-Левицький); *Буде мовчати, **як короп**. Як риба святого Петра* (В. Єшкілев) – пор.: *Та що тепер казати? Я мовчу, **як риба*** (І. Микитенко).

Наступним частотним прийомом трансформації ФО є семантичне нарощування або розширення значення переважно за рахунок використання ад'єктивів у ролі актуалізаторів експресії фразеологізмів, які сприяють інтенсифікації ознаки, у реалізації експресії фразеологізмів беруть участь як елементи, що уточнюють і конкретизують узагальнювальний зміст ФО: *Розуміється, з університету він вилетів **кульовою блискавкою**...* (О. Забужко) – пор.: *«Яструбок» сховався в білій хмарі. На ворога він вихопився, **як блискавка*** (Ю. Яновський); *Амбал **відкинув** уві сні **кувалду разом із копитами*** (А. Хома) – пор., із традиційним фразеологізмом *відкинути копита*, причому трансформований варіант набуває більшої експресивності: *Коли хтось ловив чорта чи відьму – тож не милував їх. Чорта найчастіше запрягали в плуга, і він орав доти, поки **не відкидав копита*** (М. Стельмах).

Досить часто в художньому мовленні, як і в публіцистичному, трапляються фразеологізми, не повні за своєю формою. Виникнення еліпсису найчастіше зумовлене особливостями діалогічного мовлення, яке характеризується динамізмом і лаконічністю, наприклад: – *Спасибі тобі, Насте, за капусту. А то **хоч кричи**. Своєї немає, а на базар – такий дощ лив, та й заспали-таки* (Панас Мирний) – пор.: *Поки літо було, перебивалися якомсь.*

А як настала зима, хоч пробі кричи! Ні пучки борошна, ні зернини крупів (Р. Чумак); *«Як на світ народився!»* – каже він. – *Циркуляція крові покращилася, відчуваю піднесення. Тіло омолоджується, шкіра ніжна, як у немовляти* (УП, 19.02.2017) – пор.: *На тебе я, мов на святу, дивився, твоїм умом і серцем просвітився, немов на світ удруге народився* (П. Куліш); *Потрапив у таку халепу, що хоч у зашморг* (Розм. мовл.) – пор.: – *Я мислю собі так, же як доскочать сюди гайдамаки, ото ж буде. Місіонери, можливі колегіанти розбіжаться хто куди, а мені хоч у зашморг лізь або сам у вогонь стрибай* (М. Сиротюк).

Узагальнивши різні підходи до визначення прийомів трансформації, можна виділити такі її різновиди: 1) поширення компонентного складу стійких сполучень слів, тобто експлікація: *по вуха в лайні*; 2) заміна компонента або компонентів у складі стійких сполучень слів, тобто субституція: *виявити чорнобильський синдром*; 3) скорочення компонентного складу ФО, тобто еліпсис: *без клепки*; 4) використання заперечної ФО замість стверджувальної й навпаки: *не запалювати зеленого світла*; 5) контамінація: *Якщо якийсь одинак пробував щось сказати про право відстоювати власну позицію, його оточував розлючений натовп і наперебій поливав словесними помиями вздовж і впоперек* (УМ, 30.11.2004).

3.5. Резюме

На сьогодні під впливом політичних і загальнокультурних змін значно посилюється й процес формування неофразеологізмів, що пояснюється проникністю лексико-фразеологічної системи, потенційною здатністю ФО переходити з пасивного запасу в активний і навпаки, що визначається змінами в суспільстві, гнучкістю й універсальністю фразеологічних знаків як носіїв певної суспільно-політичної фонові інформації.

Унаслідок дії екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників фразеологічний склад мови постійно змінюється. Такі зміни мають поступовий, безперервний характер, проте вони не завжди рівномірні. Їхню особливу активність спостерігаємо в публіцистичній і художній прозі ХХІ століття. Опрацювання динаміки творення неofразеологізмів зазначеного періоду в проекції на фонові знання носіїв мови дає можливість дослідити складну взаємодію лінгвальних і соціальних чинників у процесі вторинної номінації, схарактеризувати специфіку фразеотворчих процесів, простежити, як трансформації денотативних компонентів семантичної структури узуальних ФО пов'язані зі змінами орієнтирів суспільства.

Тексти друкованих засобів масової інформації та художні прозові твори зазначеного періоду найбільш повно й комплексно репрезентують тенденції, процеси, що відбуваються в живому мовленні й проникають у систему загальнонаціональної української літературної мови. Сучасний публіцистичний стиль найоперативніше відображає рух мовної системи й формування нових тенденцій у розвитку мовної ситуації.

Аналіз ФО та їхніх контекстуальних оточень у публіцистичних, художніх текстах і розмовному мовленні дає підстави стверджувати, що фразеологічна підсистема української мови підпорядковується загальномовним процесам і тенденціям, що свідчить про системність мовних змін.

Дія інтралінгвальних чинників на фразеологічному рівні виявляється в: а) усіченні усталених словосполук; б) тенденції до змін за аналогією або створенні нових фразеологізмів за узуальними моделями; в) посиленому трансформуванні ФО; г) наданні переваги експресивним ФО, у тому числі стилістично зниженим.

Завдяки своїм категоріальним ознакам нарізнооформленості та семантичної цілісності ФО потенційно тяжіють до кількісної та якісної заміни компонентного складу. Фразеологізми як експресивні одиниці, підпорядковуючись у контексті авторським модифікаціям, набувають додаткової експресивності.

Здійснений аналіз публіцистичних і художніх текстів свідчить про наслідки дії екстралінгвальних чинників: а) появу неофразеологізмів на позначення нових явищ життя; б) активне використання калькованих ФО; в) уживання стилістично знижених фразеологізмів; г) зростання питомої ваги просторічних ФО.

Найбільш продуктивними джерелами поповнення новим фразеологічним матеріалом є: 1) засоби масової інформації; 2) розмовне мовлення; 3) твори сучасної художньої літератури. Проведене дослідження мови сучасного публіцистичного тексту дає підстави для висновку про інтенсифікацію використання фразеологізмів у засобах масової інформації, що свідчить про зростання експресивності та індивідуалізації публіцистичного мовлення, а відтак і про розмивання меж між стилями.

Проаналізований матеріал засвідчує значний вплив розмовного мовлення та сучасної публіцистики на художній стиль, зокрема функціонування в мові художньої літератури суспільно-політичної, економічної фразеології, рекламного дискурсу тощо. Тим самим можна говорити про зміну напрямку впливу: історично українська публіцистика розвивалася під впливом художнього стилю, а в аналізований період вона, навпаки, впливає на художній стиль.

У текстах досліджуваного часового періоду спостерігаються різноманітні вияви стилістичної взаємодії, іноді поєднання в одному тексті стилістично протилежних фрагментів, що пояснюється авторським задумом, метою, тематичною спрямованістю тексту (наприклад, створення художніх образів на основі зіткнення високого слова з розмовно-просторічними, жаргонними, вульгарними елементами в прозовому тексті; подача важливої, професійної інформації з іронічними авторськими коментарями, або цілком у несерйозному ключі в сучасній публіцистиці).

Особливості функціонування неофразеологізмів на позначення граничності в художньому, публіцистичному та розмовному стилях визначаються загальним екстралінгвальним контекстом функціонування

сучасної української мови, істотними змінами в житті носіїв державної мови в сучасному просторі. Компоненти інноваційної ФО виступають важливими одиницями номінативного змісту аналізованих текстів, забезпечуючи їхню тематичну й змістову цілісність, посилюючи їхній прагматичний вплив.

ВИСНОВКИ

Дослідження фразеологічної вербалізації семантичного поля «граничність» дає змогу простежити стан і тенденції розвитку української фразеології та зробити кілька загальних висновків.

1. Граничність належить до важливих актуальних концептів, який своєрідно відбивається в мові за допомогою лексико-семантичних і граматичних засобів. У концептуально-змістовій структурі граничності відображуються істотні зв'язки й відношення речей, опосередкованих людським пізнанням. Специфічною особливістю мовної свідомості є диференціація фізичної (зовнішньої) та якісної (внутрішньої) граничності. Відповідно до такого осмислення граничність має антропометричні властивості: дискретність, лінійність, мірність, градуальність, синкретичність (поєднання початку-кінця).

Усі виміри людського буття розглядаються не автономно, а у зв'язку з конкретно субстанцією, що може мати ознаки граничного. Істиною в реально-мовному сприйнятті граничності є не безконечне, а саме кінцеве. У реальному фізичному просторі людина здатна виділяти частини цілого, сприймаючи їх у визначеному вимірі – *далека границя, за межами країни, рідний край, кінець світу* та ін. Крім значної кількості нейтральних образних асоціацій (*границя, кінець, край*), є й емоційно забарвлені: *прірва, крах, криза, безвихідне становище, глухий кут, смерть і горизонт, далекий простір, діамантова грань, кришталь, та й справі кінець, на краю світу, хоч з мосту та в воду, полетіти до праотців, скільки око сягає*.

Граничність є функціонально-семантичною категорією, що характеризує межі людського буття в просторово-часових і кількісно-якісних відношеннях, які відображені у ФО.

2. У корпусі української фразеології виділено 820 ФО на позначення граничності, що на підставі семантичної близькості утворюють ФСП

«граничність» як частину відповідного семантичного поля.

3. Структура аналізованого ФСП організована за принципом ядро – периферія. Усі елементи ФСП мають спільну сему «граничність». У центрі поля знаходяться ФО з максимально вираженим ступенем граничності, які мають спільну сему «далі нікуди». Периферію утворюють ФО з диференційними семами, пов'язаними відповідно з позитивними й негативними конотаціями.

4. У складі ФСП граничності виділено дев'ять ФСС із таким загальним значенням: «граничність кількості»; «граничність біологічного існування людини», що має у своєму складі семантичні елементи зі значенням символічного характеру (життя або смерть людини); «граничність психічного стану людини»; «граничність фізичного стану людини»; «граничність інтенсивності дії» з указівкою на активну діяльність людини до граничності своїх можливостей; «граничність простору та часу», за допомогою яких характеризується локалізація об'єкта в просторі й часі; «граничність швидкості руху»; «граничність фрагментів навколишнього середовища»; «граничність якості та міцності».

5. Серед класифікаційних розрядів фразеологізмів найнижчою ідеографічною ланкою є ФО, що утворюють ФСР, до складу якого входять ФО зі спільними семантичними та граматичними ознаками. ФСР зі спільним значенням й ідентичним співвідношенням із лексико-граматичним розрядом об'єднуються в блоки, а блоки – у ФСГ, які утворюють сегмент, що є складником ФСП «граничність» у межах відповідного семантичного поля. Отож ідеографічна схема поля може бути представлена у вигляді: семантичне поле → фразеосемантичне поле → фразеосемантичний сегмент → фразеосемантична група → фразеосемантичний блок → фразеосинонімічний ряд → фразеологічна одиниця.

Важливим для визначення ідеографічної схеми поля є прийом структурно-семантичного моделювання фразеологізмів, який передбачає утворення синонімічних ФО за структурно-семантичним інваріантом за відносного збереження його форми й семантики.

У ФСР вписуються ССМ, що розкривають взаємодію змістових і формальних чинників щодо кожної мовної одиниці, сприяють формуванню найчастіше конотативного компонента, який надає можливості показати функціонування фразеологічного образу, що впливає на семантичні відмінності ФО, а також на її емоційність, експресивність, оцінність, стилістичну маркованість.

6. ФСГ – це сукупність ФО і стійких словесних комплексів, об'єднаних загальною ознакою, що характеризується внутрішньо системними парадигматичними відношеннями, має інтегральні елементи й той чи той набір диференційних ознак. У межах ФСП «граничність» виокремлюються різнозначеннєві ФО, що утворюють своєрідне фразеосемантичне угруповання – сегмент, у якому представлено категоріальні типи одиниць (адвербіальні, нумеральні, прономінальні, вербальні, ад'єктивні). У такий спосіб утворюється складне семантичне об'єднання із ФСГ – адвербіальної, нумеральної, прономінальної, вербальної й ад'єктивної.

Проаналізувавши природу слів-компонентів ФО, особливості та семантику ФСГ, можна зробити висновок: найбільш кількісною ФСГ є адвербіальна. Її компоненти характеризують ознаки, дії чи означають місце, час дії, стану й т. ін.

7. Фразеологічна підсистема української мови підпорядковується загальномовним процесам і тенденціям, що свідчить про системність мовних змін. Дія екстралінгвальних чинників на фразеологічному рівні виявляється в: а) усіченні усталених словосполук; б) тенденції до змін за аналогією або створенні нових фразеологізмів за узуальними моделями; в) посиленому трансформуванні ФО; г) наданні переваги експресивним ФО, у тому числі стилістично зниженим.

На базі традиційних ФО утворюються неофразеологізми, особливості функціонування яких у художніх, публіцистичних текстах і розмовному мовленні визначаються загальним екстралінгвальним контекстом функціонування сучасної української мови, істотними змінами в житті носіїв

державної мови в пострадянському просторі. Усі трансформовані фразеологізми викликають в уяві носія мови первісні ФО: відразу порівнюється зміст первісного фразеологізму й нове, розширене значення його в прочитаному тексті. Це викликає певний стилістичний ефект. Нова експресивність фразеологізму дає можливість загострити сприйняття того, заради чого написаний матеріал, чіткіше розмежувати позитивне й негативне ставлення до описуваних фактів.

Слова-компоненти інноваційної ФО є важливими комунікативно значущими елементами номінативного змісту в тексті, забезпечуючи його тематичну й змістовну цілісність, посилюючи прагматичний вплив на читача. У такий спосіб реалізується стилістична функція фразеологізмів.

8. Зіставлення okazіональних й узуальних фразеологізмів засвідчує суперечливі відношення між явищами об'єктивної дійсності та їхнім комунікативним оформленням, віддзеркалює ці ФО не як усталені, а як змінні, тобто такі, що переходять з одних в інші. Дослідження переходу okazіональності в узуальність, власне, й означає розвиток мовної системи взагалі.

Історія творення okazіональних ФО для позначення нових явищ і процесів реальної має давні традиції та становить невід'ємну частину історії української неофразеологічного фонду. Виникнення неофразеологізмів і ті питання, які поставали навколо них, заклали міцний фундамент сучасної української неофразеології. Перехід від фіксування неофразеологізмів до їхнього теоретичного осмислення, а згодом і до лексикографічного опрацювання уможливив науковий підхід до виваженої систематизації інноваційних процесів у фразеології.

Аналіз ФО, що вербалізують поняття граничності, передбачає подальше наукове дослідження фразеологізмів, пов'язаних із розвитком українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авалиани Ю. Ю. О фразообразовательных потенциях слова (внутренняя и внешняя валентность фразеологических единиц) / Ю. Ю. Авалиани // Словообразование и фразообразование : тезисы докл. научн. конф. – М., 1979. – С. 126 – 128.
2. Авксентьев Л. Г. Детермінологізація як засіб поповнення новими фразеологізмами літературної та народно-розмовної мови / Л. Г. Авксентьев // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови : тези доповідей Республіканської конференції (Ужгород, листоп. 1989 р.). – Ужгород, 1989. – С. 3.
3. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова: Фразеологія / Л. Г. Авксентьев. – Харків : Вища шк., 1983. – 137 с.
4. Алефіренко М. Ф. Детермінологізація і творення народно-розмовних фразем / М. Ф. Алефіренко // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови : тези доповідей Республіканської конференції (Ужгород, листоп. 1989 р.). – Ужгород, 1989. – С. 4 – 5.
5. Алефіренко М. Ф. Фразеологізм / М. Ф. Алефіренко // Енциклопедія «Українська мова» / ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 708 с.
6. Алефиренко Н. Ф. Проблемы фразеологического значения и смысла / Н. Ф. Алефиренко, Л. Г. Золотых. – Астрахань : Изд-во Астрахан. гос. пед. ун-та, 2000. – 220 с.
7. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1963. – 208 с.
8. Арсентьева Е. Ф. Фразеология и фразеография в сопоставительном аспекте (на материале русского и английского языков) / Е. Ф. Арсентьева. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2006. – 172 с.

9. Арутюнова Н. Д. Функциональные типы языковой метафоры / Н. Д. Арутюнова // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1978. – Т. 37. – С. 333 – 343.
10. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
11. Архангельская А. М. Системные отношения компонентов фразеологических единиц (на материале русского и украинского языков) : дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Украинский язык» / Архангельская Алла Мстиславовна. – Львов, 1994. – 210 с.
12. Архангельська А. Фонові знання носіїв мови та фразеологічна неологіка пострадянської доби (на матеріалі української преси останнього десятиліття) / А. Архангельська // Slowo. Tekst. Czas. –Szczecin; Greifswald. – VI. – Nowa fraseologia w nowej Europie (Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej) / pod. red. M.Aleksiejenki, W.Mokijenki, H.Waltera. – 2002. – S. 215 – 225.
13. Архангельский В. Л. Проблема устойчивости фразеологических единиц и их знаковые свойства / В. Л. Архангельский // Проблемы устойчивости и вариативности фразеологических единиц : мат – лы. межвуз. симпозиума. – Тула, 1968. – С. 21 – 29.
14. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В. Л. Архангельский. – Ростов/н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1964. – 316 с.
15. Бабич Н. Д. Фразеологія української мови / Н. Д. Бабич. – Чернівці : Чернів. держ. ун-т, 1970. – Ч. 1. – 64 с.
16. Бабич Н. Д. Фразеологія української мови / Н. Д. Бабич. – Чернівці : Чернів. держ. ун-т, 1971. – Ч. 2. – 91 с.
17. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники / А. М. Бабкин. – Л. : Наука ; Ленинград. отделение, 1970. – 262 с.
18. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – 394 с.

19. Баран Я. А. До питання про стилістичну класифікацію фразеологічних одиниць / Я. А. Баран // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 50 – 53.
20. Баран Я. А. До питання про фразеологічну термінологію / Я. А. Баран // Теорія та практика термінологічної лексики. – К. : Навч.-метод. кабінет вищої освіти, 1991. – С. 4 – 6.
21. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Я. А. Баран. – Івано-Франківськ : Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника, 1998. – 391 с.
22. Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 40 – 47.
23. Баранник Д. Х. Українська мова на порозі ХХІ століття / Д. Х. Баранник // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / наук. ред. проф. Д. Х. Баранник. – Дніпропетровськ : Навч. книга, 2000. – Т. 2. – С. 6 – 15.
24. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Л. : Свит, 2014. – 392 с.
25. Білоноженко В. М. Про особливості фразеологічного значення / В. М. Білоноженко // Культура слова. – К. : Наук. думка, 1981. – Вип. 21. – С. 56 – 60.
26. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів: монографія / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1989. – 155 с.
27. Бобух Н. М. Антоніми та фразеологізми з семантично протилежними компонентами / Н. М. Бобух // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 62 – 67.
28. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – Т. II. – М. : Изд. АН СССР, 1963. – 392 с.
29. Бондарко А. В. Семантика предела : [Текст] / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – М., 1986. – № 1.

30. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Л. А. Булаховский. – К. : Рад. школа, 1952. – Т. 1. – 446 с.
31. Бурячок А. А. Емоційно знижена лексика і фразеологія в побутовому мовленні / А. А. Бурячок // Усне побутове літературне мовлення / за ред. М. А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 58 – 63.
32. Бутко С. Г. Ономастикон українських замовлянь: походження, склад, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. Г. Бутко. – Харків, 2016. – 24 с.
33. Вакуров В. Н. Основы стилистики фразеологических единиц / В. Н. Вакуров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 175 с.
34. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2001. – 304 с.
35. Васильев Л. М. Теория семантических полей / Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105 – 113.
36. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек ; под ред. А. А. Реформатского. – М. : Прогресс, 1964. – 350 с.
37. Введенская Л. А. Понятие лексической антонимии / Л. А. Введенская // Словарь антонимов русского языка. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Ростов/н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1982. – С.14 – 22.
38. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
39. Верещагин Е. М. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров // Словари и лингвострановедение / под ред. Е. М. Верещагина. – М. : Наука, 1982. – С. 89 – 98.
40. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Лексикология и лексикография. Избранные труды. – М. : Наука, 1977. – 312 с.
41. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка / В. В. Виноградов // Мысли о

современном русском языке. – М. : Просвещение, 1969. – С. 5 – 23.

42. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики / В. В. Виноградов. – М. : Высшая шк., 1981. – 320 с.

43. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения / Т. Г. Винокур. – М. : Наука, 1993. – 171 с.

44. Войтович В. В. Українська міфологія / В. В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

45. Волошкіна І. А. Портрет людини в пареміології / І. А. Волошкіна // Єдність системного і функціонального аналізу мовних одиниць : [мат.-ли Міжнар. наук. конф.] (м. Белгород, 11–13 квіт. 2006 р.) : [у 2 ч.] / за ред. О. Н. Прохорової, С. А. Мойсєєвої. – Белгород : Вид.-во УБелНУ, 2006. – 404 с.

46. Гавриленко Ю. Ю. Лексема предел и ее дериваты в современном русском языке: структурно-семантический и функционально-коммуникативный аспекты : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Ю. Ю. Гавриленко. – К., 2003. – 20 с.

47. Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (Учебная и общая лексикография в историческом аспекте) / В. Г. Гак // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М. : Русск. яз., 1977. – С. 11 – 27.

48. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища шк., 1985. – 360 с.

49. Гвоздарев Ю. А. О семантической классификации ФЕ русского языка / Ю. А. Гвоздарев // Вопросы семантики фразеологических единиц. На материале русского языка: тезисы докладов и сообщений / отв. ред. В. П. Жуков. – Ленинград. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1971. – Ч. 1. – С. 12 – 20.

50. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразообразования / Ю. А. Гвоздарев. – Ростов/н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 184 с.

51. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук / Г. В. Ф. Гегель. – Т. 3 : Философия духа. – М., 1977. – 471 с.

52. Гнатюк І. С. Словник фразеологічних синонімів : [рецензія] / І. С. Гнатюк, М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 12. – С. 67 – 69.
53. Гнатюк І. С. Трансформация традиционных фразеологизмов в языке современной украинской художественной литературы : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. С. Гнатюк. – АН УССР, Ін-т языковедения имени А. А. Потебни. – К., 1982. – 24 с.
54. Грабовська І. М. Філософія українського буття : монографія / І. М. Грабовська, Т. М. Ємець, О. І. Мостяев. – К. : Укр. видав. спілка, 2006. – С. 60 – 68.
55. Григораш А. М. Фразеология и стиль / А. М. Григораш. – К. : Вища шк., 1991. – 139 с.
56. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 378 с.
57. Демський М. Т. Деривація фразем на базі слів та вільних синтаксичних конструкцій / М. Т. Демський // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С. 37 – 45.
58. Демський М. Т. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації / М. Т. Демський // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Л., 1992. – Т. ССХХІV. – Праці філологічної секції. – С. 240 – 265.
59. Демский М. Т. Украинская фраземика (Деривационная база, семантико-грамматические особенности) : дис. на соиск. учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык»/ М. Т. Демский ; Дрогобыч. пед. ин-т им. И. Франко. – Дрогобыч, 1994. – 388 с.
60. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Т. Демський. – Львів : Просвіта, 1994. – 64 с.
61. Демський М. Т. Фраземна паронімія / М. Т. Демський // Українська мова і література в школі. – 1988. – № 1. – С. 28 – 32.

62. Дідун Л. І. Фразеологізми із семантикою інтенсивності в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. І. Дідун. – К., 2016. – 21 с.
63. Єрмоленко С. Я. Стилїстика / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : Енциклопедія / редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 601.
64. Ефименко И. И. Понятие фразеологической серии / И. И. Ефименко // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. – Ростов/н/Д., 1968. – С. 124 – 129.
65. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48 – 63.
66. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси : навч. посіб. для студ. ВНЗ / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
67. Жайворонок В. В. Українські обрядові формули на етнокультурному тлі / В. В. Жайворонок // Слово. Фраза. Текст. – М., 2002. – С. 182 – 195.
68. Жуков А. В. Переходные фразеологические явления в русском языке / А. В. Жуков // Вестник Новгородского государственного университета. – Новгород, 1996. – 132 с.
69. Жуков В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М. : Высшая шк., 1986. – 310 с.
70. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
71. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М. : Наука, 2004. – 544 с.
72. Іванова І. Б. Фразеосемантичне поле «життя / смерть»: національні стереотипи та їх кореляції : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Б. Іванова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – 198 с.
73. Їжакевич Г. П. Стилїстика фразеологічних одиниць /

Г. П. Їжакевич // Сучасна українська мова: Стилїстика. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 150 – 210.

74. Калашник В. С. Українська поетична фразеологія та афористика поетичної мови пожовтневого періоду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. С. Калашник. – Дніпропетровськ, 1992. – 40 с.

75. Калашник В. С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. – К. : Довіра, 2004. – 284 с.

76. Калашник В. С. Фразеосемантичне поле «зовнішній вигляд людини» в східнословобожанських і степових говірках Донбасу / В. С. Калашник // Лінгвістика : [зб. наук. праць]. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2009. – № 3 (18). – С. 68 – 77.

77. Калашникова А. Ф. Критерии фразеологичности в системном анализе воспроизводимых единиц русского языка : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Русский язык» / А. Ф. Калашникова; Минский гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – Минск, 1989. – 19 с.

78. Караванов А. А. Денотативный и модусный аспекты аттенуативности / А. А. Караванов // Вестник Московского государственного университета. Филология. – Сер. 9. – № 4. – М., 2006. – С. 104 – 111.

79. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1981. – 362 с.

80. Караулов Ю. Н. Язык средств массовой информации как объект междисциплинарного исследования / Ю. Н. Караулов. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 186 с.

81. Кардашук О. В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв'язки (на матеріалі прикметників української мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Карадашук. – Кіровоград, 1998. – 24 с.

82. Клименко Н. Ф. Динаміка словникового складу сучасної

української мови на тлі міжслов'янських паралелей / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. І. Даниленко // Мовознавство. – 2003. – № 2/3. – С. 96 – 111.

83. Клименко Н. Ф. Неологізування в сучасному українському науково-технічному стилі / Н. Ф. Клименко // Українське мовознавство. – 2002. – № 23. – С. 33 – 39.

84. Клименко Н. Ф. Неологізування в українській мові в часи глобалізації / Н. Ф. Клименко // Мовознавство : тези та повідомлення V Міжнародного конгресу українців. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 38 – 41.

85. Князь Т. М. Фразеологізми української мови на позначення заможності: структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти : монографія / Т. М. Князь. – Харків: Точка, 2014. – 174 с.

86. Коловоротна Н. Д. Метафоричні моделі мовчання в українському художньому дискурсі [Електронний ресурс] / Н. Д. Коловоротна // Лінгвістичні дослідження. – 2014. – Вип. 38. – С. 103 – 109. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphnpu_lingv_2014_38_17. – Назва з екрана. – Дата звернення : 14.10.2016.

87. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Тетяна Анатоліївна Космеда. – Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.

88. Космеда Т. А. Комунікативний кодекс українців у пареміях : тлумачний словник нового типу / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова. – Дрогобич : Коло, 2010. – 272 с.

89. Кохан Ю. І. Фраземіка в системі ідіостилю письменника (на матеріалі художньої прози Олеса Гончара і Павла Загребельного) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ю. І. Кохан: Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 19 с.

90. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка / Э. В. Кузнецова. – М. : Высшая шк., 1989. – 215 с.

91. Кунин А. В. Двойная актуализация как понятие фразеологической

стилистики / А. В. Кунин // Иностранные языки в школе. – 1977. – № 6. – С. 13 – 17.

92. Кунин А. В. Механизм окказиональной фразеологической номинации и проблема оценки / А. В. Кунин // Научные труды Московского государственного педагогического института иностранных языков имени М. Тореца. – М., 1981. – Вып. 168. – С. 158 – 183.

93. Купіна І. О. Кількість у фразеологічній вербалізації граничності / І. О. Купіна // Мова і культура: наук. журнал. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2008. – Вип. 10 – Т. X (110). – С. 38 – 43.

94. Купіна І. О. Неофразеологізми на позначення граничності / І. О. Купіна // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2013. – Вип. 35. – С. 26 – 33.

95. Купіна І. О. Стилєтворча роль фразеологічних одиниць на позначення граничності в тексті: до проблеми постановки питання / І. О. Купіна // Вісник Дніпропетровського університету : наук. журн. – Дніпропетровськ, 2013. – № 11. – Т. 21. – С. 93 – 100.

96. Купіна І. О. Граничність кількості в семантиці фразеологічних одиниць / І. О. Купіна // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». – Вип. 43. – 2014. – С. 157 – 160.

97. Купіна І. О. Фразеологічні одиниці як мовні засоби репрезентації категорій простору та часу в семантичному полі «Граничність» / І. О. Купіна // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». – Вип. 51. – 2015. – С. 247 – 249.

98. Купіна І. О. Фразеосемантична група як структурна одиниця фразеосемантичного поля / І. О. Купіна // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки : [зб. наук. ст.] / [гол. ред. В. А. Зарва]. – Бердянськ : ФО – П Ткачук О. В., 2016. – Вип. X. – С. 57 – 64.

99. Купіна І. О. Різноаспектність дефініцій категорії граничності в

мовному просторі / І. О. Купіна // Сучасні наукові дослідження розробки: теоретична цінність та практичні результати – 2016 : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Братислава, 15–18 берез. 2016 р.). – К. : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2016. – С.71 – 72.

100. Купіна Я. В. Вербалізація концепту «пам'ять» у поезії Ліни Костенко / Я. В. Купіна // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2008. – Вип. 26. – С. 57 – 64.

101. Лантух Н. А. Феномен «Граница» в философском и семантическом аспектах / Н. А. Лантух // Мова і культура: наук. журн. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2000. – Вип.1. – Т. I. – С.64 – 72.

102. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии / Б. А. Ларин // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Л., 1956. – С. 200 – 224.

103. Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова», 10.02.02 «Російська мова» / О. П. Левченко. – К., 2007. – 36 с.

104. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект : монографія / О. П. Левченко. – Л. : ЛРІДУНАДУ, 2005. – 352 с.

105. Липка С. І. Лексико-семантичне поле як фрагмент мовної картини світу / С. І. Липка // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». – Вип. 51. – 2015. – С. 255 – 256.

106. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид-во Харк. нац. пед. ун-ту, 1977. – 116 с.

107. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид-во Харк. нац. пед. ун-ту, 1997. – 129 с.

108. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу: монографія / Л. А. Лисиченко. – Х. : Основа, 2009. – 191 с.

109. Лисиченко Л. А. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні

традиції / Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко. – Х. : ХТМТ, 2015. – 232 с.

110. Майборода О. А. Внутрішня форма фразеологізму як відтворення національної самобутності мовного колективу / О. А. Майборода // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Харків : ХДПУ, 2000. – Вип. 4. – С. 72 – 78.

111. Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну) : монографія / О. О. Маленко. – Харків : ХІФТ, 2010. – 488 с.

112. Маленко О. О. Творення й рецесія словесного образу в аспекті художньої ментальності автора – читача / О. О. Маленко // Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 43. – С. 190 – 201.

113. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо? / Ф. П. Медведєв. – Харків : Вища шк., 1982. – 231 с.

114. Мелерович А. М. О принципах словаря индивидуально-авторских употреблений фразеологических единиц в современном русском языке / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко // Советская лексикография. – М. : Русский язык, 1988. – С. 10 – 115.

115. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – М. : Высшая шк., 1989. – 287 с.

116. Мокиенко В. М. Проблемы европейской фразеологической неологии / В. М. Мокиенко // Slowo. Tekst. Czas. – Szczecin; Greifswald, 2002. – VI. – Nowa fraseologia w nowej Europie (Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej) / pod. red. M. Aleksiejnki, W. Mokijenki, H. Waltera. – S. 63 – 76.

117. Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Назаренко. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

118. Ожегов С. И. О структуре фразеологии: В связи с проектом фразеологического словаря русского языка / С. И. Ожегов //

Лексикографический сборник. – М. : АН СССР, Ин-т языкознания, 1957. – Вып. II. – С. 31 – 53.

119. Олійник І. Дещо про «антипоетичний» словник вісімдесятників / І. Олійник // Культура слова. – 1996. – № 46/47. – С. 73 – 78.

120. Омеляненко О. В. Фразеологізми з танатологічним значенням в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Омеляненко. – Харків, 2012. – 20 с.

121. Омеляненко О. В. Фразеологізми зі словами компонентами на позначення реалій помирання й поховання людини / О. В. Омеляненко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 41. – С. 128 – 134.

122. Панфилов В. З. Категории мышления и языка. Становление и развитие категории количества в языке / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – 1971. – С. 3 – 18.

123. Пашинська Л. М. Фразеологічні неологізми в сучасному українському мас-медійному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Пашинська. – К., 2011. – 24 с.

124. Піддубна Н. В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Піддубна; Харк. держ. пед. ун-т. – Харків, 2000. – 17 с.

125. Піддубна Н. В. Вербалізація концепту «Бог» у «Галицько-руських народних приповідках» крізь призму коментарів І. Франка / Н. В. Піддубна // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2015. – Вип. 40. – С. 114 – 122.

126. Піддубна Н. В. Комунікативно-прагматичний потенціал паремій із компонентом Бог (на матеріалі «Галицько-руських народних приповідок», зібраних І. Франком) / Н. В. Піддубна // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 43. – С. 73 – 79.

127. Пономарів О. Д. Засоби художньої експресії в публіцистичному стилі / О. Д. Пономарів // Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 172.

128. Попов Р. Н. Методы исследования фразеологического состава языка : учеб. пособ. [для студ. факультетов рус. языка и лит.] / Р. Н. Попов. – Курск : КГПИ, 1976. – 83 с.

129. Попов С. Л. Семантика предела и способы ее выражения в русском языке: предельные показатели совсем и совершенно : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык» / С. Л. Попов. – Харьков, 1995. – 19 с.

130. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.

131. Потебня О. О. Из записок теории словесности / О. О. Потебня // Эстетика і поетика слова. – К. : Мистецтво, 1985. – С. 103 – 140.

132. Прадід Ю. Проблеми української фразеології на шпальтах часопису «Дивослово» / Ю. Прадід // Дивослово. – 2011. – № 11. – С. 41 – 47.

133. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української і російської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова»; 10.02.02 «Російська мова» / Ю. Ф. Прадід. – Дніпропетровськ, 1997. – 50 с.

134. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упоряд. : М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1990. – 528 с.

135. Редин П. А. Фразеологизмы с пространственным и временным значением в современном украинском языке : дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Украинский язык» / П. А. Редин. – Харьков, 1989. – 196 с.

136. Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові / П. О. Редін // Мовознавство. – 1994. – № 4 – 5. – С. 50 – 52.

137. Редін П. О. Проблема ідеографічного опису української фразеології / П. О. Редін // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Харків, 1997. – Вип. 3.

– С. 173 – 177.

138. Редін П. О. Проблема визначення семантичної структури фразеологізму / П. О. Редін // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Х. : ОВС, 2002. – Вип. 8. – С. 58 – 62.

139. Редін П. О. Фразеологічне значення у семантичній системі мови / П. О. Редін // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Х. : ХДПУ, 2000. – Вип. 3. – С. 123 – 127.

140. Редін П. О. Концепт «Воля» в українській мовній картині світу : монографія / П. О. Редін, О. О. Яцкевич. – Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2012. – 264 с.

141. Редін П. О. Українська ділова мова : навчальний посібник / П. О. Редін, В. М. Терещенко. – [4-те вид.]. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2014. – 256 с.

142. Реформатский А. А. Введение в языковедение / А. А. Реформатский / под ред. В. А. Виноградова. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 536 с.

143. Родичева Э. И. К проблеме антонимии / Э. И. Родичева // Семантические и фонологические проблемы прикладной лингвистики. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – Вып. 3. – С. 284 – 296.

144. Русанівський В. М. Проблема інновацій в сучасній українській мові / В. М. Русанівський // *Innowacje w językach wschodniosłowiańskich*. – Zielona Góra, 1997. – S. 7 – 12.

145. Русанівський В. М. Семантичні процеси розвитку української лексики / В. М. Русанівський // Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 660 – 715.

146. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології. Психокогнітивний та етнокультурний аспекти / О. О. Селіванова. – К. ; Черкаси : Брама, 2004. – 275 с.

147. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – К. : Полтава. Довкілля, 2006. – 716 с.

148. Сербенська О. А. Інновації у мові сучасних українських мас-медіа /

О. А. Сербенська // 125 років Наукового товариства імені Тараса Шевченка : зб. наук. пр. і мат-лів, присвяч. ювілею Товариства / відповід. ред. О. Купчинський. – Л. : Наук. товариство імені Тараса Шевченка, 2001. – Т. 12. – С. 158 – 177.

149. Силина В. Б. Специфика выражения видовых различий в древнерусском литературном языке / В. Б. Силина // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. – М., 1987. – С. 164 – 165.

150. Синельникова И. И. Фразеосемантическое поле «эмоциональные состояния человека»: на материале французского языка [Электронный ресурс] : дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.05 «Русский язык» / И. И. Синельникова; Воронеж. гос. ун-т. – Белгород, 2008. – 226 с. – Режим доступа : <http://dspace.bsu.edu.ru/handle/123456789/5166>. – Назв. с экрана. – Дата обращения : 23.10.2016.

151. Скиба Н. Г. Авторське освоєння фразеологічних одиниць (на матеріалі перекладів М. Лукаша) / Н. Г. Скиба // Мова і культура. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2003. – Вип. 6. – Т. IV : Міжкультурна комунікація. Теорія і практика перекладу. – С. 282 – 287.

152. Скиба Н. Г. Відображення процесів демократизації мови на фразеологічному рівні в сучасній українській публіцистиці / Н. Г. Скиба // Українське мовознавство. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 27/28. – С. 132 – 137.

153. Скиба Н. Г. Особливості взаємодії центру та периферії у сучасній українській фразеології (на матеріалі детективного жанру) / Н. Г. Скиба // Вісник Черкаського університету. Філологічні науки. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 46. – С. 48 – 54.

154. Скиба Н. Г. Фразеологізація як параметр індивідуально-авторського стилю (на матеріалі творів Л. Костенко та О. Забужко) / Н. Г. Скиба // Мова і культура. – К. : ВД Дмитра Бураго, 2002. – Вип. 5. – Т. VI : Мова і художня творчість. – С. 345 – 350.

155. Скиба Н. Г. Фразеологізми-новотвори в українському

публіцистичному тексті / Н. Г. Скиба // Вісник Львівського університету. – Серія філологічна. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту імені І. Франка, 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 308 – 313.

156. Скиба Н. Г. Фразеологія художнього тексту О. Кобилянської: питання традиції та новаторства / Н. Г. Скиба // Літературознавчі студії. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2004. – Вип. 9. – С. 279 – 283.

157. Сковронська І. Фразеологічні новотвори, явище трансформації у пресі української діаспори США і Канади / І. Сковронська // Теле- та радіожурналістика. – 2012. – №11 – С. 69 – 74.

158. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови: монографія / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.

159. Сологуб Н. М. Актуальні питання сучасного українського мовного розвитку / Н. М. Сологуб // Мовознавство : тези та повідомлення V Міжнародного конгресу українців. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 5 – 9.

160. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Ф. Соссюр. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.

161. Ставицька Л. О. Мовностильові тенденції в художній прозі 90-х років / Л. О. Ставицька // Українська мова / Najnowsze dzieje jezykow slowianskich / Red. naukowy S. Jermolenko. – Uniwersytet Opolski; Instytut Filologii Polskiej. – Opole, 1999. – S. 153 – 169.

162. Ставицька Л. О. Сучасний український інтержаргон: проблеми й аспекти вивчення / Л. О. Ставицька // Мовознавство : доповіді та повідомлення IV Міжнародного конгресу українців / відповід. ред. В. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 213 – 216.

163. Ставицька Л. О. Українська мова без прикрас / Л. О. Ставицька // Передмова до Короткого словника жаргонної лексики української мови. – К. : Критика, 2003. – С. 9 – 18.

164. Стародумова Е. А. Частицы русского языка (разноаспектное описание) / Е. А. Стародумова. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2002. – 292 с.

165. Степанов Ю. С. Язык и метод. К современной философии языка / Ю. С. Степанов. – М. : «Языки русской культуры», 1998. – 784 с.
166. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 175 с.
167. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексиці і фразеології сучасної української мови / О. А. Стишов // Українська мова / Najnowsze dzieje jezykow slowianskich / Red. naukowy S.Jermolenko. – Uniwersytet Opolski; Instytut Filologii Polskiej. – Opole, 1999. – S. 90 – 103.
168. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр Київ. нац. лінгв. ун-ту, 2003. – 388 с.
169. Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-років) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С. 23 – 41.
170. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
171. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты: монографія / В. Н. Телия. – М. : Языки русской литературы, 1996. – 288 с.
172. Телия В. Н. Фразеологизм / В. Н. Телия // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Русские словари, 1990. – С. 559 – 560.
173. Ткаченко О. В. Об'єктивізація «виховання» у фразеології української мови [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Ткаченко. – Харків, 2016. – 18 с. – Режим доступу : <http://nauka.hnpu.edu.ua/> – Назва з екрана. – Дата звернення : 25.10.2016.
174. Трубаев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистическое исследование / О. Н. Трубаев. – М. : Наука, 1991. – 269 с.
175. Трубецкой Н. С. Фонология и лингвистическая география /

Н. С. Трубецкой // Избранные труды по филологии. – М. : Наука, 1987. – С. 31 – 36.

176. Трубников Н. Н. Проблема смерти, времени и цели человеческой жизни / Н. Н. Трубников // Вопросы философии. – М., 1990. – С. 107.

177. Тураева З. Я. Лингвистика текста: (Текст: структура и семантика) : учебное пособие / З. Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1986. – 126 с.

178. Туранский И. И. Семантическая категория интенсивности в английском языке : монография / И. И. Туранский. – М. : Высшая шк., 1990. – 172 с.

179. Убин И. И. Лексические средства выражения категории интенсивности (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук: / спец. 10.02.02 «Русский язык» И. И. Убин ; МГПИИЯ им. М. Тореца. – М., 1974. – 27 с.

180. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму у зв'язку з внутрішньою формою слова / В. Д. Ужченко // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 23 – 30.

181. Ужченко В. Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / В. Д. Ужченко ; Луганськ. пед. ін-т ім. Тараса Шевченка Східноукраїн. ун-ту. – Луганськ, 1994. – 453 с.

182. Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Д. В. Ужченко. – Харків, 2000. – 18 с.

183. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1990. – 168 с.

184. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

185. Українська мова : Енциклопедія / редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во

«Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

186. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклад. : М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

187. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – [5-е изд.]. – М. : Политиздат, 1986. – 275 с.

188. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.

189. Хавкіна О. М. Функціонально-семантичні параметричності в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Хавкіна. – Запоріжжя, 2008 – 18 с.

190. Черная А. И. К вопросу о выделении и составе фразеосемантического поля / А. И. Черная // Исследования по лексической сочетаемости и фразеологии. – М., 1974. – С. 117 – 131.

191. Шанский Н. М. О фразеологизме как языковой единице и предмете фразеологии / Н. М. Шанский // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Мат-лы межвуз. симпозиума. – Тула : Тульск. гос. пед. ин-т им. Л. Н. Толстого, 1968. – С. 7 – 14.

192. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высшая шк., 1985. – 160 с.

193. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1964. – 244 с.

194. Штефан Б. Фразеологические единицы со значением «предельность» в современном русском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Б. Штефан. – Ростов/н/Д., 1984. – 21 с.

195. Щербакова Н. В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Щербакова. – Харків, 2002. – 18 с.

196. Щур Г. С. Теории поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М. : Наука, 1974. – 256 с.

197. Яковенко Л. Українські фразеологізми із семантикою появи, наявності та зникнення як виразники категорії буття / Л. Яковенко // Вісник Львів. ун-ту. – № 34. – Серія філологічна. – Л., 2004. – С. 255.

198. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Е. С. Яковлева. – М. : Изд-во «Гнозис», 1994. – 344 с.

199. Яценко Г. В. Філософські засади творення фразеологічної одиниці як специфічної форми пізнання навколишнього світу (на прикладі фразеологізмів з компонентом-кологративом у неспоріднених мовах) / Г. В. Яценко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Харків : ХДПУ, 2000. – Вип. 5. – С. 155 – 159.

200. Dobrovol'skij D. Idiome im mentalen Lexikon : Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraseologieforschung / Dmitrij O. Dobrovols'kij. – Trier : Wissenschaftlicher Verlag Trier, 1997. – 228 S. – (Fokus ; Bd. 18).

201. Große F. Bild-Linguistik : Grundbegriffe und Methoden der linguistischen Bildanalyse in Text- und Diskursumgebungen / Franziska Große. – Frankfurt, M. ; Berlin. u. a. : Lang, 2011. – 301 S. – (Germanistische Arbeiten zu Sprache und Kulturgeschichte ; Bd. 50).

202. Ipsen G. Der Alte Orient und Indogermanen. In: «Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft». – Heidelberg, 1924. – S. 89 – 167.

203. Kupina I. A. The neophraseological are defining a limits / I. A. Kupina // 4th International Scientific Conference. European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches. Conference papers (July 8 – 9, 2013). – Stuttgart, Germany, 2013. – S. 112 – 114.

204. Kühn P. Pragmatische Phraseologie : Konsequenzen für die Phraseographie und Phraseodidaktik / P. Kühn // Europhras 92. Tendenzen der Phraseologieforschung / [Hrsg. B. Sandig]. – Bochum : Brockmeyer, 1994. – S. 411 – 428. – (Studien zur Phraseologie und Parömiologie).

205. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Band 1–5 / Hrsg. L. Röhrich. – Freiburg, Basel, Wien : Verlag Herder, 1994. – S. 253.

206. Meyer C. F. *Introducing English Linguistics* / C. F. Meyer. – Cambridge : University Press, 2009. – 270 s.
207. Porzig W. W. *Wesenhafte Bedeutungsbesichungen* / W. W. Porzig // *Beitrage zur Geschichte der deutsche Sprache und Literatur*, 1934. – S. 70 – 97.
208. Trier J. *Der deutsch Wortschats un Sinnbezik des Verstandes* / J. Trier. – Heidelberg, 1931. – 520 s.
209. Weisgerber L. *Grundzüge der inhaltbezogenem Grammatik* / L. Weisgerber // 4 Auflage *Pedagog.* – Dusseldorf : Verlag, Schwann, 1962. – 431 s.
210. Wenz K. *Formen der Mündlichkeit und Schriftlichkeit in digitalen Medien* [Электронний ресурс] / Karin Wenz // *Linguistik online* 1. – 1998. – № 1. – Режим доступу : <http://www.linguistik-online.de/wenz.htm>. – Назва з екрана. – Дата звернення : 18.10.2016.